

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Földtudományok Doktori Iskola
A társadalmi-gazdasági aktivitás területi-környezeti problémái Program

A volt Jugoszlávia turizmusának elemzése, különös tekintettel a délszláv válságok hatásainak összefüggésében

PhD értekezés

Játékos Edit

Témavezető:
Dr. Gyuricza László
egyetemi docens

PÉCS, 2011.

1. Bevezetés.....	4
2. Célkitűzések	7
3. Kutatási módszerek	9
4. Szakirodalmi összefoglalás	11
5. A Balkán-félsziget földrajzi értelmezése, a vizsgált terület meghatározása	19
6. A turizmus természeti és társadalmi adottságai az egykori Jugoszlávia utódállamaiban	23
6.1. A volt Jugoszlávia természetföldrajzi elemzése.....	23
6.2. Az egykori jugoszláv utódállamok történelmének áttekintése.....	27
6.2.1. Jugoszlávia kialakulása, felbomlása és a délszláv válságok	27
6.3. Kulturális örökségek az egykori jugoszláv tagállamokban.....	36
7. A politikai instabilitás tényezői és hatása a turizmusra.....	38
8. A turizmus közgazdasági elemzésének módszerei és mutatói	42
8.1. Statisztikai alapfogalmak, a nemzetközi és a belföldi turizmus megfigyelése	42
8.2. A turizmussal kapcsolatos bevételek és kiadások számbavétele	43
8.3. A turizmus versenyhelyzetének indikátorai	43
8.4. A turizmus közgazdasági elemzésének módszerei.....	44
8.5. Fajlagos mutatók alkalmazása a turizmusban	46
9. A volt jugoszláv tagországok idegenforgalmi helyzetének elemzése	47
9.1. Az egykori Jugoszlávia	47
9.2. A turizmus főbb statisztikai mutatóinak alakulása az egykori Jugoszlávia tagállamaiban a délszláv válság idején és napjainkban	52
9.2.1. A nemzetközi turistaérkezések számának és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változása turisztikai szálláshelyeken.....	53
9.2.2. A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora.....	63
9.2.3. Turistaérkezések és vendégéjszakák számának változása küldő országonként	64
9.2.4. Az átlagos tartózkodási idő alakulása	67
9.2.5. A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása	69
9.2.6. A fajlagos (egy turistaérkezésre jutó) bevételek alakulása	72
9.2.7. A háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásainak alakulása Szlovéniában és Horvátországban.....	73
9.2.8. Külföldi utazásokra fordított kiadások értékének alakulása	75
9.2.9. A belföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma turisztikai létesítményekben	77
9.2.10. A vendégérkezések és vendégéjszakák területi megoszlása	79
9.2.10.1. Külföldi vendégérkezések és vendégéjszakák területi megoszlása.....	80
9.3. A turizmus szerepe az egykori Jugoszlávia tagállamainak gazdasági életében	98
9.3.1. A turizmus szolgáltatásokon belüli részarányának alakulása Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában	100
9.3.2. A nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában.....	102
9.3.3. A kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értéke Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában	103
9.3.4. A turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában	104
9.3.5. A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában	105
9.4. Fajlagos mutatók a volt Jugoszlávia utódállamaiban	106

9.4.1. Társadalmi Hatás Mutatójának értéke Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában	106
9.4.2. Turisztikai szálláshelyek koncentrációja Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában	107
9.4.3. Turisztikai funkció erősségére utaló érték Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában	108
9.5. A turisztikai szolgáltatások kereskedelmének nemzetközi versenyképessége	110
9.5.1. A megnyilvánuló komparatív előny és a komparatív export teljesítmény	110
9.5.2. A szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképessége	110
10. A vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatának elemzése.....	112
10.1. A volt jugoszláv tagállamok beutazó turizmusa	112
10.1.1. Jugoszlávia és Magyarország turisztikai kapcsolatának helyzete a nyolcvanas évek elejéig.....	112
10.1.2. A volt Jugoszlávia tagországainak beutazó turizmusa a nyolcvanas évek második felétől.....	115
10.1.2.1. Magyar turistaérkezések száma a turisztikai létesítményekben az 1980-as évek végétől.....	115
10.1.2.2. Magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulása idegenforgalmi szálláshelyeken	118
10.2. Magyarország kiutazó turizmusa	121
11. Az idegenforgalom helyzete a volt Jugoszlávia országaiban – a turisztikai szakemberek és a turisták véleményén keresztül	124
11.1. A koszovói válság hatása az utazási döntésekre és a magyar turisták utazási szokásai – Esettanulmány	124
11.2. Az utazási irodák tevékenységét befolyásoló tényezők: a koszovói válság hatása – Esettanulmány	129
11.3. A koszovói válság hatása a görögországi utazásszervezők tevékenységére – Esettanulmány	131
11.4. Turizmus Bosznia-Hercegovinában – Esettanulmány	133
11. 5. A turizmus helyzete Montenegróban – Esettanulmány.....	135
11.6. A magyar turisták utazási szokásai – Esettanulmány.....	139
11.7. A magyar turisták utazási szokásai a volt Jugoszlávia utódállamaiban	144
12. A vizsgált országok turizmusának lehetséges jövője a változások tükrében	156
12.1. Természeti folyamatok	156
12.2. Politikai-társadalmi folyamatok	157
13. Az eredmények összefoglalása.....	164
14. A kutatás további irányai.....	177
Köszönetnyilvánítás	178
Felhasznált irodalom	179
Mellékletek jegyzéke.....	203

1. Bevezetés

Napjainkban a legnagyobb jövedelemtermelő ágazatok közé tartozik a turizmus. Azonban nemcsak a gazdasági életben játszik kiemelkedő szerepet az idegenforgalom, hanem a megfelelő társadalmi fejlettségi szintet elérő országokban az egyének életében is egyre fontosabb szerepet tölt be, amikor is egyszerre az életmód szerves része és a változó életstílus egyik kifejezője is. Az idegenforgalom nemzetgazdasági jelentőségét a világ számos országában felismerték és egyre több országban igyekeznek fejleszteni a turizmust. Azon országok számára, ahol a környezeti tényezők nem teszik lehetővé a mezőgazdasági termelést, illetve nem rendelkeznek ásványkincsekkel és energiahordozókkal, a természeti és kulturális adottságok viszont megfelelő alapot nyújthatnak a turizmus fejlesztéséhez és fejlődéséhez. Ezen vonzástényezők ugyanis potenciális feltételeket biztosítanak ahhoz, hogy a fogadóképesség kiépítésével egy adott terület bekapcsolódjon az idegenforgalom áramlási folyamatába. A turizmus multiplikátor hatása révén az egyes országok számára az idegenforgalom a gazdaság húzóágazata lehet.

Mivel a turizmus nem egy elszigetelt jelenség, hanem egy nyílt rendszer, ezért a környezetében végbemenő gazdasági és társadalmi változások hatással vannak fejlődésére. A XXI. század legjellemzőbb társadalmi-gazdasági tendenciái mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról befolyásolják az idegenforgalom jövőbeli alakulását.

Az egyik meghatározó társadalmi folyamat a világ fejlett térségeiben a lakosság számának stagnálása (csökkenése) fokozott elöregedés mellett. Az idősebb korosztályokhoz tartozók létszámának fokozatos növekedése következményeként növekszik a minőség, a kényelem és a biztonság iránti igény, illetve előtérbe kerülnek a kulturális és társadalmi tevékenységek folytatása. Az iskolai végzettség átlagos szintje folyamatosan emelkedik. Ebből következik, hogy a szabadidős célzatú utazások során növekedni fog a művészetek, a kultúra, a folklór, a művelődés- és művészettörténet, illetve a történelem szerepe, ami a tanulásra irányuló, a szellemi gazdagodást elősegítő utazások népszerűségének növekedéséhez vezet. A kizárólag napsütést kínáló nyaralások iránti kereslet további csökkenése várható, a szabadidő hasznos eltöltése és az aktív turizmus népszerűsége növekszik. A természeti és épített környezet iránt érzett felelősség egyre hangsúlyosabban jelenik meg a célterület kiválasztása során. A nemzetközi utazásban résztvevők száma a prognózisok szerint növekedni fog, az egyes utazásokra fordított időtartam alakulásában csökkenés várható. Az utazások rövidebbek, de gyakoribbá válnak, a klasszikus főnyaralásra fordított idő is csökkenhet. Egyre elterjedtebbé válik a második és harmadik szabadság megléte, amely során a hagyományos „sun and sea” üdülések mellett téli sportokat üznek, illetve kulturális célzatú és hobbiutazásokra indulnak a turisták (AUBERT A. 1999; BEHRINGER ZS.-MESTER T. 2001; BEHRINGER ZS.-SULYOK J. 2003; GYURICZA L. 2000, 2009; KASPAR, C. 1992; MESTER T. 2003).

A meghatározó trendek alapján a következő alternatív turisztikai termékek iránti kereslet növekedése várható: kulturális turizmus, kalandturizmus, ökoturizmus, egészségturizmus (gyógyturizmus, wellness turizmus, medical wellness, fitness turizmus). A barát- és rokonlátogatás, a hobbiturizmus, az aktív turizmus valamennyi formája, a városi turizmus – különösen sport- és kulturális események megtekintése céljából –, a különböző célú egynapos utak továbbra is népszerűek maradnak. Fokozódik az érdeklődés a sport és szabadidős programokkal kombinált, üzleti és üdülési célú utazások, a falusi turizmus, a „vissza a természethez” mozgalom, valamint kisebb mértékben a kempingezés és a lakókocsis turizmus formái iránt (BEHRINGER ZS.-MESTER T. 2001; MESTER T. 2003).

Az idegenforgalom kínálati trendjei között fontos megemlíteni, hogy újabb és újabb desztinációk kapcsolódnak be a turizmus vérkeringésébe, ezáltal fokozódik a verseny a fogadó területek között és egyre népszerűbbé válnak a komplex és változatos kikapcsolódást

nyújtó régiók. A közlekedés fejlődése hatással lesz az idegenforgalmi versenyképesség alakulására is. A nagy sebességgel közlekedő vonatok és a fapados járatok bővülő elérhetősége megváltoztatja a turizmus területi megoszlását. A rövid utazások során a viszonylag könnyen és olcsón megközelíthető területek egyre előnyösebb helyzetbe kerülnek. A közvetlen vasúti és légi megközelítési lehetőségek bővülése az egy-háromnapos, külföldi városlátogatások, illetve városok környékére irányuló utazások keresletét fogja növelni, a vidéki területek rovására. Folytatódni fog a nemzetközi és regionális áramlások változása, az Európán belüli, határokon keresztül utazás erőteljesebben fog növekedni a belföldi utazásoknál (BEHRINGER ZS.-MESTER T. 2001; GYURICZA L. 2008).

A kedvező idegenforgalmi adottságok, a turisztikai infra- és szuprastruktúra ugyanakkor nem elegendő a turizmus fejlődéséhez. Ha hiányoznak a biztonság megteremtéséhez szükséges feltételek, illetve az idegenforgalom általános és helyi feltételei, a turisták elfordulnak a desztinációtól, mert a terrorizmus, a gazdasági, etnikai és vallási alapon kialakuló regionális háborúk befolyásolják és felértékelik a biztonság iránti igényt. A médiának egyre jobban meghatározó szerepe van az egyes válság sújtotta területek vonatkozásában a veszélyérzet kialakításában.

A világturizmus növekedésének lassulását az 1990-es években több fegyveres konfliktus idézte elő. A délszláv válság kirobbanása visszaesést eredményezett Európa turizmusában, 2,38%-kal csökkent a nemzetközi turistaérkezések száma. Az egykori Jugoszlávia felbomlását követő háborús események hatására már nem csökkent a nemzetközi turistaérkezések száma, hanem csak a növekedés ütemében figyelhető meg visszaesés. A háborús konfliktusok befejezését követő években ismét erőteljesebb bővülés figyelhető meg a nemzetközi turistaérkezések számában.

A világ turizmusában visszaesést eredményezett az Amerikai Egyesült Államok elleni terrortámadások sorozata 2001. szeptember 11-én.

A természeti, társadalmi, gazdasági és politikai válság által érintett területeken új turisztikai termékek – katasztrófaturizmus és kockázatturizmus – jelennek meg.

A délszláv krízis a volt Jugoszlávia idegenforgalmi potenciáljának átalakulását és a turizmus területi átrendeződését vonta maga után. Az elhúzódó háborús események negatív, kereslet csökkentő hatása pedig a már biztonságos egykori tagállamok és szomszédos területek idegenforgalmát is hátrányos helyzetbe hozta. A volt Jugoszlávia felbomlását követő polgárháborúk és etnikai összecsapások hatására a turisták elkerülték a konfliktusban érintett, illetve közelinek (Magyarország, Görögország) érzett válságterületeket. A délszláv válságok turizmusra gyakorolt következményeinek elemzése többek között azért is érdemes, mert a krízis tovaryűrűző hatása a magyarországi utazási irodák és ügynökségek számára is új helyzetet jelentett, továbbá a magyar turisták utazási döntését is befolyásolta.

A Balkán-félsziget egyedi változatos felszínformái, gazdag geomorfológiai formakincse, klimatológiai és hidrogeográfiai adottságai versenyelőnyként jelennek meg az idegenforgalom piacán. A hosszú történelmi folyamat során kialakult összetett és jellegzetes etnikai és vallási csoportokhoz köthető kulturális – művészettörténeti, anyagi és szellemi néprajzi örökség, szakrális emlékek – vonzástényezők által a Balkán-félszigeten elhelyezkedő országok természeti, gazdasági (ipartörténeti), történeti, művelődéstörténeti és egyéb kulturális adottságaik révén joggal válhatnak a turizmus célterületeivé. Természeti és társadalmi vonzásadottságaik ugyanis a változó idegenforgalmi keresletnek megfelelő termékfejlesztéshez potenciális feltételeket biztosítanak.

A turizmus jelentősége – természeti és társadalmi környezetre gyakorolt hatásai révén, illetve a gazdasági életben betöltött szerepe által – az elmúlt fél évszázadban felértékelődött. A világturizmus legfontosabb célpontja Európa, azonban az előrejelzések szerint a kontinens részesedése a nemzetközi turistaérkezések számát tekintve csökkenni fog, vezető szerepét viszont továbbra is megőrzi a földrészek között. Az UNWTO előrejelzése szerint 2020-ban a

Balkán-félszigeten elhelyezkedő országokban összesen 79 millió turistaékezést fognak regisztrálni, az éves növekedési ütem értéke megközelíti a 4,6%-ot. A turizmus legfontosabb célországa Görögország, Törökország, Bulgária, Románia és Horvátország lesz, amelyek a térségbe irányuló turistaérkezések 92%-át fogják realizálni (<http://podpero.prd.uth.gr>).

Dolgozatomban a volt Jugoszlávia, illetve az egykori jugoszláv tagállamok idegenforgalmát és a turizmus gazdasági életben betöltött szerepét elemzem a főbb statisztikai és közgazdasági mutatók alakulásának függvényében az 1980-as évek közepétől, kiemelten a délszláv válság kialakulásától kezdődően napjainkig. Azt vizsgálom, hogy az egykori Jugoszlávia felbomlását követő események hogyan és milyen mértékben hatottak az egyes volt tagállamok turizmusának alakulására. Az etnikai feszültségek miatt kirobbant polgárháború a szomszédos Görögország és Magyarország idegenforgalmát is befolyásolta. A válság multiplikátor hatása a magyarországi utazási irodák és ügynökségek számára is új helyzetet teremtett, hiszen a magyar turisták utazási döntésében jelentős szerepet játszott és játszik az a tényező, hogy a meglátogatni kívánt területen milyen a politikai helyzet. Értekezésemben ezen döntések alakulását is elemzem.

Az általam választott téma aktualitását növeli, hogy az egykori Jugoszlávia tagállamai olyan turisztikai vonzástényezőkkel rendelkeznek, amelyek az idegenforgalmi felkészültségi tényezők személyi és tárgyi fejlesztésével a turizmus nemzetközi tendenciáit figyelembe véve potenciális célterületeiként jelennek meg és jelenhetnek meg az idegenforgalmi piacon. A magyar kiutazó turizmus szempontjából meghatározó jelentőséggel bír, hogy Horvátország a magyar turisták által a leglátogatottabb országok közé tartozik az egyes felmérések adatai szerint. A barátok, rokonok meglátogatása is meghatározó motivációként jelenik meg Magyarország és a szomszédos országok között. Napjaink egyik meghatározó politikai és gazdasági témája a Nyugat-Balkán Európai Unióhoz való csatlakozása és ezen térség stabilitásának – társadalmi szempontból is – megőrzése, illetve fenntartása. Valószínű, hogy Macedónia, Montenegró és Szerbia esetében az Európai Bizottság a csatlakozási tárgyalások megkezdését javasolja ebben az évben. A soros magyar EU-elnökség egyik legfontosabb feladatai közé tartozott a nyugat-balkáni országok európai integrációjának támogatása, továbbá a horvátországi csatlakozási tárgyalások mielőbbi eredményes befejezésének elősegítése. Az Európai Bizottság 2011 júniusában jóváhagyta Horvátország uniós csatlakozását. A döntés értelmében az ország 2013-ban az Európai Unió teljes jogú tagja lehet.

2. Célkitűzések

A turizmus dinamikus fejlődésének kibontakozásában számos tényező játszott szerepet, gondoljunk csak az általános feltételekre – a nemzetközi enyhülés, a béke, a konszolidált belpolitikai helyzet szerepére –, amelyek mind a fogadó, mind a küldő, mind az idegenforgalom átvonulási területe szempontjából rendkívüli jelentőséggel bírnak.

Mivel a turizmus a béke iparága, a nemzetközi turizmust is számos bizonytalansági tényező befolyásolja, s rendkívül érzékenyen reagál a külpolitikai kapcsolatokban bekövetkező változásokra, továbbá a közbiztonság alakulására is. Ha egy adott régióban labilissá válnak a politikai viszonyok, csökken a biztonság, akkor ezen tényezők hatása egyik évről a másikra jelentős változásokat okozhat a régió idegenforgalmában, valamint multiplikátor hatása következtében a gazdasági szféra egyes ágazataiban.

Az elmúlt évek során a világ területén számos olyan válságövezetről hallhattunk, amelyek befolyásolták a nemzetközi turizmus alakulását, s ezáltal jelentős változásokat okozva az adott térség gazdasági szerkezetében. Példaként megemlíthető többek között a volt Jugoszlávia felbomlása az 1990-es évek elején, a koszovói válság 1999-ben és az albán-macedón polgárháborús összecsapások 2001-ben, amelyek érzékenyen érintették a nemzetközi turizmus területi megoszlását is.

Egy meghatározott régióban zajló háborús konfliktus nem csak az adott terület idegenforgalmát befolyásolja, hanem kihatással van a környező országok és az azonos kínálattal rendelkező térségek turizmusára is.

A disszertáció elkészítésekor céлом annak elemzése, hogy a délszláv válságok hogyan hatottak a turizmus statisztikai és közgazdasági mutatószámainak alakulására a vizsgált országokban, továbbá a magyar turisták utazási szokásaira, az utazási irodák és ügynökségek tevékenységére, illetve a turisztikai kapcsolatok alakulására.

Ennek keretében dolgozatom megírásakor az alábbi részecélok elérését tartom fontosnak:

- ↪ elemezzem a turizmus főbb statisztikai kategóriáinak alakulását Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó¹, Macedónia², Montenegró, Szerbia és Szlovénia adatain keresztül,
- ↪ értékeljem a turizmus helyzetét a turisztikai létesítmények belföldi vendégforgalmának alakulása szempontjából,
- ↪ meghatározom a turizmus két fő mutatójának – vendégérkezések és vendégéjszakák száma – változása alapján a területi különbségeket a délszláv válságtól napjainkig,
- ↪ megvizsgáljam az idegenforgalom gazdasági életben betöltött szerepét,
- ↪ részletesebben elemezzem a fajlagos mutatók alakulását,
- ↪ elvégezzem a turisztikai szálláshelyek és az idegenforgalom fejlődése alapján a vizsgált országok csoportosítását,
- ↪ meghatározom a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzet indikátorának, a megnyilvánuló komparatív előny és a komparatív export teljesítmény értékének változását,
- ↪ elkészítsem a szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképességi mátrixa alapján a vizsgált országok besorolását,
- ↪ értékeljem a magyar turisták volt jugoszláv utódállamokba irányuló utazásaikat az 1980-as évek végétől napjainkig,

¹ Koszovó – Koszovó /1244 – A koszovói konfliktust lezáró ENSZ BT 1244-es határozata olyan speciális helyzetet teremtett Koszovóban, amelynek értelmében Koszovó de facto függetlenné vált Szerbiától, de jure nyitott kérdésként hagyta a tartomány jövőjét. A határozat gyakorlatilag nemzetközi protektorátus alá helyezte Koszovót meghatározatlan időre (KAZINCZY E. s. a.). 2008. február 17-én a priština-i parlament független és szuverén állammak nyilvánította Koszovót

² Macedónia – FYROM Macedónia – Macedónia nemzetközi elnevezése görög nyomásra alakult így: Macedónia „volt jugoszláv köztársaság”. A továbbiakban Koszovó, illetve Macedónia elnevezést használom dolgozatomban.

- ↳ megvizsgáljam, hogy egy adott földrajzi térségben kialakult válsághelyzet hogyan befolyásolja a turisták utazási döntéseit és a desztinációba utaztató magyar utazásszervezők tevékenységét,
- ↳ elemezzem a magyar turisták utazási szokásainak változását az általam vizsgált országokba.

3. Kutatási módszerek

A megfogalmazott célok eléréséhez számos módszert kell alkalmaznom a vizsgált térségre vonatkozó általános és szakmai ismeretanyag, továbbá a szükséges adatok és információk megszerzése érdekében.

↳ Desk research/szekunder kutatást végzek annak érdekében, hogy az adott terület ismeretanyagát összegyűjtssem, illetve, hogy a statisztikai adatok a rendelkezésemre álljanak.

Szekunder kutatásaim során áttanulmányozom a legfontosabb hazai és nemzetközi természeti-, társadalmi-, történeti- és politikaföldrajzi, idegenforgalmi, gazdasági témájú szakkönyveket és szakfolyóiratokat. A gazdasági számítások elvégzéséhez az ENSZ gondozásában megjelentetett National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables című kiadványt tanulmányozom. Mivel a Nemzeti Számlarendszer³ keretében a mutatók értéke az egyes országok nemzeti valutájában vannak megadva, az adatok összehasonlítása érdekében az átváltáshoz a vizsgált országok nemzeti bankjainak adatbázisát használom fel. Az idegenforgalmat érintő statisztikai adatok megszerzéséhez a WTO/UNWTO által kiadott statisztikai kiadványokat – Compendium of Tourism Statistics, Tourism Market Trends: Europe, Yearbook of Tourism Statistics – és a Központi Statisztikai Hivatal gondozásában megjelent Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyveket tanulmányozom. A fajlagos mutatók kiszámításához az elemzésbe bevont országok statisztikai évkönyveit és az Európai Unió Statisztikai Hivatalának kiadványait használom fel. A dolgozat elkészítését nehezíti, hogy a statisztikai adatok nem egységesen hozzáférhetőek a volt tagköztársaságok vonatkozásában s nem minden esetben tudom a legfrissebb adatokat felhasználni.

Az idegenforgalmi és gazdasági jellegű statisztikai adatokat táblázatokban összesítem, a tendenciák szemléltetését grafikus ábrázolás keretében végzem el, az összehasonlítások és összefüggések feltárása érdekében különböző fajlagos mutatókat, illetve viszonyszámokat számolok. A térbeli folyamatok változásának és jelenlegi helyzetének bemutatásához tematikus térképeket készítek.

Idegenforgalmi SWOT-elemzésem során összegzem a volt Jugoszlávia tagországaira vonatkozóan az egyes országok erősségeit, gyengeségeit – belső környezeti tényezőket – és azokat a lehetőségeket, illetve veszélyeket elemzem, amelyek mint külső környezeti hatótényezők befolyásolhatják a vizsgált országok turizmusának jövőbeli alakulását.

↳ Field research/primer kutatás keretein belül a megkérdezés módszerét használom fel, s ezen belül a standard interjú és a kötetlen/írányított beszélgetést.

A standard interjúk során – írásbeli megkérdezés – azt vizsgáltam, hogy a koszovói válság hogyan befolyásolta a magyar turisták utazási szokásait, illetve, hogy a turisták utazási döntésében milyen tényezők játszanak szerepet (2000); továbbá a magyar turisták montenegrói utazási szokásainak jellemzőit, az utazási tényezők szerepét (2003) és a volt Jugoszlávia utódállamaival kapcsolatos utazási szokásokat is elemeztem (2008). 2008-ban egy másik kérdőíves megkérdezéses kutatásom során többek között arra kerestem a választ, hogy az egykori jugoszláv tagköztársaságok esetében milyen vélemény (asszociáció) alakult ki az utazók körében és megismétltem az utazási döntésekre vonatkozó felmérést is.

³ SNA – System of National Accounts: az ENSZ keretében kidolgozott nemzetgazdasági számlarendszer

Kötetlen/irányított beszélgetés alkalmazásakor turisztikai szakemberekkel készítettem mélyinterjút. Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy az 1999-es koszovói válság milyen hatást gyakorolt az utazási irodák tevékenységére s hogy az utazásszervezők hogyan próbáltak reagálni a háborús konfliktus okozta keresletváltozásra, illetve a magyar turisták utazási szokásainak alakulását is vizsgáltam a szakma képviselőinek véleményén keresztül (2000); melyek Montenegró idegenforgalmi helyzetének összetevői (2003); továbbá hogy hogyan jellemezhető Bosznia-Hercegovina turizmusa (2004).

A turistáktól az elsődleges kutatás során kapott információkat összehasonlítom a hozzáférhető szakmai kiadványokban publikált kutatási anyagokkal, illetve összehasonlítom az évek során általam végzett hasonló jellegű kérdőíves kutatások és mélyinterjúk eredményeivel, így levonva a következtetéseket.

4. Szakirodalmi összefoglalás

Ez a fejezet az idegenforgalmi kutatások és a turizmusföldrajz történetét mutatja be, illetve nemzetközi és hazai viszonylatban a legjelentősebb képviselőit. A disszertáció témájához kapcsolódóan a Balkán-félsziget politika-, történeti- és idegenforgalmi földrajzával, a magyarországi Balkán-kutatással, a balkáni válságokkal, a turizmus nemzetközi tendenciáival, a turizmus gazdaságtanával és hatásaival, a neurális hálózatokkal és azok turisztikai hasznosítási lehetőségeivel, krízis menedzsmenttel és a válságok turisztikai hatásaival foglalkozó külföldi és hazai szakemberek munkáját is összefoglalja.

Az idegenforgalom gazdasági életre gyakorolt hatásáról THOMAS MUN (1571-1641) főművében – Angol Külkereskedelmi Kincstár – lehet olvasni, amely a nemzetközi utazók kiadásaiával foglalkozik. A turizmus tudományos vizsgálatának első próbálkozásai a statisztikából – ED. GUYER-FREULER (1895. Adalékok az idegenforgalom statisztikájához) – indultak ki. Az idegenforgalommal mint egészszel foglalkozó tudományos tanulmány J. STRADNER-től (1905. Az idegenforgalom) származik (KRIPPENDORF, J.-MÜLLER P. 1982).

A turizmus fejlődéstörténete a XIX.-XX. század fordulóján irányította egyes kutatók és tudományterületek figyelmét ezen jelenségre. A földrajztudomány – HETTNER, A. 1902 – már ebben az időszakban elkülönítette a turizmust, mint kutatási területet. Valójában az 1930-as évtizedben jelentek meg a földrajz- és közgazdaságtudomány oldaláról azok az elemzések, amelyekhez később egyre több társtudomány csatlakozott (AUBERT A. 2007).

A német geográfiában a turizmusföldrajz rendszertani helyét a földrajztudományon belül POSER, H. (1939) különítette el először, majd CHRISTALLER, W. (1955) ágazati földrajzként a többi gazdaságföldrajzi ágazat közé sorolta. A földrajz számos és jelentős hatást kapott a berni-, St.galleni- és bécsi ökonómiai iskoláktól – HUNZIKER, W. és KRAPP, K., BERNECKER, P., KRIPPENDORF, J. és KASPAR, C. –, amelyek napjainkban is a turizmus kutatásának jelentős központjai. A közlekedési földrajzhoz erősen kötött turizmusföldrajz szemléleti megközelítésére nagy hatással volt a müncheni iskola – RUPPERT, K., SCHAFFER, F., MAIER, J. és GRÄF, P. –, amely a szociálgeográfián belül értelmezte a turizmust, mint rekreációs alapfunkciót. A fogadóterületek elemzésének fontosságát OESTREICH, H. hangsúlyozta (AUBERT A. 2007).

Földrajzi és számos tudományterület kutatási irányzatának összekapcsolódása során az 1980-as évtizedben felerősödött és a turizmusföldrajzon belül megjelentek a klasszikus természetföldrajzi-szociálgeográfiai és közlekedésföldrajzi orientáltságú alpművek mellett a társadalmi struktúra-analízisek – BECKER, C., STEINECKE, A. – mind a küldő, mind a fogadó területek szempontjából, a közösségi elvárások elemzése, a szabadidőterek térdimenzióit illetően, a területfejlesztés és a turizmus kapcsolódási pontjainak vizsgálata (AUBERT A. 2007).

A francia geográfia későn definiálta a turizmusföldrajzot, mint részdiszciplínát. A kezdetek az 1930-as évekre vezethetők vissza, amikor LE LANNON és CHOLLEY visszanyúlva VIDAL DE LA BLACHE-ig a turizmust a regionális földrajzhoz köti. Az 1960-as években fordult intenzívebben a geográfia a turizmus felé. Megindult más országok és régiók vizsgálata – CAZES –, előtérben a harmadik világgal. Megjelentek az első modellek – CAZES, DEWAILLY-FLAMENT – a geográfia és a turizmus kapcsolatrendszeréről (AUBERT A. 2007).

Az angol-amerikai turizmuskutatás erősen piacorientált, ökonómiai/szociológiai szemléletű, jelentős képviselőinek turizmusföldrajzi művei – ASHWORTH, G.,

LUNDBERG, D. E. – is ezt tükrözik. A turizmusföldrajzot az alkalmazott geográfia részének tekintik, elismertsége azonban nem éri el a többi részdiszciplínáét (AUBERT A. 2007).

A turizmusföldrajzi kutatásokban eleinte elsősorban az idegenforgalom gazdasági hatásainak területi szintű elemzésére és a turizmus egy-egy térség életében betöltött szerepének leíró jellegű bemutatására került sor. Az 1960-as években számos hatás érte a nemzetközi turizmusföldrajzi kutatásokat, amelyek közül legerősebbnek a regionális tudományok irányából érkező bizonyult (MICHALKÓ G. 2007).

A földrajztudomány magyarországi műhelyei sem maradtak ki a földrajzi környezet valamennyi tényezőjével kontaktusban lévő idegenforgalom kutatásából. A turizmussal, rekreációval és üdüléssel kapcsolatos kutatásokat kitűzött céljaik, alkalmazott módszereik alapján három nagy csoportba lehet sorolni. Természeti földrajz, azon belül is az (1.) tájértékelési és környezetminősítési kutatások; a társadalomföldrajz két szakága: a modern irányzatként feltűnt (2.) szociálgeográfia; valamint a „klasszikus” gazdaságföldrajzon belüli tudományterület, az (3.) idegenforgalmi földrajz (SZABÓ G. 2007).

Az 1960-as évek vége, az 1970-es évek eleje a hazai tájértékelési, majd környezetminősítési vizsgálatok indításának időszak. A kutatások a táj egyediségének, individumának hangsúlyozásából indultak ki és alapvetőnek tartották e térkategória komplex jellegű megközelítését. A táji-, természeti tényezők alkalmasságának, az általuk kínált lehetőségek – üdülési potenciál – feltárásán túl, a vizsgálatok további földrajzi témakörökre is kiterjedtek. Így a komplexitás jegyében értékelték a turizmus egyik alapfeltételének számító közlekedési kapcsolatokat, az elérhetőséget. A természeti földrajzi látásmódból következően a tájértékelési munkák – SOMOGYI S., WILHELM Z. – a környezetvédelem problematikájával is kiemelten foglalkoztak. Az 1980-as években végzett idegenforgalmi célú tájértékelési, környezetminősítési kutatások eredményei az adottságok és helyenként az idegenforgalom akkori helyzetének, feltételeinek elemzésén túl fejlesztési elképzeléseket nem tartalmaznak (SZABÓ G. 2007).

Fejlesztési javaslatokkal kapcsolatos vizsgálatokkal csak az 1990-es években lehet találkozni. Ilyen tájhasznosítási jellegű elemzést, valamint fejlesztési feladatokat végzett kistérségi szinten GYURICZA L. a szlovén határ menti térségben (GYURICZA L. 1996; SZABÓ G. 2007).

A földrajz másik nagy tudományterületének, a társadalomföldrajznak hazánkban viszonylag rövidebb, de annál gazdagabb kutatási múltra visszatekintő ága a szociálgeográfia. A turizmus szociálgeográfiai jellegű elemzésének elterjesztésében BERÉNYI I. (1983) meghatározó szerepet játszott. A diszciplína nemzetközi kutatási irányainak megfelelően, a hazai vizsgálódások is specializálódtak idegenforgalmi, üdülési tevékenységek és területi típusok szerint. Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején újrainduló falusi turizmus feltételrendszerének vizsgálatára, a helyi lakosság vendégforgalomhoz való viszonyának, vendégfogadási affinitásának felmérésére jelentős empiriákat is feltáró kutatások – AUBERT A., SZABÓ G., KRAFTNÉ SOMOGYI G., CSORDÁS L., MARTONNÉ ERDŐS K. – indultak. Modern irányzata a szociálgeográfiai vizsgálatoknak a turizmus városi terekben érvényesülő hatásainak – MICHALKÓ G. – az elemzése (SZABÓ G. 2007; MICHALKÓ G. 1999, 2007).

A turizmus földrajzi szemléletű kutatásainak tradíciókkal rendelkező szakága az idegenforgalmi földrajz, amely a hazai geográfiában a társadalomföldrajz gazdaságföldrajzi tudományterületének egyik ágazati diszciplínájaként fejlődött ki. A tudományág alapvető tulajdonsága regionális leíró jellegének dominanciája. Ennek megvalósításaként települések, tájegységek, körzetek, országok és világrészek idegenforgalmának – BÁNFALVI J. (1995), KOLLARIK A. (1992) – leíró bemutatására, jellemzésére vállalkozik. Az igen kiterjedt idegenforgalmi földrajzi kutatások egyrészt konkrét területegységek turizmusának jellemzőit tárták fel (Balaton: GERTIG B., 1980; Alföld: BAUKÓ T. 1987), továbbá

településtípusonkénti (városaink turizmusának összehasonlító értékelése: SZABÓ G. 1996), illetve idegenforgalmi formánkénti adottságfeltárást, fogadóképesség értékelést (a hazai falusi turizmusról AUBERT A. 1994) végeztek (SZABÓ G. 2007).

SZABÓ G. (2007) az idegenforgalmi földrajzot módszertani kibővítéssel, vizsgálati célkitűzéseinek a gyakorlati élet kívánalmainak megfelelő átalakításával, a terület- és turizmusfejlesztést megalapozó és támogató, alkalmazott földrajzi irányzatként határozta meg.

Az alkalmazott (angewandte) jelző a német szakirodalomban már régóta helyet kapott, bár BARTL, H. és munkatársai (1998) által felvázolt tudomány-rendszertani sémában, az alkalmazott földrajzon belül egy speciális idegenforgalmi földrajzi szakágat, a turisták számára összeállított földrajzi ismereteket, turistaföldrajzot lehet találni. Ilyen szakága ma még nem létezik hazánkban a turizmussal foglalkozó földrajznak, bár néhány dominánsan leíró jellegű munka – BÁNFALVI J. – tartalmában ezekhez közelít (SZABÓ G. 2007).

AUBERT A. és TÓTH J. (2006) véleménye a turizmusföldrajz rendszertani helyéről: „A turizmusföldrajz tudomány rendszertani helyének keresésére tehát olyan időben és körülmények között kell sort kerítenünk, amikor a turizmustudomány még kialakulatlan, nem eldöntendő, hogy benne a geográfiának mekkora és milyen szerepe lesz, másrészt ugyanakkor a formálódó, egyértelműen erősödő turizmusföldrajz kapaszkodókat keres, definiálni törekszik önmagát.” (AUBERT A.-TÓTH J. 2006)

BODNÁR L. (2000, 2005) a turizmus földrajza tudomány rendszertani helyét elemezve a turisztikát, mint közügyi tudományt definiálta (BODNÁR L. 2000, 2005).

MICHALKÓ G. véleménye szerint „A turizmusföldrajz mára transzdiszciplináris ismeretterületté nőtte ki magát...”. (MICHALKÓ G. 2007).

MICHALKÓ G. szerint napjainkban a turizmusföldrajz területén három irányzat alakult ki az elmúlt évek során: a tradicionális, a konvencionális és a modern irányzat. A legutóbbi irányzat három részterületre bontható: a területfejlesztés, a szociálgeográfia és a humánökológia (MICHALKÓ G. 2005).

MICHALKÓ G. a turizmus tudományos megközelítését elemezve arra a megállapításra jutott, hogy az egyes tudományterületeken belül multidiszciplinaritást mutat, azonban rendelkezik egy sajátos transzdiszciplinaritással is (MICHALKÓ G. 2004).

A Magyarországon megjelent idegenforgalmi földrajzzal foglalkozó kiadványok átfogóan tanulmányozzák hazánk és a világ természeti, gazdasági és kulturális vonzásadottságait. A jelentősebb szerzők a következők: BALOGH F. (2004), BOKOR J. (1999, 2006), GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. (1996, 1998), GUCZINÉ DR. HUSZTI GY.-DOLMÁNYOS P. (2003), HEGEDÜS E. (1991), HORTOBÁGYI M. (1998), KELEMEN L. (1997), MÜLLER A. (2004). Ezek a könyvek részletes történeti, művészet- és művelődéstörténeti ismeretanyaggal is rendelkeznek, amelyek tartalmukban a turistaföldrajzhoz közelítenek. BODNÁR L. (2000, 2005), VIZI L. T. (2000), illetve PERÉNYI I. (2003) összegző szakmai kiadványa is foglalkozik turizmusföldrajzi témakörrel. GYURICZA L. (2008) tankönyvében az egyes országok leíró jellegű bemutatása mellett a térbeli folyamatok elemzésével is találkozhatunk. CZEGLÉDI J.-IMRE J. „Turizmus itthon és külföldön” (1989) című könyvében Magyarország szempontjából fontos küldő országok turizmusát – idegenforgalmi politika, foglalkoztatottság, turisztikai termékek, utazási szokások, turizmus marketing – ismerteti.

A Turizmus Bulletin szakmai folyóiratban megjelent országtanulmányok átfogó ismeretet (az idegenforgalom jelentősége a gazdaságban, a turizmus forgalma és általános jellemvonásai, utazási szokások, a turizmus lehetséges fejlődési iránya, az idegenforgalmi vállalkozások jogi háttere) nyújtanak az egyes országok idegenforgalmi helyzetéről. ERDŐS GY. (1998. Portugália), JANDALA CS. (1997. Németország, Franciaország), KÖVESI A. (2000. Izrael), MAJOR Á. (2004. Finnország), MESTER T. (2001. Franciaország, Törökország, 2004. Amerikai Egyesült Államok), NEMES A. (1997. Ausztria, Szovjetunió utódállamai: Orosz Föderáció és Litvánia, Egyesült Királyság, Benelux-államok, 1998.

Amerikai Egyesült Államok), NEMES A.-HALASSY E. (1998. Japán, 1999. Franciaország, Oroszországi Föderáció, Olaszország, Amerikai Egyesült Államok, 2000. Németország), NÉMETH J. (2000. Spanyolország), SÜLYÖK J. (2001. Belgium), POLGÁR J. (2003. Szlovénia, 2005. India) és VESZELKA K. (2001. Horvátország) turizmusának fejlődését, aktuális helyzetét, jövőjének alakulását, az utazási szokások jellemzőit és a magyar turisztikai kapcsolatok alakulását elemezte.

A Travel and Tourism Intelligence-International Tourism Reports (1999 előtt EIU International Tourism Reports) folyóiratban megjelent tanulmányok az egyes országok turizmusát – vonzerők, turizmus és gazdaság, turistaérkezések, piaci jellemzők, közlekedés, szállás, turisztikai szervezetek, marketing, turizmuspolitika és fejlesztések, az idegenforgalom jövője – részletesen vizsgálják. BARRIE, N. (1999. Skócia; 2000. Anglia, 2002. Csehország), (2001. Írország, Észak-Írország), BECK, I. (2007. Ukrajna), BYWATER, M. (1999. Svájc), CITRINOT, L. (1997., 2001. Ausztria), CLEVERDON, R. (2001. India), DUKE, S. (2003. Argentína), GAULDIE, R. (2001. Belgium), GRIHAULT, N. (2006. Kína; 2009. Japán, Svájc), HOOGENDOORN, E.-DIJKSTRA, L. (1998. Hollandia), JABAUDON, N. (2005. Franciaország), LOVERSEED, H. (1998. Norvégia; 2000. Chile, 2004. Egyiptom, Fülöp-szigetek; 2007. Costa Rica; 2008. Jamaica), MARVEL, M. (2000. Németország), McKELVIE, J. (2009. Kenya), McKELVIE, R. (2006. Szlovákia), MESSERLI, H., R. (2003. Bhután), MILLINGTON, K. (2005. Szaúd-Arábia; 2006. Uganda, 2007. Ghána), MORVEL, M. (2001. Svájc), PERCOSSI, A. (2003. Ausztria), PHILLIP, S. (2008. Tunézia), ROBSON, J. (2002. Ausztrália; 2004. Ciprus), SMITH, C.-JENNER, P. (2001. Luxemburg, Franciaország, Spanyolország), STEVENS, T. (2000. Izland), TUTTOCUORE, M. G. (2008. Olaszország), WEBB, S. (1999. Wales), WESTON, C. (1995. Finnország, Svédország; 1996. Dánia) idegenforgalmát elemezte.

Az irodalmi feldolgozás tanulmányozásakor nemcsak az idegenforgalmi vonatkozású szakirodalmat tekintetem át, hanem a Balkán-félszigettel kapcsolatos tanulmányokat is.

A magyar Balkán-kutatás a XVIII. században történeti kutatásokkal kezdődött. A terület kutatásába fokozatosan bekapcsolódott a néprajz, a nyelvtudomány, az összehasonlító irodalomtörténet, majd az 1830-as évektől kezdődően a formálódó magyar természettudomány. A Balkánon folyó magyar természettudományi kutatások (geológiai, növény- és állatföldrajzi, morfológiai) úttörő jellegűek voltak az egész térség szempontjából. A magyar földrajztudomány a gazdasági, etnikai és politikai földrajzi kérdések elemzését helyezte előtérbe a Balkán kutatása során (HAJDÚ Z. 2003).

KÁNITZ (KANITZ) F. F. (1829-1904) földrajzi, térképészeti, kultúrtörténeti, néprajzi kutatásaival írta be nevét a nemzetközileg ismert és jegyzett magyar Balkán-kutatók sorába, sőt a német újságokban megkapta a „Balkán Kolumbusza” megtisztelő értékelést. Kánitz számos tudományterület (kartográfia, földrajztudomány, közgazdaságtan, történettudomány) művelőjének tekinthető, több szakterület számára fontosak és meghatározó jelentőségűek az eredményei (HAJDÚ Z. 2003).

KÁLLAY (BÉNI) B. (1839-1903) történészként és gyakorló politikusként került kapcsolatba a Balkán, különösen Szerbia és Bosznia-Hercegovina problematikájával. Kállay a keleti kérdés politikai formálójá, a Balkán-történet és történetírás kiemelkedő képviselője volt. A Balkán belső viszonyainak történeti elemzésén kívül jelentős figyelmet fordított Oroszország balkáni politikájának a kutatására is (HAJDÚ Z. 2003).

A történész THALLÓCZY L. (1856-1916) a „mozgó Balkán Intézet” titulust kapta kortársaitól. Thallóczy elsősorban Bosznia, Horvátország és Szerbia történetének kutatása terén ért el jelentős eredményeket (HAJDÚ Z. 2003).

A geológus, néprajzos, geográfus báró NOPCSA F. (1877-1933) is kiérdemelte kortársaitól a „Balkán Kolumbusza” megnevezést. Jelentős szerepet játszott Albánia és részben az egész Balkán geológiai szerkezetének a megismerésében (HAJDÚ Z. 2003).

1917 áprilisa és augusztusa között PÉCSI A. geográfus, középiskolai tanár (1882-1971) kiterjedt természet- és közlekedésföldrajzi kutatásokat végzett Szerbia és Albánia területén. Mintegy 1500 km utat tett meg, térképi feldolgozásokat végzett, fényképeket készített, valamint közet- és talajmintákat gyűjtött. Pécsi Albert tudományos jelentésében külön kitért a bejárt vizsgált terület természeti adottságainak, erőforrásainak értékelésére, valamint a jövőbeni fejlesztési lehetőségek mérlegelésére. A legrészletesebb munkálatokat a Szandzsák területén végezte Pécsi Albert (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

Jelentős régészeti megfigyeléseket végzett BUDAY Á. (1879-1937) régész Metochja (Metoja) területén. Elsősorban a felszínen megfigyelhető régészeti örökséget vizsgálta (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

ERNYEY J. (1869-1945) Szerbiában azon területek régészeti és néprajzi viszonyait elemezte, melyeken „hazánk balkáni érdekeltségének legfőbb mozzanatai lejátszódtak” (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

CSIKI E. (1875-1954) muzeológus, entomológus elsősorban állattani anyagot gyűjtött Szerbia és Albánia területén (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

IFJABB LÓCZY L. világgjáró geológus, kőolajkutató (1891-1980) leginkább Nyugat-Szerbia területének geológiai viszonyait vizsgálta, mégpedig azzal a céllal, hogy kiderítse, tartalmaz-e a terület földgázt és kőolajat (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

A magyar szerzőket a Balkán tekintetében elsősorban a „Közel-Balkán” érdekelte a szakmai és politikai elemzések szintjén. Az „országtanulmányok” mellett [BÁTKY ZS. (1874-1939) néprajzkutató 1915. Bulgária, GYÖRFFY I. (1884-1939) etnográfus, Balkán és Kis-Ázsia kutatója 1916. Dobrudzsa, PÉCSI A. (1882-1971) geográfus, középiskolai tanár 1913. Novibazari Szandzsák] a magyar földrajzi kutatásban viszonylag korán megjelent a Balkán mint egész [CHOLNOKY J. 1913. A Balkán-félsziget népei, HÉZSER A. (1997-1947) földrajzi szakíró 1916. A Balkán-félsziget közlekedő útjai, KOGUTOWITZ K. (1886-1948) térképész, geográfus, egyetemi tanár 1913. A Balkán-félszigetről, MILLEKER R. (1887-1945) földrajztudós, egyetemi tanár 1913. A szerb Adria-politika) elemzése is (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

Az imperialisztikus magyar politikai földrajz legjelentősebb képviselője a Balkán irányába HAVASS R. földrajzi író, a Balkán utazója (1852-1927) volt. Havass tudományos tevékenységének egyik meghatározó területe Dalmácia Monarchián belüli Magyarországhoz történő visszacsatolásának az elősegítése, követelése, illetve annak történeti-tudományos megalapozása volt (HAJDÚ Z. 2003).

FODOR F. földrajztudós, a magyar térképtörténeti és folyammérnöki munkák történetének úttörő kutatója (1887-1962) a Balkán politikai földrajzi problémáival foglalkozott. Fodor Ferenc két rövid művének az a jelentősége, hogy felerősítette a magyar földrajztudományban már korábban is jelenlevő felfogást, hogy a Balkán szárazföldi, különösen akkor vasúti, közlekedésének európai csatlakozásának a kulcsa Magyarország kezében van. Ebből fakadóan Magyarország kulcsszerepet játszik a Balkán jelene és jövője szempontjából (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

A magyar földrajztudomány két világháború közötti időszakának legfontosabb korabeli Balkán-kutató műhelye TELEKI P. (1879-1941) földrajztudós, államférfi és utazó környezetében nőtt fel, bár Teleki maga nem tekinthető „főhivatású” Balkán kutatónak. Telekinek részben az irányítása alatt álló különböző intézményeken keresztül, részben pedig az ott és más intézményekben dolgozó, tevékenykedő volt tanítványain keresztül volt rálátása a Balkán politikai földrajzi kutatásának a kérdéseibe. Magyarországon 1920 októberében hívta életre a törvény (jelentős részben Teleki Pál hatására és közreműködésével) a Közgazdaságtudományi Kart. A szomszédos országok kutatásának az igényével hívták életre az Államtudományi Intézetet 1926-ban. Teleki Pál jelentős szerepet játszott mind a Közgazdaságtudományi Kar balkáni kutatásainak megszervezésében, mind pedig az általa

alapított Államtudományi Intézet kutatásainak az irányításában, melyek elsődlegesen Jugoszláviára és Romániára irányultak. Teleki Pál létrehozta a Kelet Intézetet, méghozzá négy térségi részleggel. A Balkán-csoport Albánia, Bulgária, Görögország, Románia, Szerbia kutatásával foglalkozott (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

A két világháború közötti időszak politikai földrajzi Balkán-szemléletét jelentős részben CHOLNOKY J. (1870-1950) földrajztudós felfogása határozta meg. Cholnoky mind a félsziget Európán belüli helyzetét, sajátosságait, mind pedig belső meghatározottságait sokszínűen elemezte (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

A magyar geográfia képviselői közül SZABÓ P. Z. geográfus (1901-1965) foglalkozott rendszeresen a Balkán problematikájával, a horvát-magyar kapcsolatokkal, valamint egyes magyar városok (Pécs, Szeged) balkáni hivatásával. Szabó Pál Zoltán részére történetileg az egyik legfontosabb kérdés a középkori balkáni (belső), illetve a Magyarországról a Balkánra vezető közutak problematikája volt. Szabó úgy látta, hogy a magyar kultúrhatás a közlekedési-gazdasági kapcsolatokon keresztül érvényesült és a magyar befolyásnak két zónáját határolta le. Szabó Pál Zoltán a Balkánra vonatkozó politikai földrajzi tanulmányainak eredményeit összegezve megszerkesztette a Balkán erővonalainak geopolitikai rendszerét (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

1948-ban MENDÖL T. földrajztudós, egyetemi tanár (1905-1966) megjelentette a Balkánnal foglalkozó első modern, a térség szinte minden problémáját átfogó, magyar földrajzi monográfiát. Mendöl számára a Balkán egyszerre jelent meg természeti, történeti, társadalmi, gazdasági, politikai földrajzi összetettségben (BALÁZS D. 1993; HAJDÚ Z. 2003).

A Balkán-félsziget természettudományos kutatásaiban további jelentős szerepet játszott ASBÓTH J. mérnök, újságíró (1845-1911), BRANCSIK K. orvos, zoológus (1842-1915), DEGEN Á. botanikus, Balkán-kutató (1866-1934), FEHÉR G. régész, Bulgária őstörténeti kutatója (1890-1955), FRIVALDSZKY I. zoológus, botanikus (1799-1870), FRIVALDSZKY J. zoológus (1822-1895), GYÖRFFY I. etnográfus (1884-1939), INKEY B. geológus, Európa földtani kutatója (1847-1921), JÁVORKA S. botanikus, a Balkán flórakutatója (1883-1961), KITAIBEL P. természetkutató, egyetemi tanár (1757-1817), KORMOS T. geológus, peletonológus, Balkán-kutató (1881-1946). KÜMMERLE J. B. botanikus, Balkán-kutató (1876-1931), Id. LÓCZY L. geológus, földrajztudós, felfedező utazó (1849-1920), PINTÉR L. malakológus, tanár, ferences rendi szerzetes (1942-2002), SOLYMOSSY S. néprajzkutató, egyetemi tanár (1864-1945), SZONTAGH T. geológus (1851-1936), TIMKÓ I. agrogeológus (1875-1940), TREITZ P. geológus (1866-1866-1935) és VADÁSZ E. geológus, egyetemi tanár (1885-1970) (BALÁZS D. 1993; www.balkancenter.hu).

A Balkán-félsziget elismert nemzetközi történészei, politológusai között CASTELLAN, G. (1992. A Balkán története); HÖSCH, E. (2004. A Balkán történelme); HUPCHIK, D. (2001. A Balkán. Konstantinápolytól a kommunizmusig); JANKOVIĆ, B. (1988. A Balkán nemzetközi kapcsolatai); KASER, K. (2002. Délkelet-Európa történelme és bölcsész tudománya) és NYIKIROV, K. (s.a. Oroszország Balkán-politikája az 1990-es években) nevét fontos megemlíteni.

Napjainkban a Balkán-félsziget és az ott elhelyezkedő országok természeti, társadalmi, gazdasági és politikai kérdésköreit a hazai agrártudomány, közgazdaságtudomány, közlekedéstudomány, környezetvédelem, vízgazdálkodás, jogtudomány, földrajztudomány, kisebbségkutatás, politológia és történettudomány szakmailag elismert képviselői elemzik.

BAYER J. a politológia, BEDŐ Z. a mezőgazdaság, BÍRÓ L., GLATZ F., HAJDÚ Z. és PAP N. a földrajztudomány, SZÁSZ Z. a történettudomány, KÁDÁR B. és INOTAI A. a közgazdaságtudomány, ERDŐSI F. és MICHELBERGER P. a közlekedés, LÁNG I. a környezetvédelem, SOMLYÓDI L. a vízgazdálkodás, KERÉKES S. a környezetgazdálkodás, LAMM V. a jogtudomány, SZARKA L. a kisebbségpolitika, ILLÉS I. a térségfejlesztés,

KOCSIS K., PROBÁLD F. a társadalomföldrajz, NAGY B. a természetföldrajz, RÉTI GY. az albanisztika tudományával foglalkozik (GLATZ F. 2005). A magyar geográfia meghatározó egyéniségei – MAROSI S., NEMERKÉNYI A. és SZÉKELY A. – a Balkán-félsziget természetföldrajzának jelentős művelői is voltak.

A Balkán-félsziget turizmusának alakulását, turizmusföldrajzának jellemzőit nemzetközi és hazai szakemberek BACHVAROV, M. (2006. Turizmus Bulgáriában); BALL, M. (2009. Bosznia és Hercegovina⁴); BONIFACE, B. G. és COOPER, C. P. (1987); BURTON, R. (1995); GAULIDE, R. (1990. Greece⁴); HALL, C. M.-PAGE, S. J. (2006); HALL, D. (2006. Tourism in the New Europe – The Challenges and Opportunities of EU Enlargement); JENNER, P. (1995. Görögország⁴); LOVERSEED, H. (2002., 2005. és 2008. Görögország⁴); McKELVIE, J. (2007. Horvátország, Szlovénia⁴); MOUSSIOIS, G. (1999. Görögország⁴); NIKOLOVA, M. S. (2009. Montenegró⁴); SMITH, C. (1995. Görögország⁴); TRECHARNE, R. (2000. Horvátország⁴); VAN DEN BROEK, M. (2000. Szlovénia⁴); GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. (1996, 2003), GYURICZA L. (2008), HEGEDÜS E. (1992.), HORTOBÁGYI M. (1998), MICZEK GY. (1992) és MÜLLER A. (2004) vizsgálják.

A Balkáni válságok elemzésével és politológiai kérdésekkel JUHÁSZ J. (1999) és NÉMETH A. foglalkozik.

Az idegenforgalom jövőbeli térbeli folyamatait és a nemzetközi áramlások irányait BURTON, R. (1995), COOPER, C.- FLETCHER, J.- GILBERT, D.-WANHILL, S. (1998), BONIFACE, B. és COOPER, C. (2001), továbbá CONRADY, R. és BUCK, M. (2008, 2010) elemezte.

Hazánkban a turizmus nemzetközi trendjeit BEHRINGER ZS., MESTER T. (2001, 2003), CZEGLÉDI J. (1982), CZEGLÉDI J.-IMRE J. (1989), DONKA A. és SZTRUNGA E. (2008), IMRE J. (1987), továbbá SÜLYÖK J. (2003) tanulmányozta.

Az idegenforgalom jövőjével, előrejelzésekkel és a várható tendenciákkal LENGYEL M. (1994, 1999, 2004), a szabadidő társadalmi-gazdasági környezetében megvalósuló tendenciákkal KASPAR, C. (1997) is foglalkozott. A nemzetközi turisztikai kereslet fejlődésének várható irányait TASNÁDI J. (1998, 2002, 2006), a globalizációs trendeket AUBERT A. (2007) is összefoglalta. A turizmus tendenciáival KOVÁCS L. és VIZI I. (2000), PÁSZTOR L.-né (1991), PERÉNYI I. (2003) és a világturizmus fejlődésével VOLESZÁK Z. (1998.) is foglalkozik szakmai kiadványában.

A turizmus gazdasági életben betöltött szerepét BECKER, C.-HOPFINGER, H.-STEINECKE, A. (2004), FREYER, W. (1993), COOPER, C.-FLETCHER, J.-GILBERT, D.-WANHILL, S. (1998) és HOLLOWAY, C. J.-TAYLOR, N. (2006) kiemelten vizsgálta.

Az idegenforgalomban használható fajlagos mutatók és indikátorok alkalmazásának lehetőségeit BOBIRCĂ, A.-MİCLĂUȘ, P-G. (s. a) BOBIRCĂ, A. (2007), BOBIRCĂ, A.-MİCLĂUȘ, P-G. (2007), COSTA, Á.-GOMÁ, C.-LÓPEZ, X. (2006), MANERA, C.-GARAU, T., J. (s.a.) és SZABÓ G. (2007) elemzi.

Magyarországon a turizmus gazdaságát CZEGLÉDI J. (1999), FENYŐ I.-IMRE J. (1977), JANDALA CS. (1992), KERESZTURI F. (1998), TAMÁS GY. (1977), illetve VERES L. (2008) átfogóan elemezte. Az idegenforgalom gazdasági szerepe és hatékonysága volt a címe az I. Idegenforgalmi Téli Akadémiának 1983-ban, ahol CZEGLÉDI J. (A KGST országok turizmusának gazdasági szerepe és várható fejlődése 2000-ig), KARBUCZKY I. (Aktív idegenforgalmunk néhány közgazdasági problémája), KOLACSEK A. (A külföldi idegenforgalom gazdasági szerepe és hatékonysága) és TAMÁS GY. (A hatékonyság kérdéséről az idegenforgalomban) is ezen témában tartott előadást. A konferencia anyaga nyomtatott formában is kiadásra került.

⁴ Az országtanulmányok a Travel and Tourism Intelligence-International Tourism Reports (1999 előtt EIU International Tourism Reports) folyóiratban jelentek meg.

A statisztika szerepét vizsgálja az idegenforgalmi bevételek meghatározásában MARKOS B. és KOLACSEK A. (1961), míg KOLACSEK A. és BORDA J. a turizmus gazdasági hozamát és hatékonyságát elemezte (1974). BEHRINGER ZS. (1995), KASPAR, C. (1992, 1997), illetve KASPAR, C. és FEKETE M. (2006) könyvükben a turizmus gazdaságával foglalkoznak.

A szabadidő és a turizmus hatásaival PAGE, S. J.-BRUNDT, P.-BUSBY, G.-CONNEL, J. (2001), MILL, R. C. (1990), MILL, R. C.- MORRISON, A. M. (1992) foglalkozik.

Az idegenforgalom gazdasági, társadalmi-kulturális és fizikai hatásait összegezte PUCZKÓ L. és RÁTZ T. (1998, 2002). DÁVID L.-JANCSIK A.-RÁTZ T. (2007) és HUTIRAY J. (1998, 2000) könyvében is lehet olvasni a turizmus környezeti hatásairól. A turizmus gazdasági hatásait HORVÁTH E. (1998) elemezte. Az idegenforgalom hatásainak témáját TÖRÖK L. és BEHRINGER ZS. szakmai szerkesztése által 2002-ben megjelent Turizmus és vendéglátó ismeretek – A turizmus, mint gazdasági, társadalmi rendszer – is érinti. MICHALKÓ G. 2004-ben kiadásra került „A turizmuselmélet alapjai” című könyvében kifejti a turizmus külső környezetre gyakorolt hatásait.

A biztonság kérdését – közlekedési eszközök, egészség, természeti katasztrófák, terrorizmus, háború, zavargás, polgárháború, bűnözés –, mint a szupranacionális turizmuspolitika fő tényezőjét hosszasan elemzi MUNDT, J. W. (2004). Az idegenforgalom létrejöttének általános feltételei között a békés viszonyok fontosságát hangsúlyozza MARKOS B. és KOLACSEK A. (1961).

A neurális hálózatok és azok turisztikai hasznosítási lehetőségeivel LAW, R. (2000), PATTIE, D. C. és SNYDER, J. (1996) foglalkozik. A krízis menedzsment szerepét és a válságok idegenforgalomra gyakorolt hatásait BLAKE, A.- SINCLAIR, M. T. (2003), CLEMENTS, M. A.-GEORGIU, A. (1998), GLASSER, D. (2002), HENDERSON, J. C. (2007) és SÖNMEZ, S. F.-APOSTOLOPOULOS, Y.-TARLOW, P. (1999) vizsgálja. THEOCHAROUS, A. (2004) a neurális hálózatok alkalmazásával elemezte és néhány ország példáján keresztül kimutatta a politikai instabilitás és a turizmus kapcsolatát.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a magyar természet-, társadalom-és történelemtudomány több évszázados múltra tekint vissza a Balkán kutatások történetében és napjainkban is élénk érdeklődés mutatkozik ezen témák iránt. A turizmus globális tendenciáival és környezeti hatásainak vizsgálatával számos nemzetközileg is elismert szakember foglalkozik. Az utóbbi évek természeti és társadalmi krízishelyzetei révén a turizmus és a biztonság kérdése, illetve a válságkezelés lehetséges módszerei egyre meghatározóbb témája az idegenforgalmi kutatásoknak.

5. A Balkán-félsziget földrajzi értelmezése, a vizsgált terület meghatározása

Ez a fejezet a Balkán-félsziget természetföldrajzi lehatárolásának elméleteit mutatja be. A fejezetben meghatározásra kerül Délkelet-Európa és Nyugat-Balkán fogalma, továbbá az egyes térkategóriák országok szerinti csoportosítása.

A német földrajztudomány hatására alakult ki és terjedt el az a térfelosztási rendszer, amely égtájak szerint, illetve az éghajlat sajátosságainak megfelelően egy fagyos Észak-Európát, az óceáni hatást mutató, nedves Nyugat-Európát, a mediterrán Dél-Európát, a száraz kontinentális Kelet-Európát és a köztük fennmaradó területen pedig Közép-Európát tekinti a kontinens alapvető részeinek. Ez a viszonylag egyszerű rendszer a XIX. század végéig, a XX. század elejéig alkalmasnak tűnt az európai társadalmak csoportosítására, illetve térközösségeik meghatározására (PAP N. 2007).

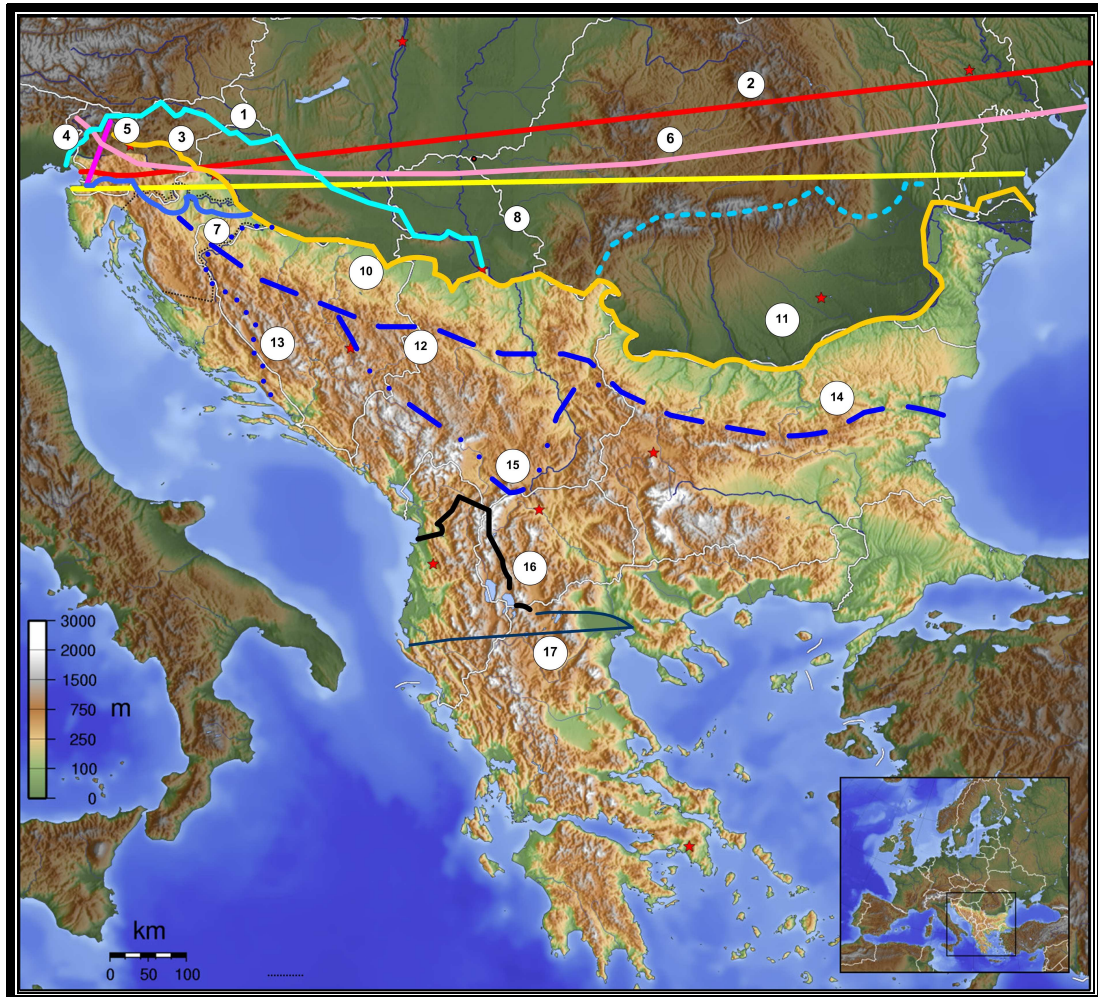
A magyar közvélemény tájékoztatására készült történeti, földrajzi és néprajzi tudományos népszerűsítő leírások az 1880-as években még nem foglalkoztak pejoratív megközelítésben a Balkán problematikájával. A Balkán-félszigetet bemutatva GYÖRGY A. azt egyértelműen Dél-Európa-hoz sorolta, s azt emelte ki, hogy még a nevezéktan is bizonytalan, Illyr-(Illyr-háromszög), Trák-Görög-, s Balkán-félsziget megnevezés alatt egyaránt tárgyalják az európai összefoglaló munkák. A félsziget sajátossága, hogy széles nyakkal kötődik a szárazulathoz, a Száva–Duna vonal lehet az elfogadott északi határa (HAJDÚ Z. 2003).

Dél-Európa legbonyolultabb félszigetének tekintette CHOLNOKY J. a Balkán-félszigetet. Északi határát a következőképpen határozta meg: a Trieszti-öböltől egy vonalat kell húzni a Száva folyásán keresztül az Al-Dunáig, aztán a Déli-Kárpátok vonalán a Kárpátok délkeleti sarkáig, s onnan a Duna deltáig. Az így lehatárolt Balkán-félsziget bonyolult alakú s belső geológiai szerkezetében komplikált, s maga is két részre tagolandó belső struktúrájában. Egészében véve: „... a Balkán-félsziget bonyolult felépítésű, szerencsétlenül tagozott félsziget” (HAJDÚ Z. 2003).

Európának a Száva–Duna–Kárpátok vonaltól délre-délkeletre elterülő félszigete, illetve annak kiterjedése és regionális besorolása csaknem kétszáz év óta viták tárgya a különböző tudományágak vonatkozásában. A legtöbbször, gyakran szinonimaként használt elnevezések: Balkán, illetve Délkelet-Európa. Ehhez a térséghez mint történelmi-politikai régióhoz hagyományosan azokat az országokat szokták sorolni, amelyek arculatát a bizánci és az oszmán tradíciók formálták és az európai társadalomfejlődésbe csak megkésve, a XIX. századtól kapcsolódhattak be, illetve esetleg vissza, ezért mindmáig számos közös strukturális jellegzetességet és a bevett európai standardokhoz képest látványos elmaradottságot mutatnak. A mai államhatárok alapján egyértelműen ebbe a régióba tartozik Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Macedónia, Románia, Szerbia és Montenegró. Néhány szakember véleménye szerint nem tartozik ide Görögország, mások azonban valamennyi volt jugoszláv utódállamot, tehát Horvátországot és Szlovéniát is ide tartozónak vélik (JUHÁSZ J. 2006).

A nemzetközi politikai, történeti és földrajzi szakirodalomban szinonimaként emlegetett Délkelet-Európa és a Balkán fogalma csupán részben fedi egymást. Európa délkeleti részén fekvő, addig Európai Törökországnak, görögnek (hellénnek), bizáncinak, illírnek nevezett félszigetet elsőként 1808-ban ZEUNE, A. német geográfus nevezte el Balkánnak. A névadó ez esetben – a Pireneusi- és az Appennini-félsziget mintájára – a terület kiemelkedő jelentőségű hegysége, a bulgáriai Balkán-hegység volt. A félsziget – azóta folytonosan vitatott – északi határának általában a Duna, a Száva és a Kulpa folyók vonalát tekintik. Különösen problémás a terület északnyugati határának megállapítása a mai horvát és szlovén

területeken: az olasz RICCHIERI, G. (1917) szerint a határ a Száva-Ljubljana-Gorizia vonal, míg a szerb CVIJIC, J. (1922) szerint ezt a Száva és a Soča (Isonzo) folyók jelölik ki. A félsziget északi, folyami határának helyességét vitatva a német geográfus, FISCHER, TH. 1863-ban bevezette Délkelet-Európa (Délkelet-európai-félsziget) fogalmát, amely később az említett folyóktól északra fekvő területeket, gyakran az egész Kárpát-régiót (a történelmi Magyarországot és a hajdani román fejedelemségeket) is magában foglalta (KOCSIS K. 2005) (1. ábra).

1. ábra: A Balkán-félsziget lehatárolásának elképzelései

Forrás: PAP N.(2007): *A Balkán „kis” politikai földrajza*. Balkán füzetek. No. 5. pp. 18.

Jelmagyarázat:

1. Duna–Dráva vonal: Györffy I.-Strömpl G. 2. Sematikus egyenesként a Trieszt–Odessza vonal, 3. Duna–Száva–Trieszti-öböl: Lóczy L.-Cholnoky J., 4. Duna–Száva–Isonzó: Cvijič, J., 5. Duna–Száva–Ljubljana–Gorizia vonal: Ricchieri, G. 6. A 46°-os szélességi kör által határolt félsziget: Renier, H., 7. Száva–Kulpa–Trieszti-öböl: Mendöl T.–Lóczy L., 8. Duna delta–Isztriai-félsziget vonal: Kogutowitz K., 9. Déli-Kárpátok vonulata: Lóczy L., Cholnoky J., Mendöl T., Szabó Pál Z., 10. Duna–Száva vonal: György A., Havass R.,	11. Duna vonala: Tóth Z., Hézsér A., 12. Dinaridák gerincei: Hézsér A., Morgenstern H., Zeune, A., 13. Duna–Száva–Una vonal: Tóth Z., 14. Balkán-hegység vonulata: Zeune, A., Morgenstern H., 15. Balkán-hegység–Šar Planina–Rigómező–Dinaridák: Morgenstern H., 16. Szaloniki-öböl–Fekete-Drin völgye: Cholnoky J. szerint a déli Balkán északi határa, 17. Szaloniki-öböl–Vlorëi-öböl: Mendöl T. szerint a déli Balkán északi határa (1. ábra).

A Balkán-félsziget északnyugati határának kijelöléséhez számos magyar geográfus neve – GYÖRFFY I., STRÖMPL G., LÓCZY L., CHOLNOKY J. és MENDÖL T. – fűződik.

SZÉKELY A. (1970) a Trieszti-öböl és a Duna-torkolat között a Száva, Duna, Déli-Kárpátok vonalát tekinti a félsziget északi határának, annak ellenére, hogy a valódi balkáni jelleg északkeleten már a Balkán-hegyvidék vonulatával lezárul.

NEMERKÉNYI A. és NAGY B. (2007) a következőképpen határozzák meg a Balkán-félsziget természetföldrajzi északi határvonalát: „a félsziget északi határát a Száva és a Duna vonalában, majd ennek folytatásaként a Déli-Kárpátok lábánál húzhatjuk meg.”

KOCSIS K. (2005) Délkelet-Európa-hoz napjainkban – politikai-földrajzi, történeti-kulturális megfontolásból – a jelenlegi államhatárok alapján a hajdani Jugoszlávia utódállamait (Szerbiát, Montenegrót, Macedóniát, Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot, Szlovéniát), Albániát, Bulgáriát és Romániát sorolja. A Balkán-félsziget déli részén található – az európai civilizáció hajdani, hellén magvát hordozó, az Európai Unió és a NATO tagjának, a XX. század második felében „a Nyugat balkáni bástyájának” számító – Görögországot viszont a Mediterránium, Dél-Európa részének tekinti Kocsis Károly. A kommunizmus évtizedei alatt – elsősorban politikai megfontolásból – a „német” Közép-Európától vasfüggönnyel elzárt Magyarországot is gyakran e térséghez sorolták (KOCSIS K. 2005) (2. ábra).

2. ábra: Délkelet-Európa és a Balkán-félsziget⁵

Forrás: JUHÁSZ J. 2006. alapján saját szerkesztés

⁵ Szerbia 2009. december 22-én adta be csatlakozási kérelmét az Európai Unióhoz, amelyet azonban még el kell fogadnia az Európai Unió külügyminiszteri tanácsának és az Európai Bizottságnak is ahhoz, hogy elnyerhesse a tagjelölti státuszt és megkezdhesse a csatlakozási tárgyalásokat. 2010. november 24-én Szerbia átvette a felkészültségét vizsgáló kérdőíveket. A szerb kormány határozott célja, hogy az ország 2011. végére megkapja a tagjelölti státuszt.

Mindkét – a tágabb Délkelet-Európa és a szűkebb Balkán – fogalom Európának a XV. század során fejlődésében megrekedt, egyre inkább elmaradt szegletét foglalja magában, amely négyszáz-öt száz éven keresztül az Oszmán (Török) Birodalom uralma alatt állt. Domborzati adottságai miatt az északról és kelet-délkeletről nyitott félsziget tipikusan átmeneti területnek, Nyugat-és Közép-Európa, illetve a Közel-Kelet közötti hídnak számított. A félsziget „Balkán” elnevezése a XIX. század folyamán az itteni, főként a keleti kereszténységhez (ortodoxiához) tartozó kis nemzetek török elleni felszabadító küzdelmei idején kétes értelmet nyert, sőt negatív jelzővé vált. Azóta nevezik egy térség számos kis államra való felosztását, etnikai alapú regionális destabilizálódását világszerte „balkanizálódásnak” (KOCSIS K. 2005).

A politikai zűrzavar, elmaradottság, korrupció szinonimájának is számító „balkáni” (esetleg délkelet-európai) megjelölést a fentiekben említett mai államok közül leghevesebben a történeti-kulturális hagyományok, a gazdasági fejlettségi szint és a földrajzi (közép-európai) fekvés miatt Magyarországon kívül Szlovénia és Horvátország utasítja vissza. Történelmi (magyar) gyökerei miatt hasonlóan vitatható az észak-szerbiai Vajdaság és a mai romániai Erdély délkelet-európai besorolása is, amelyek történeti, kulturális és földrajzi szempontból Közép-Európa délkeleti peremvidékeinek is felfoghatók (KOCSIS K. 2005).

GLATZ F. (2005) értelmezése szerint Délkelet-Európa magában foglalja a Kárpát-medencét és a Dunától-Kárpátoktól délkeletre húzódó „Balkánt”. Azt a fizikai földrajzi kategóriát használja, amely a Balkán térség északi határát a Dráva-Száva-Déli-Kárpátok és Duna vonalánál húzza meg. Így beletartozik a mai Horvátország és Görögország területe is, Románia csak érintőlegesen. Elfogadja azt a kulturális-történelmi értelmezést is, amely esetben a választóvonal az oszmán-török négyszáz-öt száz esztendőss megszállás, mint ahogy kultúrregionális meghatározó lehet a nyugati és keleti (ortodox) kereszténység elválasztása is. Így Horvátország már inkább Közép-Európához, Románia részben Közép-Európához, részben a Balkánhoz sorolható (GLATZ F. 2005).

ILLÉS I. (2002) véleménye szerint, hogy mely országok tartoznak a Balkánhoz, politikai kérdéssé vált. A két világháború között, amikor Magyarország nemzetközi megítélése Nyugaton mélyponton volt, az amerikai, angol és francia sajtó, illetve politikai irodalom Magyarországot is általában a Balkánhoz sorolta. A második világháború és különösen 1956 után ez a besorolás lényegében eltűnt. Továbbra is használatos a német – kevésbé az angolszász – irodalomban a Délkelet-Európa meghatározás, amely kategóriába Magyarországot is mindmáig besorolják. Illés Iván szerint Magyarország, Horvátország és Szlovénia ugyanúgy részei Közép-Európának, mint Délkelet-Európának (ahogyan Németország, Ausztria és Svájc egyaránt részei ma Nyugat-és Közép-Európának (ILLÉS I. 2002).

A Nyugat-Balkán elnevezés az 1990-es évek végén jelent meg a politikai szóhasználatban és ez a fogalom napjainkban elterjedt szubregionális meghatározássá vált. A délszláv utódállamokat és Albániát szokás érteni alatta, azzal a megszorítással, hogy sosem sorolták ebbe a területi kategóriába Szlovéniát, s újabban egyre ritkábban Horvátországot (JUHÁSZ J. 2006) (2. ábra).

A különböző természet-, társadalmi-, történeti- és politikaföldrajzi meghatározások tekintetében napjainkban sincs egyetértés, az egyes tudományterületek neves képviselői is megosztottak abban a tekintetben, hogy mely országok sorolhatók a Balkánhoz, illetve Délkelet-Európához. Véleményem szerint természetföldrajzilag a Balkán-félsziget országának tekinthető Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Koszovó, Macedónia, Albánia, Bulgária, Görögország és részben Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Románia és Törökország európai területe. Történeti és kulturális tényezőket figyelembe véve Délkelet-Európához Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Koszovó, Macedónia, Albánia, Szerbia – a Vajdaság kivételével – és Románia – Erdély területén kívül –, Dél-Európához Görögország, Közép-Európához pedig Szlovénia, Horvátország sorolható.

6. A turizmus természeti és társadalmi adottságai az egykori Jugoszlávia utódállamaiban

Ez a fejezet a volt jugoszláv tagállamok természetföldrajzi tájegységeit, éghajlatát, vízrajzát mutatja be, továbbá elemzi a természeti tényezők turisztikai adottságait. Áttekinti az egykori Jugoszlávia történeti-, politikatörténeti- és etnikai földrajzát, illetve a turizmusföldrajz szempontjából a kulturális vonzástényezőket. Meghatározza azokat a külső és belső folyamatokat is, amelyek az egykori középhatalomnak számító ország dezintegrációjában szerepet játszottak. Időrendi sorrendben tartalmazza a délszláv válságok eseményeit.

6.1. A volt Jugoszlávia természetföldrajzi elemzése

A Balkán-félsziget domborzatának jellegét hosszan elnyúló lánchegységei adják meg, amelyek legsajátosabb jellemvonása a hármas hosszanti tagoltság.

A félsziget váza a két gyűrthegységcsoporthoz, melynek fő gerince a Dinaridák. A Balkanidák a Dinaridák mellett csak másodlagos szerephez jut.

A Trák–Macedón-masszívum erősen tagolt, feldarabolt, s bizonyos mértékben a két fiatal hegylánc fogja egységes keretbe. Nyugati és keleti fele élesen különbözik egymástól. A Sztrumától nyugatra erősen feldarabolódott hegységek és medencék alkotják, míg keleten egységes magashegységként jelenik meg (Pelagóniai-masszívum).

A Balkanidák két oldalán besülyedt nagy medencecsoport közül csak a déli, kisebbik Trák-medence visel magán balkáni jelleget (SZÉKELY A. 1970).

A Balkán-félszigetet és az egykori jugoszláv tagköztársaságok területét medencékkel tagolt hegysorok, hegyvonulatok uralják. Peremi területein – a Déli–Alpok, illetve a Déli–Kárpátok folytatásaként – gyűrthegységek láncolatai húzódnak. Az aprólékosan szabdalt, bonyolult szerkezetű hegységi terület Adriai- és Jón-tengert kísérő nyugati hegyvidékei a Dinaridák részei.

A Déli–Kárpátok folytatásaként, annak takarórendszerét a Balkán-félszigeten hordozva, a Balkanidák lánc – Szerb-érchegység – keleties irányba fordul és 300 km hosszú, nyugat-keleti vonulatsort alkot.

A Balkán-félsziget belső vidékeit bonyolult szerkezetű, részben variszkuszi eredetű, de a középidő végi, óharmadidőszaki szerkezeti mozgásokkal felélesztett, majd részben a pleisztocén jeges korszakaiban további felszínalakító folyamatok során „fiatalos” foma-kincset mutató rögvidek – Szerb–Macedón-rögvidek – foglalja el. A félszigetet a Duna mentétől az Égei-tengerig átszelő Vardar-övezet pedig nem más, mint egy, az óharmadidőszakban megsemmisült középidői óceán varratvonal (GYURICZA L. 2005; NEMERKÉNYI A.-NAGY B. 2007).

Szerbia északi részén elterülő alföld a magyar Alföld folytatása. A Duna-Tisza közti homokos hátság egészen Suboticáig (Szabadka) húzódik, attól délre a homokot vastag lösztakaró váltja fel (Bácska). A részben megkötött Deliblát homokvidéke a Temes hordalékkúpjából épül fel. Az alföld a folyók mentén hosszan benyúlik a hegységek közé alluviális síkságok formájában. A Szerémségben magányos szigethegyként emelkedik a Fruška Gora (GÓBI J. 1979).

A Dráva-Száva közti dombvidék szerkezetileg a Dunántúli-dombvidék folytatása. Szigethegységei közül a Macelj, Ivanszica, Kalnik a Keleti–Alpok déli mészkővonulatainak folytatása, a kristályos alapzat rögei (Medvednica, Papuk) pedig közép magas szigethegységek formájában bukkannak felszínre (GÓBI J. 1979, PROBÁLD F. 2007).

Szlovénia északi határterületén a Júliai- és a Kamniki–Alpok, valamint a Karavankák magashegységei tornyosulnak a Déli–Alpok üledékes láncainak folytatásaként.

A domborzatnak leginkább a makroformák révén van jelentős szerepe az idegenforgalomban. A hegységek változatos felszínükkel, a magashegységek glaciális formakincsükkel látványértéket is jelentenek, de az aktív turizmusnak (hegyi kerékpározás, túrázás, alpesi síelés, sífutás, szánkózás, kutyaszánózás, siklóernyőzés, sárkányrepülés) és az extrém sportoknak (hegyi deszkázás, hegymászás, sziklamászás, síugrás, sírepülés, snowboard, ski-doo, jégfalmászás) is színtere (Júliai–Alpok, Gorski Kotar, Bjelašnica). Napjainkban a gyors ütemben fejlődő ökoturizmus gyakori célpontjául szolgáló nemzeti parkok a legfejlettebb országokban – a vizes élőhelyek mellett – a magashegységekben találhatóak (Triglav Nemzeti Park). A dombságok főképpen a szelídebb turizmusnak kedveznek és elsősorban a kiránduló turizmus népszerű célpontjai. Az alföldek látványértéke szimplább ugyan, de vonzerőt jelenthetnek a komplex táji adottságok és sajátos településszerkezetükkel a falusi turizmus, a kulturális- és örökségturizmus révén látogatott területek közé tartoznak. A magashegységek után a legtöbb nemzeti park a vizes élőhelyekhez kapcsolódik – Shkodrai-tó Nemzeti Park –, amelyeknek egyedi vagy különleges növényzete, állatvilága vonzó tényező. A part mint morfológiai forma a mai tömegturizmus legfőbb színtere. A különböző parttípusok részben szegmentálják is az üdülőket. Az Adriai-tenger horvátországi oldalán lévő süllyedő, sziklás part (az ún. „Dalmát-parttípus”) vonzza a búvárkodókat, a jachtturizmus résztvevőit, az eldugott szigetek partjai pedig a naturizmus híveit. De a partok nemcsak üdülésre alkalmasak, látványértéküket tekintve is desztinációként jöhetnek számításba. A Dalmát-part cirkumgressziós szigetvilágával látványként is vonzó tényező (Kornati-szigetek Nemzeti Park) (GYURICZA L. 2008).

A felszínt alkotó különböző kőzetek eltérő formagazdagságukkal, sajátos jellemzőikkel szelektálhatják a fejleszhető turizmusterméket, illetve szegmentálhatják a turistákat. A hegységeket alkotó kőzetek közül az egyik leggyakoribb és idegenforgalmi szempontból az egyik legelőnyösebb a mészkő. Mivel klasszikus értelemben nem mállik, a folyók bevágódása után a völgyoldalak nem pusztulnak le a csapadék hatására. Így függőleges falú, helyenként rendkívül mély, s ugyanakkor szűk szurdokvölgyek alakulnak ki, amelyeknek magas a látványértékük, s egyúttal az extrém turizmusnak (vadvízi evezés, kajakozás, kenuzás, kanyonmászás, hydro-speeding, li-loing, snow biking, snow rafting) is fontos helyszínei (Soča-szurdok, Tara-szurdok). A mészkő sajátosságaihoz tartozik, hogy jól oldódik, aminek hatására rendkívül változatos karsztformák – csapadékkarrok, dolinák, karszttavak, poljék – jönnek létre (Velebit, Biokovo). Különleges vonzerőt képviselnek az – általában védettséget élvező – mésztufagátak, illetve ahhoz kapcsolódó vízesések (Plitvicei-tavak Nemzeti Park, Krka Nemzeti Park). A karsztbarlangok pedig látványértékük – Skocjani-barlang, Potpecka-barlang – miatt népszerű célterületek, a nagyközönség számára pedig fel nem tárt barlangok – Srnca-barlang – a barlangászat művelői körében népszerűek. A gránit jól mállik, ezért a víz hatására szelíd, lágy, gömbölyded formák jönnek létre. A hegységekben a felső szakasz jellegű folyók „V” alakú völgyeket formálnak, amelyek a síturizmusra különösen alkalmasak (Kopaonik) (GYURICZA L. 2008).

A domborzati adottságok kedvező éghajlati adottságokkal ötvözve kiváló lehetőségeket biztosítanak az egykori jugoszláv tagköztársaságokban a kétévtizedes idegenforgalom – nyáron üdülő idegenforgalom, télen az aktív sportturizmus – számára. Mindezek mellett a domborzati vonzástényezők megfelelő feltételeket kínálnak egész évben az aktív- és extrém sportok számára (3. ábra).

A volt jugoszláv tagállamokban a természeti adottságokat és a keresleti trendeket figyelembe véve számos sportolási lehetőség kínálkozik a szabadidő hasznos és aktív eltöltésének módjához. Mindehhez hozzájárulnak az egyes területeken megrendezett sportversenyek, amelyek a passzív sportturizmus számára jelentenek vonzástényezőt.

3. ábra: A volt Jugoszlávia tagállamainak természeti adottságai
 Forrás: saját szerkesztés

A domborzati, éghajlati és növényzeti adottságok kedvező együttes megléte klimatikus üdülőhelyek kialakulását eredményezte, így a hegységek területe az egészségturizmus célpontjai – Škofja Loka, Han Pijesak, Skrad – is egyben (3. ábra).

A Balkán-félsziget éghajlata változatos. Az éghajlati elemek alakulása szerint a Balkán-félszigeten három éghajlati terület – mediterrán, kontinentális, illetve hegyvidéki és két átmenet – átmeneti mediterrán és átmeneti kontinentális – különböztethető meg (GÓBI J. 1979).

A tengerparti területek, szigetek mediterrán és átmeneti mediterrán éghajlati adottságai kedvező feltételeket kínálnak az üdülő idegenforgalom számára számos sportolási tevékenységgel – búvárkodás, vitorlázás, windsurf, parasailing, tengeri kajakozás, wakeboard, horgászat – kiegészítve.

A félsziget vízrajzát a sajátos domborzat és közettani felépítettség együtt határozza meg. A Balkán-félsziget kiterjedt karszterületein a felszíni vízfolyásokat a felszín alatti vízhálózat helyettesíti. A Balkán-félszigetet jóval hosszabb tengerpart kapcsolja az adriai és égei térséghez, mint a Fekete-tenger partvidékéhez, de a Duna révén mégis a félsziget területének mintegy feléről ez utóbbiba jutnak el a vizek. A félszigetet határoló tengerek közül – a Duna révén – a Fekete-tengernek van a legnagyobb vízgyűjtő területe. A Dunába torkolló folyók közül a legjelentősebb a Dráva, Száva. A Száva szállítja a Kulpa, Una, Vrbas, Bosna, Drina vizét a Dunába. Közvetlenül a Dunába ömlik a Morava. A legnagyobb tavak – a Shkodrai-, az Ohridi-, a Preszpa-tó – karsztos mélyedéseket töltenek ki.

Az éghajlat mellett a víz a másik legfontosabb tényező a mai tömegturizmusban. Főként a tengerek a meghatározóak, de a tavak is fontos szerepet töltenek be az idegenforgalomban. A tengerparti területek – Portorož, Neum, Budva, Korčula – az üdülő idegenforgalom kedvelt színhelyei. A tavakhoz elsősorban az üdülés, fürdőzés, csónakázás, horgászat, vízi sportok, kirándulójárázás, télen korcsolyázás, (Bledi-tó, Ohridi-tó, Biogradi-tó), az egészségturizmus (Dorjáni-tó, Palicsi-tó) és az ökoturizmus (Shkodrai-tó) kapcsolódik. A folyók szakaszjellegük változásának megfelelően más-más szabadidős tevékenységek folytatására alkalmasak. A felső szakaszjellegű folyók – Soča, Száva-Bohinjka, Kolpa, Neretva, Tara – az extrém turizmus egyes fajtáinak kínálnak kiváló lehetőségeket. A középszakasz jellegű folyópartok – ahol a víz sodrása már nem olyan erős –, megfelelő mélység, illetve fövenyadottságokkal – Száva, Duna – elsősorban a fürdő- és üdülő idegenforgalom számára biztosítanak kedvező feltételeket. A folyók ezek mellett a horgászturizmus és a kirándulójárázás lehetőségét is biztosítják. A felszíni vizek látványértékkel – Rinka-vízesés, Mirusha-vízesés – is rendelkeznek, illetve a tengerszemek – Pelister-szemei, Barno a Durmitorban – kiemelt attrakciót is jelentenek (GYURICZA L. 2008) (3. ábra).

A vízrajzi adottságoknál fontos megemlíteni a termál-és gyógyforrásokat – Lendva (Lendava), Bansko Spa, Daruvár, Vrnjacka Banja – is (3. ábra).

Az egykori jugoszláv utódállamok természetes növény-és állatvilágának megőrzését számos nemzeti park, natúrpark, az UNESCO Világörökség listájának természeti táj kategóriába eső területei, a Ramsari Egyezmény vizes élőhelyei, a NATURA 2000 természeti örökségei lehetővé teszik ezen természeti területek sajátos turisztikai hasznosítását (3. ábra).

1. táblázat: Nemzeti parkok a volt Jugoszlávia tagállamaiban

Nemzeti parkok csoportosítása	
Magashegységi nemzeti parkok	Triglav NP, Risnjak NP, Velebit NP, Paklenica NP, Mavrovói NP, Galičica NP, Pelister NP, Durmitor NP,
Vizes élőhelyek	Shkodrai-tó NP
Kiterjedt erdőségek	Kozara NP, Jasen NP, Biogradska NP, Fruška Gora NP, Zlatar NP, Golija NP
Különleges morfológiai formákhoz kapcsolódó nemzeti parkok	Plitvicei-tavak NP, Krka NP
Tengeri területek, tengerparti szigetek	Brioni NP, Kornati NP, Mljet NP
Történelmi emlékek	Sutjeska NP, Lovćen NP
Komplex nemzeti parkok	Djerdap NP

Forrás: GYURICZA L. 2008. alapján saját összeállítás

A vizsgált országok közül Horvátország területén található a legtöbb (8) nemzeti park. Macedónia, Montenegró és Szerbia területén négy-négy nemzeti park került kialakításra. Bosznia-Hercegovinában kettő, Szlovéniában egy nemzeti park látja el a természetvédelem-nevelés-turizmus feladatkörét. A legtöbb nemzeti park – a domborzati adottságokkal összefüggésben – magashegységi nemzeti park. Jelentős azon nemzeti parkok száma, melyeket kiterjedt erdőségek területén alakítottak ki. Komplex jellegű nemzeti park a Szerbiában található Djerdap Nemzeti Park. A legváltozatosabb jellegű nemzeti parkokkal Horvátország rendelkezik (1. táblázat).

A nemzeti parkok területe az ökoturizmus színterei, azonban más szabadidős tevékenységek is folytathatóak területükön. A magashegységi nemzeti parkok az aktív és az

extrém turizmus számára kínálnak kedvező feltételeket. A vizes élőhelyű parkok a horgászturizmus részére megfelelő lehetőséget biztosítanak. A kiterjedt erdőségű nemzeti parkok területe elsősorban a vadászturizmus célpontjai. A különleges morfológiai formákhoz kapcsolódó nemzeti parkok látványértékük miatt az kiránduló idegenforgalom elsődleges területei közé sorolhatók. A tengeri területek, tengerparti szigetek nemzeti parkjai az aktív turizmus – bújázkodás – számára is kedvező feltételekkel rendelkeznek. A természeti értékek mellett a történelmi emlékeket is őrző nemzeti parkok a kulturális- és örökségturizmus célterületi közé tartoznak. A komplex nemzeti parkok egyszerre biztosítják az aktív- és extrém sportolási lehetőségeket, a kulturális- és örökségturizmus számára a megfelelő feltételeket és rendkívüli látványértékkel is rendelkeznek.

Az egykori jugoszláv tagköztársaságok természeti idegenforgalmi vonzástényezői rendkívül változatosak és összetettek. Az egyes országok kedvező természeti vonzeróinak megléte révén számos turisztikai termék és sportolási lehetőség kifejlesztésével tudnak megjeleníteni az idegenforgalom nemzetközi piacán. A turisztikai termékfejlesztés során nemcsak az adottságok figyelembe vétele fontos szempont, hanem az is, hogy a terület turisztikai kínálata – idegenforgalmi infra- és szuprastruktúra – megfeleljen a nemzetközi turisztikai trendeknek.

6.2. Az egykori jugoszláv utódállamok történelmének áttekintése

A Balkán-félsziget őslakosai nagyobb részben feltehetően illír, trák törzsek lehettek. A különböző őslakosokra az újonnan jövők folyamatosan rátelepedtek, avagy kedvezőtlenebb földrajzi térségekbe szorították őket. A Balkán területének meghatározó sajátosságaként a „birodalomváltó” jelleget lehet megfogalmazni. A másik területi történelmi egyediség, hogy a birodalmak meggyengülése időszakában egyes kisebb népek „nagygyá váltak”, esetenként saját birodalmat vagy nagyállamot hoztak létre (HAJDÚ Z. s.a.).

A Balkán-térség – természetföldrajzi, a lakosság etnikai-vallási összetételét, valamint településrendszerét tekintve – egyedülállóan sokszínű földrajzi, társadalmi egység. Jellegzetességét meghatározza a táj erős felszíni tagoltsága, amelynek nagy szerepe volt elszigetelt kisközösségek kialakulásában, az etnikai-vallási sokszínűség konzerválásában. A terület egyediségét adja sajátos elhelyezkedése a kontinens „nagytersegei” között, továbbá, hogy Európát és Kis-Ázsiát elválasztó-összekötő terület is egyben. Ennek a földrajzi fekvésnek eredménye az is, hogy négyszáz-ötszáz éven át a Török Birodalom nyugati határterülete volt, mintegy állandó érintkezési terület a Német-Római és Török Birodalom között. Ennek a történelmi örökségnek köszönhető a térség etnikai-vallási sokszínűsége – kulturális diverzitása – az európai kontinensen, római katolikus, görögkeleti, muszlim vallású, etnikailag kevert népesség lakja (GLATZ F. 2005).

Az első világháborút követő békeszerződések – bár a nemzetállamok megvalósítását tűzték ki célul – a soknemzetiségű birodalmak helyén soknemzetiségű kisállamokat hoztak létre (KOC SIS K. 2005).

6.2.1. Jugoszlávia kialakulása, felbomlása és a délszláv válságok

Közép- és Délkelet-Európa határán az I. világháború győzteseinek akaratóból jött létre a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, s ezáltal megvalósult az 1844-től a szerb állam- és nemzetpolitika célja, a délszláv népek egy államban való egyesítése. Ez az etnikailag sokszínű államalakulat véres polgárháborúban (1991-1995) részeire hullott (HAJDÚ Z. s.a., PROBÁLD F. 2000).

A XX. század elején a Balkán nagyra törő új hatalma, Szerbia még joggal vélhette, hogy a nagyszerb-délszláv nemzeti ideológia, a katonai erő, a gazdasági érdek és az antant támogatása elegendő lesz ahhoz, hogy a térség azonos vagy rokon nyelvű népeit egységbe

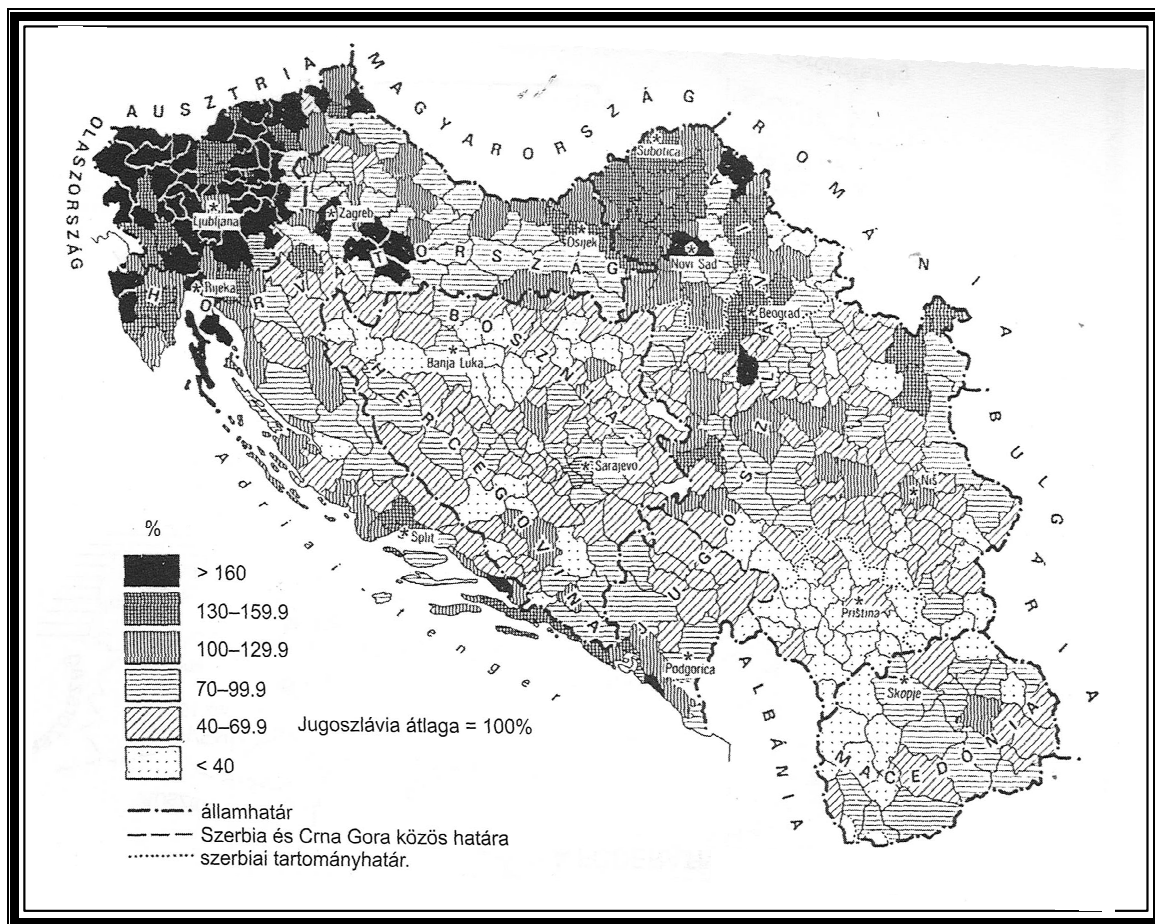
kovácsolja. Azonban ezek a népek különböző történelmi utat jártak be, a társadalmi-gazdasági fejlettség eltérő fokára emelkedtek, és nemzeté válásukat elsősorban vallási-kulturális örökségük határozta meg. A soknemzetiségű Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia) emiatt kezdettől fogva magában hordozta a szétesés lehetőségét (PROBÁLD F. 2000).

A II. világháború után Jugoszlávia szövetségi népköztársaság formájában született újjá. A kommunista Jugoszlávia már első alkotmányában elismerte a hat államalkotó délszláv nemzet (szerb, horvát, szlovén, muzulmán, crna-gorai és macedón) egyenjogúságát és számukra köztársasági (területi) autonómia elvére épülő szövetségi (föderatív) államszervezetet hozott létre. Szerbián belül Koszovó és a Vajdaság szocialista autonóm tartomány rangjára emelkedett. Az 1960-as években hozott törvények a „nem államalkotó” nemzeti kisebbségek számára is széles körű jogokat biztosítottak az oktatás és a kultúra terén; így pl. tartományi vagy községi szinten a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatát is lehetővé tették. A belső migrációs folyamatok fokozták az etnikai keveredést és a vegyesházasságok nyomán kialakulóban volt egy új „jugoszláv” identitástudat (PROBÁLD F. 2000).

A soknemzetiségű ország széthullásában belső és külső gazdasági-politikai folyamatok egyaránt szerepet játszottak és felszínre kerültek a térség szinte minden országában a múltból örökölt etnikai-vallási feszültségek.

1986 szeptemberében nyilvánosságra hozták a Szerb Tudományos Akadémia memorandumát, mely szerint a szerbek elnyomott helyzetben vannak több tagköztársaságban. Ezután egymást követték a szerb tüntetések Koszovóban és a Vajdaságban, egyre többen követelték az 1974-es alkotmány eltörlését (NÉMETH A. 2006).

Jugoszlávia felbomlásában jelentős szerepet játszott az is, hogy Szlobodan Milosevics hallani sem akart azokról a horvát és szlovén javaslatokról, melyek a föderáció átalakítását, azaz a tagköztársasági jogkörök bővítését célozták. A fejlettebb északi tagállamok – Szlovénia és Horvátország – termékeit a világpiaci ármozgások felértékelték. Ezek a köztársaságok olyan laza konföderáció mellett érveltek, amelynek keretében megmaradtak volna számukra a jugoszláv államközösség előnyei anélkül, hogy tetemes kötelezettségeket kellett volna vállalniuk. A déli tagköztársaságok – elsősorban a szövetségi államhatalmi szervezetekben vezető szerepet játszó Szerbia – saját későbbi, gazdasági felemelkedés zálogát a föderáció szorosabbá fűzésében látták. Az 1980-as évek végére Szlovéniában és Horvátországban megértek a feltételek a parlamentáris demokráciára és a piacgazdaságra való áttéréshez. Szerbiában azonban gyenge volt a rendszerváltás iránti társadalmi igény, és hatalma megőrzése érdekében a pártállami elit maga is a szélsőséges nacionalizmus szítójává vált (PROBÁLD F.2000; NÉMETH A. 2006) (4. ábra).

4. ábra: Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a volt Jugoszlávia területén 1981-ben
 Forrás: JUHÁSZ J. 1999

A volt Jugoszlávia tagállamai közül Szlovéniában és Horvátországban volt a legmagasabb az egy főre jutó nemzeti jövedelem értéke, míg Macedóniában és Koszovóban jóval alacsonyabb volt ezen mutató. A legfejlettebb és a legszegényebb területek között 120%-os különbség is kimutatható. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem értéke közötti területi különbségek is megfigyelhetők a nemzetiségek térbeli elhelyezkedésével összefüggésben. Macedóniában rendkívül alacsony a mutató értéke az albánok lakta északnyugati területeken, Szerbián belül pedig a muzulmánok által lakott délnyugati országrészen (4. ábra).

A belső válság mellett a nemzetközi helyzet gyökeres átalakulása is hozzájárult az államszövetség bukásához. Ahogy véget ért a hidegháború, az egykori szuperhatalmak és szövetségeseik – Amerikai Egyesült Államok, Németország, a felbomlott Szovjetunió – már nem igazán voltak érdekeltek az erős középhatalomnak számító, semleges Jugoszlávia létében. A megváltozott nemzetközi helyzetben az egységes délszláv állam fennmaradásához már nem fűződött semmiféle nagyhatalmi érdek, így Jugoszlávia felbomlásának külső erők sem állhatták útját (NÉMETH A. 2006).

A régi Jugoszlávia története 1991 nyarán zárult le, amikor Szlovénia és Horvátország kinyilvánította függetlenségét; röviddel később ugyanígy döntött Macedónia és Bosznia-Hercegovina is. 1992-től a maradék (Kis-) Jugoszláviát már csak Szerbia és Montenegró államszövetsége alkotta.

1991-1992-ben az etnikai határokat alig követő belső jugoszláv határok nemzetközi államhatárként való elismerése, a szerb területi követelésekkel szembeni horvát, bosnyák ellenállás 1991-1992-ben lángba borította Horvátország nagyobb részét és Bosznia-

Hercegovina szinte teljes egészét, és a két ország jelentős, főként szerbek lakta része szerb ellenőrzés alá került (KOC SIS K. 2005).

Az etnikailag homogén, s a szerb hatalmi központtól távol eső Szlovéniának a szövetségi hadsereggel vívott néhány napos harc után sikerült megszilárdítania függetlenségét és így sértetlen gazdasággal lépett a piacgazdasági átmenet időszakába. Horvátország elszakadását Szerbia minden áron meg akarta akadályozni, és az ottani szerb kisebbség védelmének kapcsán háborút robbantott ki. Súlyos harcok után Horvátország 1/4-e szerb kézre került (Krajinai Szerb Köztársaság) és az etnikai tisztogatás jegyében negyedmillió embert űztek el lakhelyéről. A horvát állam területi egységét csak 1998-ra sikerült helyreállítani (PROBÁLD F. 2000).

A legádázabb elhúzódo polgárháború (1992-1995) az etnikai konfliktus gyújtópontjába került Bosznia-Hercegovinában bontakozott ki (PROBÁLD F. 2000).

Az agresszorként megbélyegzett Kis-Jugoszlávia gazdaságát az ENSZ által foganatosított kereskedelmi embargó, majd a szerb nacionalizmus által kiprovokált koszovói háború (1999) tette tönkre (PROBÁLD F. 2000).

A Balkán-félszigeten 2001-ben ismételt etnikai feszültség alakult ki, az albánok függetlenségi harcot indítottak Nyugat-Macedónia Koszovóhoz csatolása érdekében (NÉMETH A. 2001, 2007).

5. ábra: Jugoszlávia etnikai térképe 1991-ben

Forrás: JUHÁSZ J. 1999

A nemzetiségek sajátos térbeli elhelyezkedése magyarázatul szolgál az elhúzódo délszláv válság okainak megértéséhez és meghatározza napjaink etnikai problémáit is – példaként Bosznia-Hercegovinát, Koszovót és Macedóniát lehet megemlíteni –, amelyek feszültséget teremtenek és teremhetnek a Balkán-félsziget országaiban (5. ábra).

A 2. táblázatban időrendben, az érintett országok vonatkozásában összefoglaltam a délszláv válságok legfontosabb eseményeit.

2. táblázat: A délszláv válságok legfontosabb eseményei

1989.	szeptember 27.	Szlovénia	A ljubljanai parlament kimondta a szlovén köztársaság szuverenitását.
1990.	február 1.	Jugoszlávia	Zavargások robbantak ki Koszovóban s áprilisban a szerb vezetés kezdeményezésére a parlament megszüntette Koszovó 1974-ben megadott autonómiáját.
	április 22.	Horvátország	A zágrábi horvát parlament alkotmánymódosítással szuverén államnak minősítette Horvátországot.
	augusztus 1.	Bosznia-Hercegovina	A szarajevói parlament szuverén és demokratikus köztársaságnak kiáltotta ki a jugoszláv tagköztársaságot.
	szeptember 7.	Jugoszlávia	A tartományi törvényhozás albán képviselői elfogadták Koszovó alkotmányát, amely független köztársaságként nevezte meg a tartományt.
	december 19.	Horvátország	A szerbek kikiáltották a Krajinai Szerb Köztársaságot.
1991.	január 25.	Macedónia	A parlament szuverén köztársaságnak minősítette Macedóniát.
	február 2.	Horvátország	A horvát erők megkíséreltek visszafoglalni egy Nyugat-Szlavóniában lévő, szerb ellenőrzés alá vont rendőrposztot. A jugoszláv hadsereg a szerbek oldalán avatkozott be az összecsapásokba és ezzel megkezdődött a horvátországi háború.
	június 25.	Horvátország	Horvátország kikiáltotta függetlenségét, mire a Jugoszláv Néphadsereg egységei megkezdték a szerbek által követelt területek nagy részének megszállását. Szeptember elejére Horvátország területének közel egynegyede állt a Jugoszláv Néphadsereg, illetve a vele együtt harcoló szerb félkatonai szervezetek ellenőrzése alatt.
	június 25.	Szlovénia	Kikiáltották Szlovénia függetlenségét, mire két nap múlva a jugoszláv hadsereg egységei megtámadták Szlovéniát. A kilencnapos háború során a légierő Ljubljanát is bombázta, majd július 3-án az EK közvetítése révén tűzszünetet írtak alá és megkezdődött a jugoszláv hadsereg kivonulása. Négy nappal később pedig a Brioni Nyilatkozat aláírása után a jugoszláv hadsereg beszüntette katonai tevékenységét Szlovéniában.
	október 15.	Bosznia-Hercegovina	Bosznia-Hercegovina deklarálta függetlenségét.
	november 20.	Horvátország	A Jugoszláv Néphadsereg három hónapos ostrom után elfoglalta Vukovárt.
1992.	február 29.	Bosznia-Hercegovina	Eldördültek a boszniai polgárháború első, figyelmeztető lövései.
	március 27.	Bosznia-Hercegovina	A szerbek létrehozták a boszniai Szerb Köztársaságot.
	április 6.	Bosznia-Hercegovina	Boszniai polgárháború kezdete: Szarajevóban és több nagyvárosban harcok robbantak ki, júliusra bezárult Szarajevót körülvevő szerb ostromgyűrű.
	április 7.	Bosznia-Hercegovina	Boszniai Szerb Köztársaság kikiáltása.

1992.	június 21.	Horvátország	A horvát hadsereg támadást intézett az egyik Unprofor-zóna ellen a visszafoglalta a szerbek által egy évvel korábban meghódított területek egy részét
	Október	Bosznia-Hercegovina	A közép-boszniai Vitez közelében fegyveres összecsapás tört ki a horvát és a muszlim erők között.
	október 25.	Bosznia-Hercegovina	A bosnyák és horvát erők összecsapnak a hercegovinai Prozor városában.
1993.	január 22.	Horvátország	A horvát erők visszafoglalták a Zadarhoz közeli maslenicai hidat és térségét. Ezzel helyreált a szárazföldi kapcsolat Horvátország két része között.
	május 9.	Bosznia-Hercegovina	A horvát erők kilenc hónapig ostromolták Mostar városát és leromolták a Mostari-hidat.
	szeptember 10.	Bosznia-Hercegovina	Fikret Abdic, Bihac térségében népszerű muszlim politikus létrehozta az Északnyugat-boszniai Autonóm Területet, a szerb támogatást élvező Abdic fegyveresei hónapokon keresztül háborúztak a muszlim hadsereggel.
1994.	február 5.	Bosznia-Hercegovina	Szarajevói piac elleni gránáttámadás.
	április 6.	Bosznia-Hercegovina	A boszniai szerbek általános támadást indítottak a kelet-boszniai muszlim területi beszögellés, Gorazde ellen s néhány hét múlva elfoglalták a várost.
	augusztus 21.	Bosznia-Hercegovina	A boszniai kormánycsapatok kezére került Abdic nyugat-boszniai mini állama, ám a szerb erők ellentámadása után november közepén több ezren kényszerültek menekülésre. A Bihac térségi harcokba a NATO is beavatkozott: novemberben szétbombázta a horvátországi szerbek kezén levő udbinai repülőteret.
1995.	május 1.	Horvátország	A horvát hadsereg visszafoglalta az 1991 óta szerb kézen lévő Nyugat-Szlavónia jelentős részét, mire a szerbek rakétákat lőttek ki Zágrábra.
	május 7.	Bosznia-Hercegovina	Szerb gránáttámadás Sarajevó Butmir negyedében.
	július 11.	Bosznia-Hercegovina	A boszniai szerbek lerohanták a muszlim Srebrenicát. A város elfoglalását követő mészárlásban több ezer polgári személy vesztette életét.
	augusztus 5.	Horvátország	A horvát hadsereg kezébe került a krajina szerbek fővárosa, Knin is, néhány nap alatt több mint százezer szerb menekült el Horvátországból
	augusztus 28.	Bosznia-Hercegovina	Gránáttámadás egy sarajevói piac ellen.
	augusztus 30.	Bosznia-Hercegovina	A NATO általános támadást indított a Sarajevó környéki szerb tüzérségi állások ellen, a két hétig tartó légi csapások kiterjedtek valamennyi boszniai szerb területre.

1995.	november 12.	Horvátország	A horvát-jugoszláv határ közelében lévő Erdődön aláírták azt a horvát-szerb egyezményt, amelynek értelmében békés úton csatolják vissza Horvátországhoz a még szerb kézen lévő horvátországi területeket, Kelet-Szlavóniát, Baranyát és Nyugat-Szerémséget.
	november 21.	Bosznia-Hercegovina	Daytonban aláírták a boszniai polgárháborút lezáró békét.
1996.	március 19.	Bosznia-Hercegovina	Szarajevó újraegyesítése.
1998.	január 4.	Jugoszlávia	A Koszovói Felszabadítási Hadsereg nevű albán fegyveres szervezet bejelentette, hogy harcot kezd a szerbiai tartomány és Albánia egyesítéséért. Ezután egyre gyakoribbá váltak a szerb rendőrség, illetve a szerb rezsimmel együttműködő albánok elleni merényletek.
	január 15.	Horvátország	Helyreállt Horvátország teljes területi szuverenitása
	február 28.	Jugoszlávia	A tartományba vezényelt több tízezer szerb rendőr és jugoszláv katona heves támadást intézett a közép-koszovói drenicai térség ellen
	március 2.	Jugoszlávia	Albán tüntetők vonultak fel Prištinában, hogy a szerb rendőri akció leállítását követeljék. A biztonsági erők azonban folytatták akcióikat.
	július 15.	Jugoszlávia	A Koszovói Felszabadítási Hadsereg Koszovó területének közel felét ellenőrzés alá vonta s megkezdte a nagyobb települések elleni támadásokat is. Elfoglalta Orahovacot s ez jelt adott a szerb ellentámadásra. Ezután a hadsereg által is támogatott biztonsági erők sorra foglalták el a Koszovói Felszabadítási Hadsereg erősségeit s közben lerombolták az albánok lakta falvakat. A hadjárat elől mintegy 200 ezer albán menekült el s közel kétezer albánt megöltek.
1999.	január 23.	Jugoszlávia	Szerb biztonsági erők elfoglalták a dél-koszovói Racsak falut és több tucat polgári személyt megöltek
	március 24.	Jugoszlávia	A NATO elindította bombázást Jugoszlávia ellen.
	június 10.	Jugoszlávia	Véget ért a bombázás.
2001.	március 7.	Macedónia	Harcot kezdtek a függetlenségpárti albán gerillák Északnyugat-Macedóniában. A harcok májusban áterjedtek Észak-Macedóniára is és júniusban a fővároshoz közeli városra is.
	augusztus 13.	Macedónia	Ohridi egyezmény aláírása.

Forrás: saját összeállítás

6.2.2. Európa új államai – Montenegró és Koszovó

Az 1992-ben kikiáltott harmadik Jugoszlávia két tagköztársasága Szerbia és Montenegró 2003 februárjától jóval lazább kapcsolatokon alapuló konföderációban, Szerbia és Montenegró névre keresztelt államalakulatban folytatta az együttműködést.

A délszláv nemzeteket egy államba tömörítő Jugoszlávia 74 évig létezett: az 1919-ben kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot felváltó első Jugoszlávia 1929-ben jött létre, a második pedig a második világháború után a horvát nemzetiségű Joszip Broz Tito vezetésével alakult meg. Amikor a kilencvenes évek elején megkezdődött a titói Jugoszlávia felbomlása, Montenegró polgárai egy 1992-ben tartott népszavazáson az államszövetségben való bennmaradás mellett döntöttek. Horvátország, Szlovénia és Bosznia-Hercegovina vezetői az utóbbi években többször megerősítették, elképzelhetetlennek tartják egy újabb, negyedik Jugoszlávia létrejöttét (NÉMETH A. 2003).

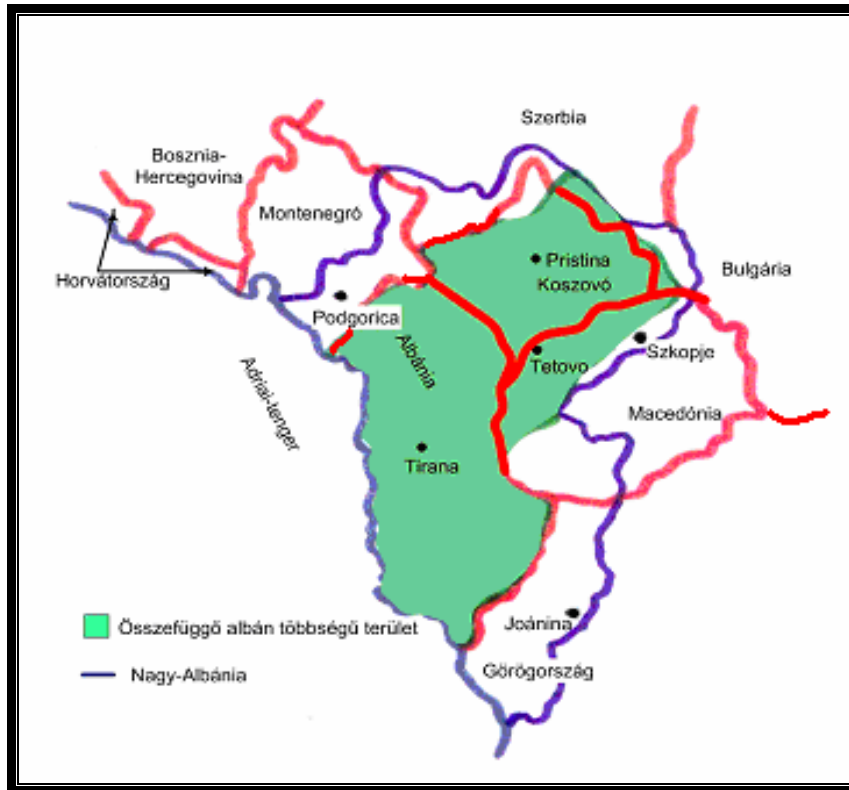
Szerbia és Montenegró sajátos államalakulata három évig létezett, a 2006. május 21-én megtartott népszavazás eredményeképpen Montenegró független állammá vált (NÉMETH A. 2006, 2003).

1986 szeptemberében nyilvánosságra hozott memorandum után 1989-ben a szerb parlament minimálisra csökkentette Koszovó önállóságát míg végül 1990-ben megszűnt a tartomány autonómiája, Belgrád feloszlatta a tartományi parlamentet és központi igazgatás alá került Koszovó (SIMON Á.-VASS P. 1999).

Az albán lakosság ezzel párhuzamos hatalmi szerveket hozott létre és a passzív ellenállást az 1990-es évek második felében partizánakciókkal kezdte felváltani. A jugoszláv hadsereg véres megtorlással, barbár etnikai tisztogatással válaszolt, ami világszerte felháborodást váltott ki. Ennek a borzalmas vérengzésnek 1999 tavaszán a NATO Jugoszláviára mért súlyos légi csapásai vetettek véget és a belgrádi kormány kénytelen volt kivonni csapatait Koszovóból. A tartomány átmenetileg ENSZ-igazgatása alá került és formálisan az ENSZ Biztonsági Tanácsának (a továbbiakban: BT) 1244-es határozata értelmében 1999. június 10-től Jugoszlávia része maradt (PROBÁLD F. 2000).

2008 fontos év volt Koszovó és a Balkán-félsziget történelmében, hiszen végre valóra vált Koszovó önállósága – azonban a nemzetközi elismerés még folyamatban van –, amelyről az 1991 szeptemberében felállított Badinter Bizottság már akkor úgy vélekedett, hogy Koszovó új államként elismerésre lenne jogosult. A koszovói parlament 1991. szeptember 22-én kimondta Koszovó függetlenségét, amelyet 1991. október 19-én deklarált is, azonban akkor csak Albánia ismerte el Koszovót független államként (CAPLAIN, R. 1998, BÍRÓ L. 2007, NÉMETH A. 2003).

Koszovó függetlenégének kikiáltásával párhuzamosan előtérbe került Nagy-Albánia megalakításának kérdése, amely jelentős etnikai feszültséget okozott volna és okozna a Balkán-félszigeten, továbbá a nemzetközi határok megváltoztatását is eredményezte volna, illetve eredményezné (6. ábra).

6. ábra: Az albán élettér

Forrás: NÉMETH A. 2001 alapján saját szerkesztés

2008. február 17-én a priština parlamenti kihirdette az egykori szerb tartomány függetlenségét. Szerbia semmisnek nyilvánította Koszovó függetlenségének egyoldalú kikiáltását.

Az egykori Jugoszlávia tagállamaiban még napjainkban is vannak olyan területek, ahol a nemzeti kisebbségek jelentős számban és nagy területen élnek: albánok a szerbiai Presevo-völgyben, bosnyákok, muszlimánok Montenegro határán lévő Szandzsákban, Horvátországban a helyben maradt szerbek Krajinában és Macedóniában az albánok főként az albán és koszovói határ közelében. Ezen területek azok, amelyek a legnagyobb aggodalmat keltik az államalkotó nemzetekben, hiszen a nemzeti kisebbségek által elképzelt – többnyire határ menti – etnikai-területi autonómiákban irredenta veszélyforrást látnak (KOCSIS K. 2005) (7. ábra).

7. ábra: A volt Jugoszlávia etnikai térképe 2004-ben

Forrás: KOCSIS K. 2005

6.3. Kulturális örökségek az egykori jugoszláv tagállamokban

Az ipar-, művelődés- és művészettörténeti, illetve néprajzi idegenforgalmi adottságok vonatkozásában azokat a nemzetközileg leginkább versenyképes vonzástényezőket fontos megemlíteni, amelyek védettségüknek és ezáltal ismertségüknek köszönhetően népszerűek és kedveltek a turisták körében. Az UNESCO világörökségi listáján szereplő természeti értékek és kulturális létesítmények a vizsgált országok potenciális vonzásadottságai közé sorolhatóak. Horvátország rendelkezik a legtöbb (7), míg Szlovénia a legkevesebb (1) világörökséggel. A világörökség részét képező adottságok többsége a kulturális turizmus meghatározó helyszínei – régészeti feltárások, szakrális emlékek – közé tartoznak. A természeti örökségek közé nemzeti parkok (Horvátországban a Plitvicei-tavak Nemzeti Park 1979, Montenegróban a Durmitor Nemzeti Park 1980) és egyedi természeti értékek (Szlovéniában a Skocjani-barlangrendszer 1988) egyaránt tartoznak. Sajátos vonzerőt képviselnek azok a területek, ahol együttesen jelennek meg a természeti és kulturális örökségek (Ohrid-régió kulturális, történelmi együttese és természeti környezet) (3. táblázat).

3. táblázat: Világörökség helyszínek a volt Jugoszlávia tagállamaiban 2010-ben

Kulturális és vegyes kategóriájú helyszínek	Turisztikai termékek
<p>Horvátországban: Dubrovnik óvárosa (1979.), Split történelmi műemlékegyüttese Diocletianus palotájával (1979.), Euphrasius-Bazilika püspöki műemlékegyüttese Poreč történelmi központjában (1997.), Trogír történelmi központja (1997.), Szent Jakab katedrális Šibenikben (2000.), Stari Grad síkvidék (2008.),</p>	<p>fesztivál- és rendezvényturizmus</p>
<p>Szerbiában: Stari Ras városa és a Sopoćani kolostor (1979.), Studenica kolostor (1986.), Gamzigrad-Romulian, Galerius palotája (2007.),</p>	<p>kulturális- és örökségturizmus</p>
<p>Montenegróban: A Kotor-régió természeti és kultúrtörténeti értékei (1983.),</p>	<p>tanulmányi turizmus</p>
<p>Bosznia-Hercegovinában: Mostar óvárosa az Öreg-híddal (2005.), Mehmed Sokolović pasa hídjá Višegrádban (2007.),</p>	<p>vallási turizmus</p>
<p>Macedóniában: Az Ohrid-régió kulturális és történelmi együttese és természeti környezete (1979.),</p>	
<p>Kosovóban: Dečani-kolostor, Gračanica-kolostor, Peči Patriarchátusi épületegyüttes, Prizren -Bogorodica Ljeviška-templom (2004).</p>	

Forrás: <http://whc.unesco.org/en/list> alapján saját összeállítás

A volt Jugoszláviára jellemző kulturális diverzitás alapját képező etnikai-vallási összetétel napjainkban is feszültségforrást jelent a Balkán-félszigeten, azonban az egyes nemzetek, nemzetiségek és vallási felekezetek sajátos építészeti stílusa, néprajzi (tárgyi és szellemi) hagyományai az idegenforgalom számára potenciális adottságokat képviselnek és megfelelő alapot biztosítanak a kulturális-, örökség-, tanulmányi- és fesztiválturizmus részére. Az egykori jugoszláv tagországok nemcsak természeti adottságaikra épülő termékfejlesztéssel, hanem a kulturális vonzástényezőkön alapuló turisztikai termékekkel tudnak megjeleníteni a turizmus nemzetközi piacán, amelyek iránt az előrejelzések szerint az elkövetkezendő években dinamikus keresletnövekedés várható. A néprajz, mint turisztikai vonzástényező két területre osztható: egyrészt az anyagi (népművészet és népi építészet), másrészt a szellemi (folklór) részre. A népművészet ezen belül magában foglalja a népi díszítőművészetet, a folklór pedig a népszokásokat, a népköltészetet, a népzene és a néptáncot. A vizsgált térségben a népművészet szép emlékei közé sorolható többek között Idrija csipkeverése, Čilipi, Grebenc, Kreševa és Djakovica népviselete. A népi építészet jellegzetes emlékei Veržej vízimalma, Gornji Prapatno parasztházai. A szellemi örökség képviselői Črnomelj tavasz ünnepe, Susak-sziget néptáncai és Galičnik lakodalmasa.

7. A politikai instabilitás tényezői és hatása a turizmusra

Ez a fejezet bemutatja az idegenforgalomban alkalmazható neurális hálózatot, amelynek segítségével kimutatható a politikai instabilitás és a turizmus közötti kapcsolat. Általánosságban meghatározza a válságok lehetséges, a turizmusra gyakorolt közvetlen és közvetett hatásait.

Az elmúlt ötven évben a turizmust számos kedvezőtlen probléma – természeti katasztrófák, komoly társadalmi konfliktusok, háborúk, gazdasági válságok és terrorizmus – hatása érintette. Az Amerikai Egyesült Államok ellen 2001. szeptember 11-én elkövetett merényletsorozat megerősítette annak fontosságát, hogy szükséges annak megértése, hogy milyen kapcsolat mutatható ki a politikai instabilitás és a turizmus alakulása között. Olyan elméleti és tapasztalati hálózatra van szükség, amely lehetővé teszi a turizmus és a politikai instabilitás közötti kapcsolat értékelését (THEOCHAROUS, A. 2004).

Az utóbbi néhány évben a neurális hálózatok iránti érdeklődésnek és használatuk elterjedésének lehetünk szemtanúi, amelyeket számos tudományterületen alkalmaznak (THEOCHAROUS, A. 2004).

A politikai instabilitás kimutatásához a POLINST-modell (political instability) adatbázisa biztosít megfelelő alapot. A POLINST adatbázis egyedülálló, amelynek tényezőit 1977 és 1997 között Közép-Kelet-Mediterrán régió nyolc országában gyűjtöttek össze. Az adatokat több forrásból válogatták és különböző szempontok alapján, a kutatás céljának megfelelően osztályozták. Ezeket az adatokat végül 27 indikátorban (F1POL-F7POL) egyesítették. A POLINST adatbázis több mint 7200 napi időrendi bejegyzést tartalmaz a politikai instabilitás eseményeivel kapcsolatban. Minden esemény jellemezve van kódolt változók alapján: dátum, cselekmény típusa, halálesetek száma, sebesültek száma, földrajzi elhelyezkedés és a bibliográfia szerint, ahonnan az adatok származnak. Ez az adatbázis reprezentálja a legmodernebb és minden részletre kiterjedő adatállományt, amely felhasználható a politikai instabilitás és a turizmus közötti kapcsolat kimutatására. Továbbá az a tény, hogy az adatbázis fogalmi hálózaton nyugszik, amelyik magában foglalja a politikai instabilitást és a turizmust, megadja a lehetőségét annak, hogy a legalkalmasabb módszer legyen a politikai instabilitás és a turizmus közötti mindennapi kapcsolatok megfelelő elemzéséhez. A Német-modell (F1GER-F4GER) és az Angol-modell tényezői (F1UK-F4UK) kutatások elemzése alapján kerültek összeállításra, amelyek 1980 és 1998 közötti időszak 228 megfigyelését tartalmazzák. Csoportosították azokat a tényezőket, amelyek változást eredményeztek a turistaérkezések számában az elmúlt 12 hónapban (THEOCHAROUS, A. 2004) (4. táblázat).

4. táblázat: A POLINST-, a Német és az Angol-modell politikai instabilitás tényezői

POLINST-modell	Német-modell	Angol-modell
F1POL fegyveres támadás	F1GER politikai jogok korlátozása	F1UK illegális politikai kivégzés
terrorista támadás vagy fenyegetettség nem turista célpontokra (bombázás, szabotázs)	média cenzúrázása	sikertelen államcsíny
politikai orgyilkosságok	tömeges letartóztatások	emberrablás
emberrablás	illegális politikai kivégzés	gépeltérítések
tömeges letartóztatások	fontos személyek letartóztatása	háború a szomszédos országban
illegális politikai kivégzés	politikai orgyilkosság	terrorista támadás vagy fenyegetettség nem turista célpontokra (bombázás,

		szabotázs)
lázadás	F2GER fegyveres támadás az ország határain kívül	politikai instabilitás a szomszédos országban
statárium kihirdetése	terrorista támadás vagy fenyegetettség nem turista célpontokra (bombázás, szabotázs)	politikai orgyilkosságok
fontos személyek letartóztatása	háború a szomszédos országban	fegyveres támadás
gerillaháború	Háború	fegyveres támadás az ország határain kívül
F2POL békés demonstrációk (tüntetések)	terrorista támadás a turisztikai iparral összekapcsolt célpontokkal (turisztikai látnivalók, közlekedés, szállás)	háború
politikai jogok korlátozása	emberrablás	sikeres államcsíny
békés sztrájk	fenyegetettség vagy háború egy másik országgal	bombázások
média cenzúrázása	fegyveres támadás	fenyegetettség vagy háború egy másik országgal
F3POL gépeltérítések	politikai jogok korlátozása	F2UK békés sztrájk
fenyegetettség vagy háború egy másik országgal	gépeltérítés	fontos személyek letartóztatása
bombázások	bombázások	békés demonstrációk (tüntetések)
F4POL háború	F3GER kormányváltás	politikai párt kormányváltás az országban
sikertelen államcsíny	békés demonstrációk (tüntetések)	politikai jogok korlátozása
fegyveres támadás az ország határain kívül	politikai párt kormányváltás az országban	F3UK tömeges letartóztatások
F5POL kormányváltás	békés sztrájk	média cenzúrázása
politikai párt kormányváltás az országban	politikai instabilitás a szomszédos országban	gerillaháború
F6POL politikai instabilitás a szomszédos országban	F4GER sikertelen államcsíny	lázadás
háború a szomszédos országban	lázadás	statárium kihirdetése
F7POL terrorista támadás a turisztikai iparral összekapcsolt célpontokkal (turisztikai látnivalók, közlekedés, szállás)	polgárháború	terrorista támadás a turisztikai iparral összekapcsolt célpontokkal (turisztikai látnivalók, közlekedés, szállás)
sikeres államcsíny	sikeres államcsíny	polgárháború
terrorista támadás a turisták ellen	terrorista támadás a turisták ellen	F4UK terrorista támadás a turisták ellen
	gerillaháború	kormányváltás

Forrás: Theocharous, A. 2004

A politikai instabilitás kimutatása során a vizsgált országokban három elkülönített modell keretében fejezik ki a turisztikai kereslet értékét:

$$Y=f(\text{INC}, \text{ER}, \text{PO}, \text{CPI}, \text{F1GER}, \text{F2GER}, \text{F3GER}, \text{F4GER})$$

$$Y= f(\text{INC}, \text{ER}, \text{PO}, \text{CPI}, \text{F1UK}, \text{F2UK}, \text{F3UK}, \text{F4UK})$$

$$Y= f(\text{INC}, \text{ER}, \text{PO}, \text{CPI}, \text{F1POL}, \text{F2POL}, \text{F3POL}, \text{F4POL}, \text{F5POL}, \text{F6POL}, \text{F7POL})$$

ahol Y= turistaérkezések száma, INC=egy főre jutó turisztikai bevétel értéke az öt fő európai küldő ország viszonylatában, ER=árfolyam (nemzeti valuta/US \$), PO=olaj ára, CPI=vásárlói árindex.

A számítás során meghatározzák az abszolút átlag százalékarány hiba (mean absolute percentage error, MAPE), illetve a normalizációs korrelációs együttható (normalized correlation coefficient) értékét.

A MAPE értéke a tényleges és a becsült turistaérkezések számából számítható ki, a normalizált korrelációs együttható az észlelt és a becsült turistaérkezések számának pontosságát mutatja meg (THEOCHAROUS, A. 2004).

Megállapítható, hogy a neurális hálózat alapján kimutatható összefüggés a turizmus és a politikai instabilitás tényezői között meglehetősen összetett, hiszen abban számos esemény és statisztikai, illetve közgazdasági mutató értéke közötti kapcsolat egyaránt meghatározó szerepet játszik.

A különböző természeti, gazdasági és társadalmi krízishelyzetek kialakulása számos kedvezőtlen hatást eredményezhet. Az 5. táblázatban összegeztem azokat a közvetlen és közvetett hatásokat, amelyeket egy válság idézhet elő, az érintett és a vele szomszédos területeken egyaránt.

5. táblázat: Válságok közvetlen és közvetett hatásai a turizmusra

Közvetlen hatások	Közvetett hatások
Belföldi turizmus visszaesése (vendégérkezések és vendégéjszakák száma turisztikai létesítményekben)	Természeti környezet és az ökoszisztémák pusztulása
Nemzetközi aktív turizmus csökkenése (vendégérkezések és vendégéjszakák száma turisztikai létesítményekben)	Népességszám csökkenés, menekültek
Tartózkodási idő csökkenése	A területen a társadalom kor, nem és etnikum szerinti megoszlás változása
Turizmusból származó és a fajlagos (egy turistaérkezésre jutó) bevételek csökkenése	Politikai, társadalmi, vallási és erkölcsi értékrendek átalakulása
Háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásainak visszaesése	Családszerkezet felbomlása
Külföldi utazásokra fordított kiadások értékének csökkenése	A turizmus szocio-ökonómiai és szocio-kulturális hatásai eltűnnek
Turisztikai infra-és szuprastruktúra pusztulása	Termelőerők pusztulása
Turizmus pozitív gazdasági hatásainak (fizetési mérlegre gyakorolt, jövedelemtermelő, foglalkoztatásra gyakorolt, területfejlesztésre és a vállalkozások ösztönzésére gyakorolt hatás) megszűnése	Gazdaság teljesítménye visszaesik
A turizmus gazdasági életben betöltött szerepe (turizmus szolgáltatásokon belüli részaránya, nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya, kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értékének, a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez, a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru-és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya) visszaesik	Infrastruktúra pusztulása
A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzet indikátorának, a megnyilvánuló komparatív előny, a komparatív export teljesítmény értékének csökkenése	Külföldi befektetők elkerülik a térséget
A szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképességi mátrixában módosul a válság által érintett ország elfoglalt helyzete	
Turisztikai vonzásadottságok pusztulása, vizuális károk	
Fajlagos mutatók értékének (Társadalmi Hatás Mutatója, turisztikai szálláshelyek koncentrációja, turisztikai funkció erősségére utaló érték) visszaesése	
Turizmus természeti környezetre gyakorolt kedvező hatásainak eltűnése	
Idegenforgalom pozitív társadalmi-kulturális hatásainak megszűnése	
Negatív imázs kialakulása az adott területtel kapcsolatban	

Forrás: saját összeállítás

Egy adott térségben kialakult válsághelyzet mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról jelentős mértékű csapást eredményezhet a turizmus alakulására. Disszertációmban statisztikai és közgazdasági elemzések alkalmazásával azt vizsgálom, hogy a délszláv válságok hogyan befolyásolták a krízis által érintett területek és a szomszédos országok idegenforgalmát.

8. A turizmus közgazdasági elemzésének módszerei és mutatói

Ez a fejezet az idegenforgalomban használt legfontosabb statisztikai kifejezések, mutatószámok, a turizmus közgazdasági elemzési módszereinek és indikátorainak fogalmi meghatározását mutatja be. Fontosnak tartottam ennek a fejezetnek a megírását, mert a turizmusföldrajz meglehetősen fiatal diszciplína és keverednek benne a földrajzi, közgazdaságtani, statisztikai és idegenforgalmi fogalmak és elemzési módszerek. Az egységes értelmezés érdekében összegeztem az általános fogalmakat és módszereket.

8.1. Statisztikai alapfogalmak, a nemzetközi és a belföldi turizmus megfigyelése

A kereslet oldaláról a turizmus három fő formája különböztethető meg:

- ↳ belföldi turizmus, amely a lakosság országban belüli utazásait,
- ↳ beutazó turizmus, amely a külföldiek utazásait egy országban és a
- ↳ kiutazó turizmus, amely a lakosság külföldi utazásait foglalja magában.

A turizmus folyamatainak elemzésénél az ország helyettesíthető kisebb-nagyobb (egy adott országon belüli vagy országok csoportjából álló) régióval is (LENGYEL M. 2004; DONKA A.-SZTRUNGA E. 2008).

A turizmussal foglalkozó *nemzetközi statisztikák* három alapkategóriát különböztetnek meg:

- ↳ Nemzetközi látogató: statisztikai szempontból mindenki, aki 12 hónapot meg nem haladó időre lakhelyén és állandó környezetén kívül másik országba utazik és az adott országot nem kereső tevékenység céljából keresi fel.
- ↳ Turista: az a látogató, aki vagy szabadidő eltöltése céljából vagy üzleti céllal vagy egyéb céllal érkezik az országba, s ott legalább 24 órát eltölt közös vagy magán szálláshelyen.
- ↳ Kiránduló (napi vagy egynapos látogató): az a látogató, aki 24 óránál rövidebb ideig tartózkodik az országban (JANDALA CS. 1992; LENGYEL M. 2004; VERES L. 2008).

A *belföldi turizmus statisztikájában* az alábbi alapkategóriák különböztethetők meg:

- ↳ Belföldi látogató: az ország minden olyan lakosa, aki 12 hónapnál nem hosszabb időre az országon belül állandó környezetén kívüli helyre utazik és akinek utazási célja a meglátogatott helyen nem kereső tevékenység folytatása.
- ↳ Turista: az a látogató, aki állandó lakhelyét elhagyva, az adott helységet, régiót nem kereső tevékenység céljából keresi fel, s ott legalább 24 órát (egy éjszakát) eltölt.
- ↳ Kiránduló (napi vagy egynapos látogató): az a látogató, aki az előbbi ismérvekkel rendelkezik, de a felkeresett területen 24 óránál rövidebb ideig tartózkodik (JANDALA CS. 1992; LENGYEL M. 2004; VERES L. 2008).

A *szálláshely-statisztikai megfigyelések* módszerének lényege, hogy a különböző szálláshelyeken a bejelentőlapok alapján gyűjtik össze az igényelt statisztikai adatokat. A szálláshelyeken regisztrált adatokból megállapítható a vendégéjszakák száma, s ez a kategória sokkal inkább alkalmas a turizmus teljesítményének mérésére. A szálláshelyeken nyert információk lehetővé teszik a turizmus területi megoszlásának vizsgálatát és a módszer alkalmas a belföldi turizmus mérésére is. A szálláshely-statisztikai megfigyelésekkel nyert adatok nemzetközi összehasonlíthatóságát a „szálláshely” fogalmának és különféle típusának egységes értelmezése, kezelése biztosíthatja. Valójában ugyanakkor az egyes országok szálláshely-típusai nem azonosak, illetve a statisztikai adatgyűjtések nem terjednek ki minden típusra. A szálláshely-statisztikai módszerrel a következő adatok nyerhetők: a szálláshelyeken regisztrált érkezések száma, a szálláshelyeken regisztrált vendégéjszakák száma, az állandó lakóhely szerinti küldő ország, a tartózkodási idő hossza. A tartózkodási idő a turizmus egyik

legfontosabb mérőszáma, amely vendégéjszakában fejezi ki a turisták eltöltött idejét (PÁSZTOR L.-né 1991; JANDALA CS. 1992; DONKA A.-SZTRUNGA E. 2008).

8.2. A turizmussal kapcsolatos bevételek és kiadások számbavétele

A nemzetközi turizmussal kapcsolatos bevételek, kiadások mérése elengedhetetlen a fogadó és küldő országok számára, hiszen a nemzetközi turizmus alakulása a fizetési mérleg pozícióját jelentős mértékben befolyásolja. A láthatatlan exportnak minősülő turisztikai bevételek bővítik, míg a láthatatlan importnak minősülő nemzetközi turisztikai kiadások szűkítik a belső piacot. Turisztikai bevételnek minősül a fogadó országban közvetlenül vagy közvetve a külföldi látogatók által saját célra, áru- és szolgáltatások vásárlására fordított összeg. Nem tartalmazzák a nemzetközi közlekedési kiadásokat. Turisztikai kiadás az adott ország lakosainak külföldi utazásaik során felmerült kiadásai. Nem tartalmazzák a nemzetközi közlekedési kiadásokat (JANDALA CS. 1992; LENGYEL M. 2004).

A bevételek és kiadások statisztikáinak elkészítésekor az adatok forrását az alábbi módszerek biztosíthatják:

- ↳ banki vagy közvetlen módszer,
- ↳ megkérdezéses vagy közvetett módszer és a
- ↳ kombinált módszer.

A banki módszer lényege, hogy a statisztikai adatokat a központi jegybank, illetve a kereskedelmi bankok szolgáltatják az egyes valuták forgalmának bejelentésével. A módszer hátránya, hogy nem képes a teljes forgalom regisztrálására (pl. fekete forgalom).

A megkérdezéses módszer azért nevezhető közvetettnek, mert a turisták (látogatók) kiadásait az általuk eltöltött éjszakák (vagy érkezések) és az átlagköltség szorzataként határozza meg. Az átlagköltség kimutatható egy éjszakára vagy egy látogatóra vetítve. Az átlagköltség nagysága vagy egyéni megkérdezéssel vagy az egyes, turizmusban érdekelt szervezetektől nyert információk alapján becsléssel állapítható meg. A közvetlen módszer segítségével csak akkor határozhatók meg az adott ország turizmussal összefüggő bevételei és kiadásai, ha a turizmus forgalmára vonatkozó alapinformációk is rendelkezésre állnak. A módszer előnye, hogy a teljes turisztikai fogyasztás – a fekete forgalom is – becsülhető, továbbá képet ad a költség nagyságán túl annak szerkezetéről is.

A banki és a megkérdezéses módszer előnyeit egyesíti a kombinált módszer alkalmazása, melynek segítségével a banki módszerrel nyerhető információk a rendszeresen lebonyolított megkérdezésekkel pontosíthatók (JANDALA CS. 1992).

A turizmus tényleges teljesítményének vizsgálatához az abszolút számok elemzésén túl szükséges a fajlagos (1 turistaérkezésre jutó) bevétel értékének elemzése is. A fajlagos bevételek értéke meghatározza az egyes országok iránti differenciált turisztikai keresletet, a motivációt, a fizetőképességet és a forgalom tömegességét is (JANDALA CS. 1992).

A belföldi forgalom vonatkozásában a bevételek és kiadások kimutatása a nemzetközi forgalomhoz képest sokkal bonyolultabb, kizárólag felmérésekkel, becslésekkel lehetséges (JANDALA CS. 1992).

A turizmus mérlege nem más, mint egy adott ország más országokkal szemben jelentkező turizmusából származó bevételeinek, illetve a turizmussal kapcsolatos kiadásainak összevetése (JANDALA CS. 1992).

8.3. A turizmus versenyhelyzetének indikátorai

Mivel a turizmus egy adott országban bevételeket termel és hozzájárul a kereskedelmi mérleg deficitjének csökkentéséhez, a versenyképesség kimutatására szükségessé váltak különböző mutatók kidolgozása. Statisztikai szempontból két indikátor alkalmas a versenyképesség kimutatásához:

1. a feltárt vagy megnyilvánuló versenyhelyzet a piaci részesedés függvényében, illetve
2. a feltárt vagy megnyilvánuló versenyhelyzet az árak vonatkozásában.

A piaci részesedés tekintetében ez az indikátor a belföldi és a nemzetközi turizmus esetében is alkalmazható (COSTA, Á.-GOMÁ, C.-LÓPEZ, X. 2006).

A *nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzet indikátora* (Indicator on the Revealed Competitive Position of International Tourism, a továbbiakban IPCRTI) bázis viszonyszám számítása alapján határozza meg egy bizonyos ország versenyképességének változását, amelyben számos tényező együttes szerepe nyilvánul meg.

$$\text{Piaci részesedés} = \frac{\text{adott terület turistaérkezéseinek száma}}{\text{világ turistaérkezéseinek száma}}$$

8.4. A turizmus közgazdasági elemzésének módszerei

Minél kevésbé fejlett országról van szó, annál magasabb a *turisztikai szolgáltatások exportjának a teljes szolgáltatás-exporton belüli részaránya*. A nemzetközi turizmus kedvelt célországokban a turisztikai bevételeknek a szolgáltatás-exporton belüli részaránya az átlagos értéket jóval meghaladja. Ezekben az országokban a turizmus a gazdaság meghatározó „iparága”, a turizmus mérlegének egyenlege évről-évre jelentős aktívumot mutat, így elősegíti a folyó fizetési mérleg javulását, illetve mérsékli esetleges romlását (JANDALA CS. 1992).

Az SNA (System of National Accounts), azaz az ENSZ keretében kidolgozott nemzetgazdasági számlarendszer alapján a makroökonómiai vizsgálatok középpontjában a GDP és a GNP mutatója áll. A GDP és a GNP egyaránt alkalmas arra, hogy megvilágítsa a *turizmusnak az adott ország gazdasági teljesítményében való szerepét* (JANDALA CS. 1992).

A számítás menete a következő lépéseket foglalja magában:

1. Meg kell határozni a nemzetközi turizmusból származó bevételeket.
2. Meg kell állapítani a turisztikai bevételeknek a választott mutató értékén belüli részarányát.

A számításnak ez a módja általánosan elfogadott, noha nem tekinthető teljesen pontosnak, hiszen a nemzetközi turisztikai bevételek teljes termelési értéként foghatók fel, így a GNP-vel vagy a GDP-vel való összehasonlításakor abból mindenféleképpen ki kellene szűrni a termelői felhasználást, azaz a turizmus által más szektoroktól vásárolt javak és szolgáltatások értékét. A nemzetközi gyakorlat azonban éppen a számítások egyszerűsége és gyorsasága érdekében a teljes nemzetközi turisztikai bevételekkel való összehasonlítás mellett dönt. Nem az adatok abszolút értéke lényeges, hanem az egyes országok esetében kimutatott arányszámok egymással való összevetése utal a különböző országok turizmusának nemzetgazdasági teljesítményére. Azon országok esetében, ahol a turizmus kimagasló értéket képvisel a gazdasági életben, a legfontosabb fogadó országok közé tartoznak (JANDALA CS. 1992).

A *kereskedelem-vendéglátás*, mint terciér szektor *részesedése a GDP-n belül* a fejlett, fogadó országokban egyre meghatározóbb nemzetgazdasági ágazattá válik. A mutató értéke azt fejezi ki, hogy a kereskedelem-vendéglátás, mint a Nemzeti Számlarendszerben szereplő egyik gazdasági ágazat, milyen mértékben járul hozzá a GDP értékteremtéséhez.

A turizmus jelentős fogadó országaiban az idegenforgalom a nemzetgazdaság egyre meghatározóbb tényezőjévé válik. Az *idegenforgalom hozzájárulása a kereskedelem – vendéglátás értékteremtéséhez* mutatójának értéke azt fejezi ki, hogy a turizmus, mint a Nemzeti Számlarendszerben szereplő egyik gazdasági alágazat, mennyiben járul hozzá a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez.

A turizmus sajátosságai következtében nemcsak szolgáltatások, hanem árucikkek értékesítésére is sor kerül, célszerűbb *a turizmus teljesítményét a teljes áru- és szolgáltatás-*

kereskedelemmel összevetni. A nemzetközi turizmus során nagyobb részben szolgáltatások, kisebb részben árucikkek exportálására és importálására kerül sor. Összességében a fejlett és a fejlődő országok számára a turizmus egyaránt a nemzetközi kereskedelem egyik legfontosabb ösztönzőjeként jelenik meg: az előbbieket arra készíti, hogy akár a világ másik felébe is exportáljanak, ha ott nagy a turizmus forgalma, az utóbbiak számára pedig lehetővé teszi az importáláshoz szükséges pénzügyi források megteremtését. A pozitív turizmus-egyenleg – negatív kereskedelmi egyenleggel rendelkező országok közös jellemzője, hogy kereskedelmi mérlegük tetemes deficittel zárul, turizmus mérlegük ellenben jelentős aktívumot ér el, így ez utóbbi átlagosan 50%-ig lehetőséget nyújt a hiány fedezésére (JANDALA CS. 1992).

A *megnyilvánuló komparatív előnyök* (Revealed Comparative Advantage, a továbbiakban: RCA) indexét gyakran úgy is hívják, hogy exportspecializációs index. A megnyilvánuló komparatív előnyök indexét eredetileg Balassa Béla használta először 1965-ben (FERTŐ I.-HUBBARD, L. J. 2001; BOBRICĂ, A.-MICLĂUȘ, P-G. s.a.).

$$RCA_{iA} = \frac{X_{iA}}{\sum_T X_{iA}} \bigg/ \frac{\sum_A X_{iA}}{\sum_T \sum_A X_{iA}}$$

Az RCA_{iA} kifejezi a megnyilvánuló komparatív előnyt a szolgáltatási szektorban „i” „A”országban és X_{iA} megegyezik a szolgáltatás szektorral „i” „A” országban.

Ha $RCA > 1$, akkor az adott országnak komparatív előnye van, ellenkező esetben megnyilvánuló komparatív hátránya van (FERTŐ I.-HUBBARD, L. J. 2001., BOBRICĂ, A.-MICLĂUȘ, P-G. s.a.).

A *komparatív export teljesítmény* (Comparative Export Performance, a továbbiakban: CEP) egy adott ország egy szolgáltatásának relatív előnyét vagy hátrányát mutatja meg a többi országhoz képest (BOBRICĂ, A.-MICLĂUȘ, P-G. s.a.).

$$CEP_i = \frac{X_{iA}}{\sum_A X_{iA}} \bigg/ \frac{\sum_A X_{iA}}{\sum_T \sum_A X_{iA}}$$

A CEP kifejezi a komparatív export teljesítményt a szolgáltatási szektorban „i” és „A” szimbolizálja a szolgáltatás exportot „i” az „A”országban.

Ha $CEP > 1$, akkor az adott országnak kiemelkedő szerepe van az adott szolgáltatásban (BOBRICĂ, A.-MICLĂUȘ, P-G. s.a.).

A *szolgáltatások nemzetközi kereskedelme* három fő szempont szerint mérhető:

- ↳ az első változó a piaci részesedés, amely megmutatja egy bizonyos ország szektorának részesedését,
- ↳ a második változó az export struktúrája, amely meghatározza egy adott szektor megoszlását az összexporton belül,
- ↳ a harmadik a specializációs index, amely egy adott szolgáltatás és az össz-szolgáltatás exportjának hányadosa.

Ezek alapján elkészíthető a versenyképességi mátrix (BOBRICĂ, A. 2007; BOBRICĂ, A.-MICLĂUȘ, P-G. s.a.).

6. táblázat: A versenyképességi mátrix

Piaci részesedés Export struktúra Specializációs index	HANYATLÁS	TELJESÍTÉS
	VISSZAVONULÁS	HIÁNYZÓ LEHETŐSÉGEK

Forrás: Bobircă, A. 2007, Bobircă, A.-Miclăuș, P-G. s.a.

A szolgáltatások teljesítéséről akkor beszélhetünk, amikor a vizsgált ország növeli a piaci részesedését egy bizonyos szolgáltatásban és a világkereskedelemben is növekszik ezen szolgáltatás piaci részesedése. A hiányzó lehetőségek során az ország veszít a piaci részesedés vonatkozásában, miközben a nemzetközi kereskedelemben bővülés figyelhető meg. Hanyatlás esetében az ország növeli a piaci részesedését, miközben a nemzetközi kereskedelem csökken. Visszavonuláskor nemcsak a piaci részesedés csökken, hanem a nemzetközi kereskedelem üteme is (BOBRICĂ, A. 2007; BOBRICĂ, A.-MICLĂUȘ, P-G. s.a.).

8.5. Fajlagos mutatók alkalmazása a turizmusban

A turizmus, mint gazdasági szektor jelentőségének növekedése és a bővülő környezeti hatások számbavétele miatt szükségessé váltak különböző mutatók alkalmazása. Az idegenforgalomban többféle indikátort is használnak. Az indikátorok segítségével kimutatható egy adott területen a zsúfoltság, a túlfejlesztés és összehasonlító területi elemzéseknél is alkalmazhatóak.

A *Társadalmi Hatás Mutatójának* (Human Impact Indicator: a továbbiakban: HII) értéke az állandó lakosság és a turisták számának függvényében elemzi a turizmus alakulását (MANERA, C.-TABERNER, J. G. s. a.)

$$\text{Human Impact Indicator} = \frac{\text{állandó lakosok száma} + \text{turisták száma} \times 100}{\text{állandó lakosok}}$$

A *turisztikai szálláshelyek koncentrációja* (Concentration of Tourism Accomodation, a továbbiakban: CAT) fontos mutatója annak, hogy egy adott terület milyen mértékben kapcsolódott be a vendégfogadásba (MANERA, C.-TABERNER, J. G. s. a.).

$$\text{CAT} = \frac{\text{turisztikai szálláshelyek ágyszáma}}{\text{terület}}$$

Az *idegenforgalmi funkció körzeti erősségére utaló érték* azt fejezi ki, hogy egy adott terület gazdasági életében a turizmus mennyire játszik meghatározó szerepet (SZABÓ G. 2007).

$$\text{Idegenforgalmi funkció körzeti erősségére utaló érték} = \frac{\text{kereskedelmi szállásférőhelyek száma} \times 100}{\text{állandó népesség}}$$

9. A volt jugoszláv tagországok idegenforgalmi helyzetének elemzése

Ez a fejezet az idegenforgalmi statisztikai adatok, a közgazdasági mutatószámok, a területi megoszlás vonatkozásában mutatja be az egykori jugoszláv tagállamok turizmusának változását a délszláv válságok hatásainak összefüggésében. A turizmus jelenlegi helyzetének elemzése is a fejezet tárgyát képezi.

9.1. Az egykori Jugoszlávia

Ez az alfejezet a volt Jugoszlávia turizmusának helyzetét vizsgálja az 1980-as években. Meghatározza a vendégérkezések és vendégéjszakák számának alakulását, a szálláshely kapacitás területi megoszlását, a legfontosabb küldő területeket, a tagországok idegenforgalmának alakulását 1981-ben és azokat a fejlesztési koncepciókat, amelyek 2000-ig tartalmazták a beruházási elképzeléseket.

Jugoszlávia felbomlása a legtipikusabb példája, hogy a világ mennyire nem tulajdonított annak jelentőséget, hogy mindazok a folyamatok, amelyek 1986-ban elkezdődtek, Európa egyik legszörnyűbb polgárháborújához vezetnek az 1990-es évektől kezdődően.

A CIA 1990. november 28-ai jelentése szerint 1991-ben Jugoszlávia felbomlik és polgárháború fenyegeti a térséget (JUHÁSZ J.-MÁRKUSZ L.-TÁLAS P.-VALKI L. 2003).

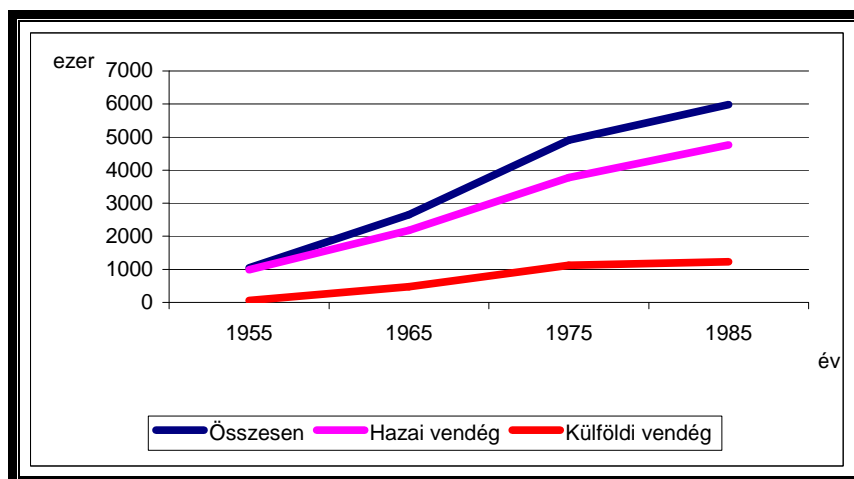
1990. május 2. és 6. között Freudenstadtban konferenciát tartottak „Turizmus egy új Európában – kelet-nyugati együttműködés” címmel, ahol egy napon keresztül Jugoszlávia turizmusával foglalkoztak a szakemberek. Jugoszlávia az 1980-as években jelentős idegenforgalommal rendelkezett, amely változatos és összetett turisztikai vonzerőire épült. Ezt a dinamikus növekedést feltételezve az országban számos projekt készült az idegenforgalom fejlesztésére, azonban a délszláv válság ezeket a fejlesztési elképzeléseket és beruházási tervjavaslatokat is meghiúsította.

1985-ben Jugoszlávia a nemzetközi turistaérkezések számát tekintve a világon a 11. helyen (8 436 000 turistaérkezés), a nemzetközi turizusból származó bevételeket (1 061 millió USD) illetően a 25. helyen állt. 1985-ben Jugoszlávia 4%-kal részesedett az európai turizusból a nemzetközi turistaérkezések számát tekintve, a nemzetközi turizusból származó bevételekből részesedése 2% volt. 1985 és 1989 között a nemzetközi turistaérkezések számának átlagos növekedési értéke Jugoszláviában 0,6%, a nemzetközi turizusból származó bevételek átlagos növekedési üteme 20 % körül alakult.

Az 1980-as évek végén, intenzív politikai és gazdasági változások közepette, amelyek Kelet- és Nyugat-Európát egyaránt érintették, a jugoszláv szakemberek a nemzetközi turizmus alakulásában növekedést feltételeztek és remélték, hogy az ország meg tudja erősíteni pozícióját a nemzetközi idegenforgalmi piacon. Másrésztől abban bíztak, hogy a turisztikai szolgáltatások minősége javulni fog és szélesebb nemzetközi együttműködésre lesz lehetőség (KOBASIČ, A-VUKONIČ, B. 1990).

Jugoszláviának jellegzetes turisztikai és geográfiai pozíciója volt, amely meghatározta az ország aktív szerepét a nemzetközi turisztikai áramlásokban. A turizmus fejlődése az 1960-as évektől kiemelkedő eredményeket ért el. 1955 és 1985 között a turistaérkezések száma 5,7-szeresére s ezen belül a belföldi turistaérkezések száma 4,8-szeresére, a külföldi turistaérkezések száma 20,4-szeresére növekedett (8. ábra).

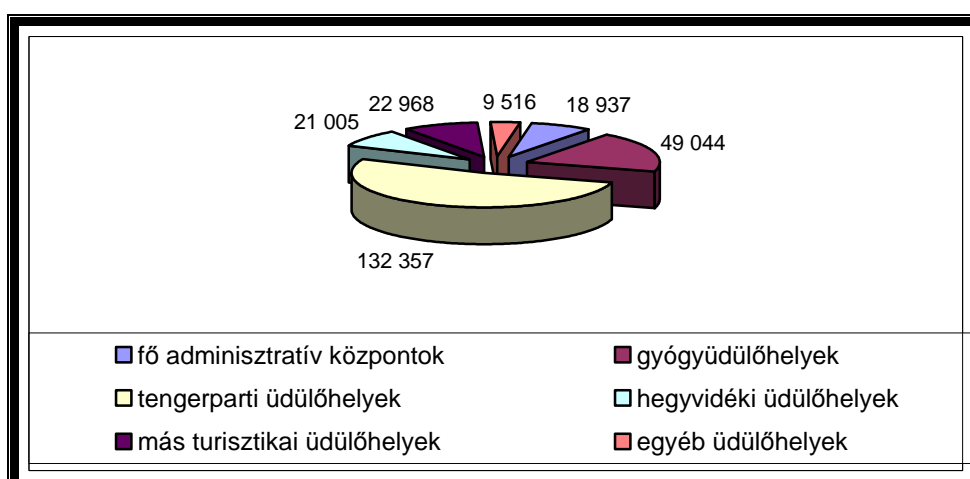
A belföldi és a nemzetközi turizmus alakulása a turizmusfejlesztési politikának megfelelően alakult (ŠTETIČ, S. 1990).

8. ábra: Nemzetközi és belföldi turistaérkezések száma 1955 és 1985 között Jugoszláviában

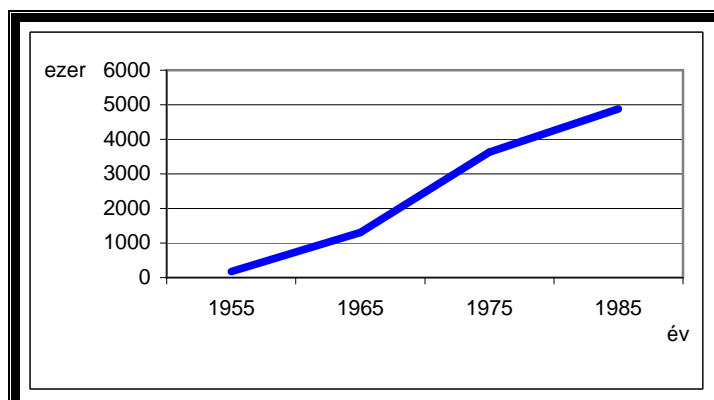
Forrás: Statistical Yearbook of Yugoslavia. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 334. adatai alapján saját szerkesztés

A turizmus fejlődése összefüggésben volt Jugoszlávia gazdaságának helyzetével. A turizmus fogadóképességének alapját többek között a szálláshely és a vendéglátás kapacitása, a közlekedési infrastruktúra képezte. Jugoszlávia 1,4 millió vendégágyat kínált különböző szálláshelyeken az 1980-as évek végén. Az ország szálláshely kínálatának fő jellegzetessége volt, hogy a kiegészítő szálláshelyek (gyógyszálló, kemping, magánszálláshely) kapacitása meglehetősen többségben volt az alapszálláshelyek (szálloda, panzió, motel, turistaszállás) kapacitásával szemben. Az arány a következőképpen oszlott meg: alapszálláshelyek kapacitása 25%, míg a kiegészítő szálláshelyek kapacitása 75%. Az eloszlás területileg egyenlőtlen volt. A tengerparti terület volt a legjobban ellátott vendégágyak tekintetében (52%), míg 19%-a volt található gyógyüdülőkörzeten, 8%-a hegyvidéki üdülőkörzeten, 7%-a pedig a fő adminisztratív központokban (9. ábra). A vendégágyak legnagyobb számban magánszálláshelyeken (29%), kempingekben (27,5%), szállodákban (18%) és egyéb szálláshelyeken (26,5%) realizálódtak (ŠTETIČ, S. 1990).

9. ábra: Vendégágyak számának megoszlása üdülőkörzetenként Jugoszláviában (1985)

Forrás: Statistical Yearbook of Yugoslavia. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 332. adatai alapján saját szerkesztés

10. ábra: Külföldi turisták által eltöltött vendégszákák számának alakulása 1955 és 1985 között

Forrás: Statistical Yearbook of Yugoslavia. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 334. adatai alapján saját szerkesztés

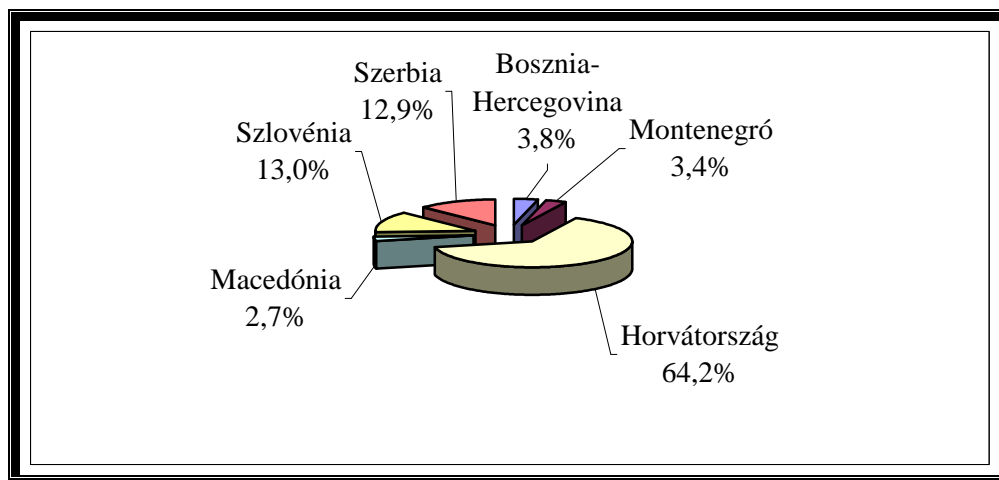
Az 1980-as években Jugoszlávia megtartotta a közepesen fejlett turizmussal jellemezhető pozícióját, a „mediterrán vonások” erős jelenlétével. 1955 és 1985 között nemcsak a nemzetközi turistaérkezések száma, hanem a külföldi turisták által eltöltött vendégszákák száma is jelentősen - 27,9-szeresére - növekedett (10. ábra).

7. táblázat: A külföldi és a magyar turisták számának és az általuk eltöltött vendégszákák számának alakulása Jugoszláviában, az egyes tagköztársaságokban és tartományokban 1981-ben

	Külföldi turisták száma		Ebből: Magyar turisták száma			Magyar turisták részesedése a külföldi turisták számából		Külföldi turisták által eltöltött vendégszákák száma		Ebből: Magyar turisták által eltöltött vendégszákák száma		Magyar turisták által eltöltött vendégszákák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégszákák számából	Magyar turisták átlagos tartózkodási ideje
	ezer	%	Ezer	%	%	ezer	%	ezer	%	%	nap		
Bosznia-Hercegovina	249	3,8	9,1	4,9	3,7	453	1,1	13,4	1,9	3,0	1,5		
Montenegró	225	3,4	2,6	1,4	1,6	1768	4,5	14,0	2,0	0,8	5,4		
Horvátország	4250	64,2	95,6	51,7	2,3	32684	82,3	541	77,7	1,7	5,7		
Macedónia	178	2,7	2,1	1,1	1,2	357	0,9	3,7	0,5	1,0	1,8		
Szlovénia	862	13	26,6	14,4	3,1	2949	7,4	55,6	8,0	1,9	2,1		
Szerbia	744	12,8	34,1	18,4	4,6	1237	3,1	43,2	6,2	3,5	1,3		
Ebből:													
Koszovó	6,9	0,1	0,0	0,0	0,0	26,2	0,1	0,0	0,0	0,4	-		
Vajdaság	102	1,5	14,3	7,7	14	221	0,6	25,4	3,6	11,5	1,8		
Összesen Jugoszlávia	6616	100	185	100	2,8	39695	100	696	100	1,8	3,8		

Forrás: PEPEONIK, Z. 1983-1984: *Some characteristics of Hungarian tourists influx into Croatia in the postwar period.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae Sectio Geographica. Tomus XVIII-XIX. 1983-1984. pp. 164.

A táblázat adatait vizsgálva megállapítható, hogy az egykori Jugoszlávia külföldi turisták által leglátogatottabb tagállama Horvátország, Szlovénia és Szerbia volt. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulása is hasonlóképp alakult. A magyar turisták vonatkozásában a leglátogatottabb országok közé Horvátország, Szerbia és Szlovénia tartozott, amelyben a barát- és rokonlátogatás, mint speciális utazási motiváció meghatározó szerepet játszott. A magyar turisták a legtöbb vendégéjszakát Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában töltötték el. A Vajdaságban regisztrált vendégéjszakák számából a magyar turisták 3,6%-kal részesedtek, s itt volt a legmagasabb a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából. Macedónia és Montenegró részesedése meglehetősen csekély volt Jugoszlávia turizmusán belül mind a külföldi turisták számát, mind a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számát tekintve (7. táblázat).

11. ábra A nemzetközi turistaérkezések számának megoszlása a volt Jugoszlávia tagköztársaságai között 1981-ben

Forrás: PEPEONIK, Z. 1983-1984: *Some characteristics of Hungarian tourist influx into Croatia in the postwar period*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae Sectio Geographica. Tomus XVIII-XIX. 1983-1984. pp. 164. adatai alapján saját szerkesztés

A 11. ábra adatait vizsgálva megállapítható, hogy napjainkban a magyar turisták által kedvelt Montenegró részesedése a nemzetközi turistaérkezések számából nagyon alacsony értéket képviselt. 1981-ben az egykori Jugoszláviába érkező turisták (4616000 fő) közül mindössze 225000 fő választotta úti célul Montenegrót. Az egykori Jugoszláviában a legalacsonyabb vendégforgalmat Macedónia könyvelhette el.

8. táblázat: Jugoszláviába érkező turisták megoszlása országonként 1955 és 1985 között (ezer)

Ország	1955	1965	1975	1985
Német Szövetségi Köztársaság	12,4	87,7	262	293,0
Szovjetunió	n.a.	10	104	124,0
Olaszország	3,7	28,1	91,8	81,4
Csehszlovákia	0,5	33,2	49,6	61,6
Franciaország	6	43,8	93,9	59,7
Nagy-Britannia	3,6	37	48,7	58,7
Ausztria	5,1	28,2	49,6	57,6
Magyarország	1,1	14,1	39,6	56,5
Törökország	1,9	20,2	62,4	56,5
Görögország	3,9	23,9	42,5	56,3
Amerikai Egyesült Államok	5,6	22,9	30,9	42,9
Lengyelország	n.a.	15,1	28,4	35,2
Hollandia	1,5	10,5	37,6	34,8
Svájc	1,9	10,2	23,1	28,3
Svédország	1,2	5,4	18,2	16,2
Dánia	0,6	5,3	7,1	15,5
Belgium	1,8	9	13,5	14,1
Norvégia	0,4	2,5	3,2	10,4
Egyéb országok	8,6	70,1	120	123,0
ÖSSZESEN	59,5	477	1126	1225

Forrás: Statistical Yearbook of Yugoslavia. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 334. adatai alapján saját szerkesztés
n.a. – nincs adat

1985-ben a legtöbb turista messze kiemelkedően a Német Szövetségi Köztársaságból (24%) érkezett, amelyet a Szovjetunió (10%), Olaszország (7%), Csehszlovákia (5%) és Ausztria (5%) követett. 1955-ben a Német Szövetségi Köztársaságból érkező turisták az összforgalom 21%-át, Franciaországból érkező turisták a 10%-át, az Amerikai Egyesült Államokból érkező turisták a 9%-át realizálták. 1955 és 1985 között a Német Szövetségi Köztársaságból érkező turisták részaránya 3,1 százalékponttal, Olaszországból érkező turisták száma 0,4 százalékponttal, Csehszlovákiából érkező turisták száma 4,2 százalékponttal növekedett. Magyarországról érkező turisták száma 1955 és 1985 között 55,4 ezer fővel növekedett, s az 1955-ös összforgalomból való 2%-os részesedése 5%-ra növekedett. Jugoszláviába érkező külföldi turisták száma 1955 és 1985 között 1165,5 ezer fővel növekedett (8. táblázat).

Az idegenforgalmi szakma képviselői próbálták meghatározni Jugoszlávia lehetséges pozícióját a jövőbeni európai turizmus fejlődésében és számos projektet készítettek. Az egyik legfontosabb közülük „Jugoszlávia hosszú távú fejlődésének koncepciója 1995/2000-ig” volt. Az akkori előrejelzés szerint a nemzetközi turizmus globális szinten mérsékelt növekedési rátát – 3,5% évente – fog mutatni 2000-ig. A turisztikai szakemberek ebben a koncepcióban Jugoszláviát illetően némileg gyorsabb növekedést tartottak valószínűnek, mint a világturizmus évenkénti növekedése és 2000-ben körülbelül 150 millióra becsülték a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számát (KOBASIČ, A-VUKONIČ, B. 1990).

A fejlesztési projekt 2000-ig számos új komplexum építését vázolta fel, s ennek megfelelően 2000-ben 2650000 vendégágy állt volna a turisták rendelkezésére az

idegenforgalmi szálláshelyeken. Ebből 37% (980000 vendégágy) az alapszálláshelyeken és 63%-a (1670000 vendégágy) pedig a kiegészítő szálláshelyeken szolgálta volna a turisták ellátását (KOBASIČ, A-VUKONIČ, B. 1990).

Az idegenforgalom bővülését gátolta, hogy fizikai nehézségek voltak Jugoszlávia és az európai turistaküldő országok megközelíthetősége terén. A turizmus fejlődésében érdekelt szakemberek felismerték, hogy a közlekedési kapcsolatok fejlesztésére van szükség: a közúti- és vasúti hálózat kibővítésére, a légi közlekedés továbbfejlesztésére, transzverzális közúthálózat építésére, a zágrábi repülőtér felújítására. Ezek a beruházások az akkori terveknek megfelelően 1992 után fejeződtek volna be s ezáltal lehetővé vált volna olyan területek megközelítése is, mint Dél-Dalmácia, amelyek kevésbé voltak ismertek az európai piacon. A turizmusban dolgozók részére új oktatási program kidolgozását is szükségesnek tartották. A turisztikai szálláshelyek kategorizálása és osztályba sorolása az egész országra kiterjedt volna (KOBASIČ, A-VUKONIČ, B. 1990).

Az 1980-as évek végéig Jugoszlávia egyfajta kapu volt kelet és nyugat felé. A világ számos országából érkeztek turisták az ország természeti és kulturális értéke miatt és, hogy részesei lehessenek az itteni emberek vendégszeretetének. A szakemberek azt remélték, hogy a turizmus lesz Jugoszláviában a béke hídjának egyik pillére és a nemzetek közötti barátság megtestesítője.

Az 1990-es évek elején kirobbant délszláv válság azonban ezt a reményt és az ország hosszú távú fejlesztési elképzeléseit is szerteoszlatta. 2000-ben a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma mindösszesen 865 ezer volt, amely a fejlesztési koncepcióban előre jelzett értéket alig közelíti meg.

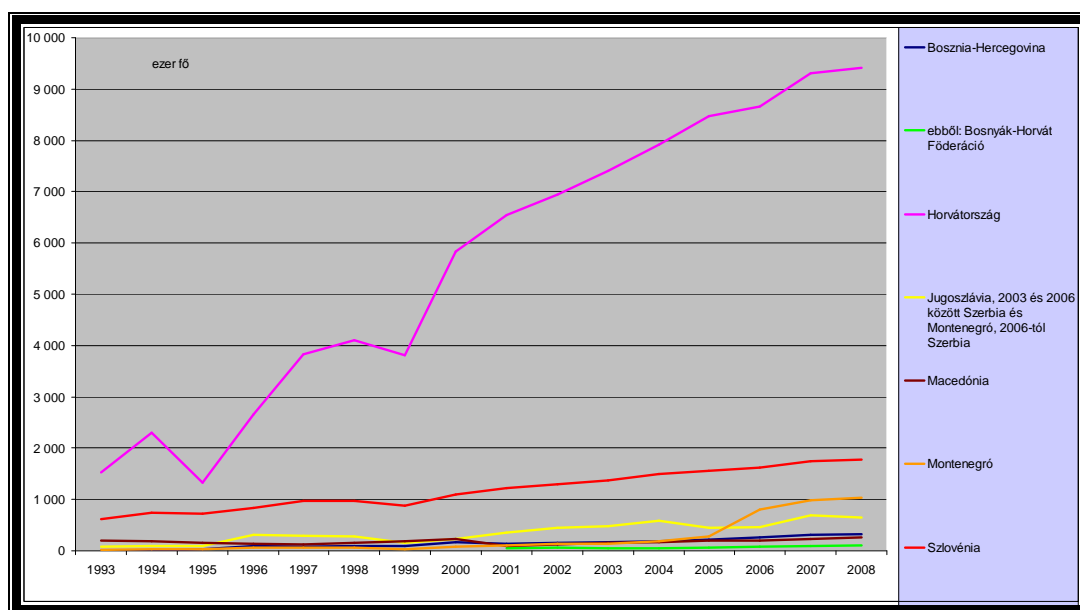
9.2. A turizmus főbb statisztikai mutatóinak alakulása az egykori Jugoszlávia tagállamaiban a délszláv válság idején és napjainkban

Ebben az alfejezetben az idegenforgalom legfontosabb mutatószámainak időbeli és térbeli változását, továbbá a turizmus közgazdasági szerepének alakulását elemzem.⁶

⁶ Az elemzéseknel a hozzáférhető legkorábbi statisztikai adatokat használtam fel, a nemzetközi turistaérkezéseknél egységesen 2008-ig, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számánál 2007-ig. Bosznia-Hercegovina, illetve a Bosnyák-Horvát Föderáció és Koszovó esetében a rendelkezésre álló adatokat tudtam értékelni. Jugoszlávia (2003 és 2006 között Szerbia és Montenegró) adatai 1999-től nem tartalmazzák Koszovó adatait.

9.2.1. A nemzetközi turistaérkezések számának és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változása turisztikai szálláshelyeken

Ez az alfejezet a nemzetközi turistaérkezések és a külföldi turisták által idegenforgalmi létesítményekben eltöltött vendégéjszakák számának alakulását vizsgálja a volt jugoszláv tagállamokban. Azért fontos ezeknek a mutatóknak az elemzése, hogy kimutatható legyen, mely országokban és hogyan változott a délszláv válságok hatásaként a nemzetközi turistaérkezések, illetve a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma.

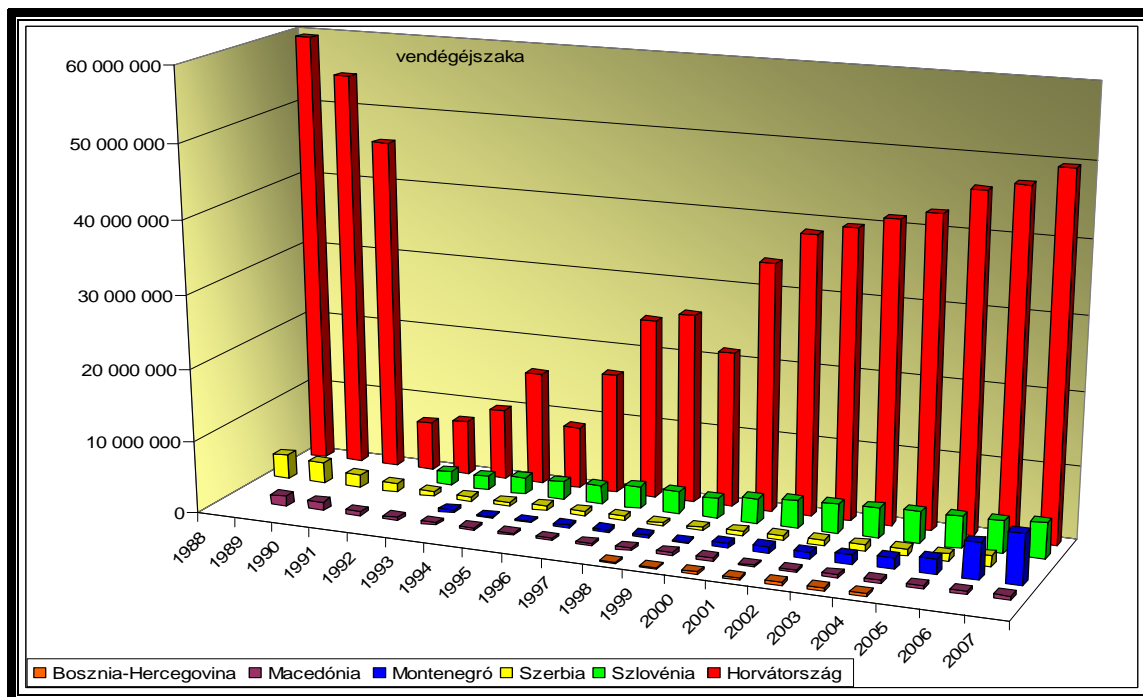
12. ábra: A nemzetközi turistaérkezések számának alakulása az egykori jugoszláv utódállamokban 1993 és 2008 között ⁷

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

A 12. ábrán látható, hogy a volt Jugoszlávia tagállamai iránt a turisztikai kereslet növekszik. Ez a növekedés azonban a vizsgált országok estében nem egyenletes, hiszen jelentős különbségek figyelhetők meg. Az eltérések nemcsak az eredeti és származtatott kínálattal magyarázható, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődéssel is, amelyet a volt Jugoszlávia utódállamaként örököltek. Az egyes országok iránti kereslet változásában kisebb-nagyobb visszaesések megfigyelhetők, amelyek az 1990-es évek elején kirobbant délszláv válsággal, illetve a későbbiek folyamán kialakult etnikai feszültségekkel hozhatók összefüggésbe.

A turizmus egyik legjelentősebb mutatója a turisták által eltöltött vendégéjszakák száma.

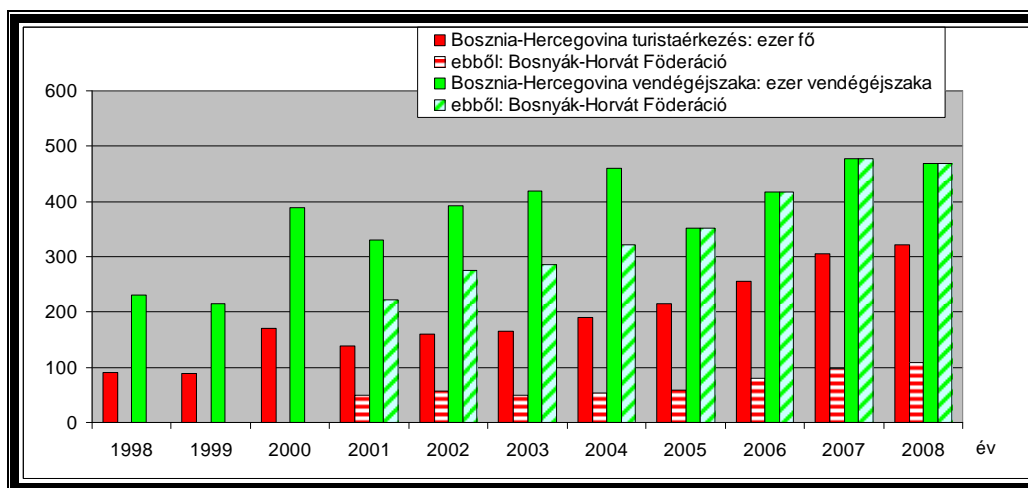
⁷ Valamennyi ország kollektív turisztikai létesítményekben regisztrálja a nemzetközi turistaérkezések számát.

13. ábra: Külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma idegenforgalmi szálláshelyeken

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

2007-ben Horvátországban regisztrálták a legtöbb nemzetközi turistaérkezést és a külföldi vendégek itt töltötték el a legtöbb vendégéjszakát is (13. ábra).

14. ábra: Nemzetközi turistaérkezések számának alakulása és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma turisztikai szálláshelyeken Bosznia-Hercegovinában és a Bosnyák-Horvát Föderációban

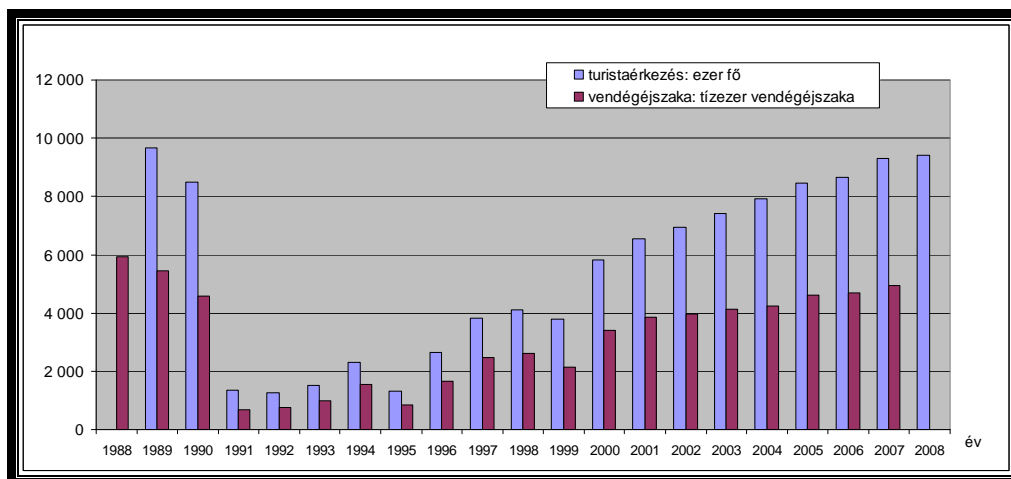
Forrás: WTO/UNWTO, BALL, M. 2009: *Bosnia and Herzegovina. Travel & Tourism Intelligence*. August. 2009. pp. 17. és

<http://data.un.org/CountryProfile.aspx?crName=Bosnia%20and%20Herzegovina>,
<http://www.rcefa.org/papers/WS1/Manera-Garau.pdf> (Letöltések dátuma: 2009. 08. 21.)
 adatai alapján saját szerkesztés

A *Bosznia-Hercegovinába* érkező turisták száma meglehetősen csekély volt, hiszen ebben a tagországban volt a délszláv válság legszörnyűbb pusztítása. 1995-ben, a Daytoni Békeszerződés aláírásának eredményeként az előző évhez képest 6-szorosára növekedett az országba látogató turisták száma. A koszovói válság évében kismértékben, a belpolitikai helyzet eredményeképpen 2001-ben 19%-kal csökkent a külföldi turistaérkezések száma. Montenegró függetlenné válása nem gyakorolt keresletcsökkentő hatást ezen mutató alakulására (14. ábra). Bosznia-Hercegovinában a két entitás közötti különbség a gazdasági, társadalmi és politikai helyzettel összefüggésben a turizmusban is megmutatkozik. 2008-ban Bosznia-Hercegovinába látogató turisták 66%-a a *Bosnyák-Horvát Föderációba* érkezett. 2009. január-májusában 113455 külföldi turista látogatott a Bosnyák-Horvát Föderációba, amely 93,7%-a az előző év azonos időszakához képest. A két országrész turizmusának fejlődési üteme is eltér egymástól. 2001 és 2008 között a Bosnyák-Horvát Föderációba érkező turisták száma 2,5-szeresével, míg a *Boszniai Szerb Köztársaságban* 2,2-szeresére növekedett.

A Balkán-félszigeten kirobbant etnikai harcok közül a koszovói válság, illetve a 2001-es belpolitikai helyzet hatására 1998 és 1999 között 8%-kal, 2000 és 2001 között 16%-kal csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma is Bosznia-Hercegovinában. Összességében 1998 és 2004 között 1,9-szeresével növekedett a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. Bosznia-Hercegovina turizmusának (nemzetközi turistaérkezések száma, külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma) bővülésében jelentős szerepet játszott az országban 1992 óta tartózkodó békefenntartók (UNPROFOR, UNPROFOD majd Ifor, Sfor, illetve EUFOR) családtagjainak látogatása és tartózkodása (14. ábra). 2004-ben Bosznia-Hercegovinában a külföldi turisták által regisztrált vendégéjszakák számából a Bosnyák-Horvát Föderáció 70%-kal részesedett. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma a Bosnyák-Horvát Föderációban a vizsgált időszak alatt 1,4-szeresével, a Boszniai Szerb Köztársaságban 1,2-szeresével bővült. 2001 és 2008 között a Bosnyák-Horvát Föderációba érkező turisták száma 136%-kal, a vendégéjszakák száma 2001 és 2007 között 111%-kal növekedett. 2009. január-május közötti időszakban a Bosnyák-Horvát Föderációban a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 247462 volt, amely 52,9%-a 2008. január-május közötti értéknek. 2009. január-május közötti időszak nemzetközi turistaérkezések számának és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számának visszaesésében a 2008-ban elkezdődött pénzügyi-gazdasági válság meghatározó szerepet játszott.

Horvátország Európában a 20 legnépszerűbb turisztikai desztinációk között szerepel, azonban míg 1990-ben a 13. helyen állt, 1998-ban a 18. helyre esett vissza a turistaérkezések számát tekintve (TRECHARNE, R. 2000).

15. ábra: A nemzetközi turistaérkezések és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma idegenforgalmi szálláshelyeken Horvátországban

Forrás: WTO/UNWTO, a nemzeti statisztikai hivatal adatai, TREHAMEN, R. 2000: *Croatia. Travel & Tourism Intelligence. Country Reports. No. 2. pp. 74-75.*, MCKELVIE, J.: *Croatia. Travel & Tourism Intelligence, 2007. February. Mintel International Group Ltd. London. 2007. pp. 13., 26. adatai alapján saját szerkesztés*

A délszláv válság kezdetekor, 1990 és 1991 között a nemzetközi turistaérkezések száma drasztikusan – 75%-kal –, 1991 és 1992 között kisebb mértékben csökkent. Az intenzív háborús események befejeződése után 1994-ben 105%-os növekedés volt tapasztalható 1993-hoz képest, azonban az 1995-ös horvátországi harcok ismételen jelentős mértékű visszaesést eredményeztek. Fontos kiemelni az 1990 és 1995 közötti időszakot, amikor a nemzetközi turistaérkezések számának és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számának alakulásában nagymértékű csökkenés figyelhető meg, amely a horvátországi és a bosznia-hercegovinai polgárháborúval magyarázható.

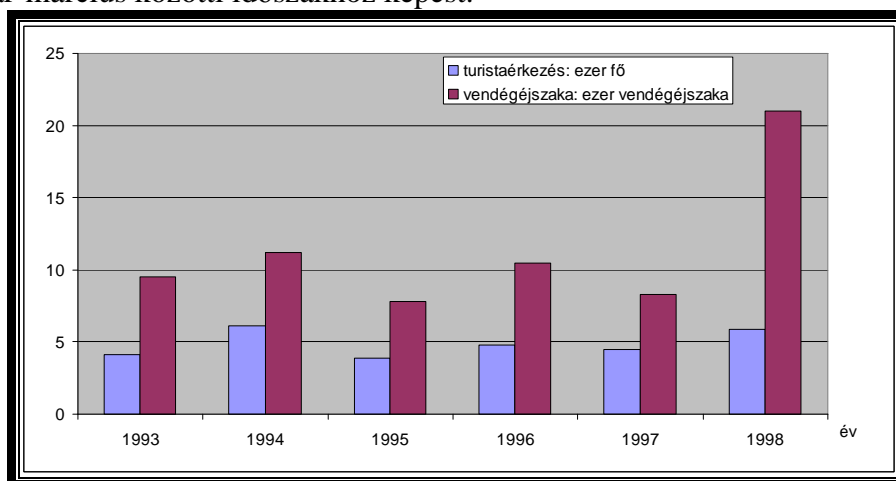
A nemzetközi turistaérkezések számának emelkedése figyelhető meg 1998-ban 1997-hez képest, azonban amikor a koszovói válság kirobbant, a turisztikai szektor ismételen válsághelyzetbe került (15. ábra).

A nemzetközi turistaérkezések száma 1999-ben 1998-hoz képest csökkent. Dubrovnik és Délkelet-Dalmácia szenvedett a legtöbbet a koszovói krízis miatt, ugyanis ezt a régiót – Montenegróval való szomszédsága miatt – veszélyes területként tartották nyilván. A Horvát Turisztikai Hivatal a tour operátorok tömeges törlését tapasztalta. (Az országba látogató turisták körülbelül 40%-a ugyanis szervezett úton érkezett Horvátországba.) A Turizmus Világszervezete jelentése szerint 1999-ben a dubrovniki tengerparti övezet foglalása 30%-kal csökkent (TRECHARNE, R. 2000). A 2001-es macedón fegyveres összecsapások és Koszovó függetlenségének kikiáltása már nem befolyásolta negatívan a nemzetközi turistaérkezések számának alakulását.

2000-től dinamikus növekedést lehet megfigyelni a nemzetközi turistaérkezések számában, azonban a háború előtt regisztrált turistaérkezések számát nem sikerült még elérnie Horvátországnak. 2008-ban 3%-kal kevesebb turistaérkezést regisztráltak, mint 1989-ben (15. ábra). 2009-ben 9415105, 2010. január-március között 230540 külföldi turistaérkezést regisztráltak az országban, amely 2,5%-os növekedést jelent az előző év azonos időszakához képest.

A függetlenség kinyilvánítása előre jelezte a turizmust is érintő nehéz korszaknak a kezdetét. A potenciális turisták úgy tekintettek Horvátországra, mint egy nem biztonságos desztinációra (MCKELVIE, J. 2007).

A turisztikai szálláshelyeken a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák vonatkozásában a következő összefüggések mutathatók ki: 1990 és 1991 között 86%-kal, 1994 és 1995 között 46%-kal, 1998 és 1999 között 18%-kal – értelemszerűen a turistaérkezésekhez hasonlóan – csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. Ezen értékek visszaesésében ismételten a horvátországi, a bosznia-hercegovinai és a koszovói válsággal magyarázható. 1991 és 1992 között a nemzetközi turistaérkezések csökkentek, azonban a vendégéjszakák számában 12%-os bővülés figyelhető meg. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy, akik ellátogattak az országba, biztonságosnak ítélték a meg a helyzetet, illetve az UNPROFOR, illetve UNCRD békefenntartó erők családtagjainak látogatása is (15. ábra). 2009-ben a külföldi turisták 50500617, 2010. január és március között 614692 vendégéjszakát töltek el Horvátországban, amely 5,6%-os bővülést jelent 2009. január-március közötti időszakhoz képest.

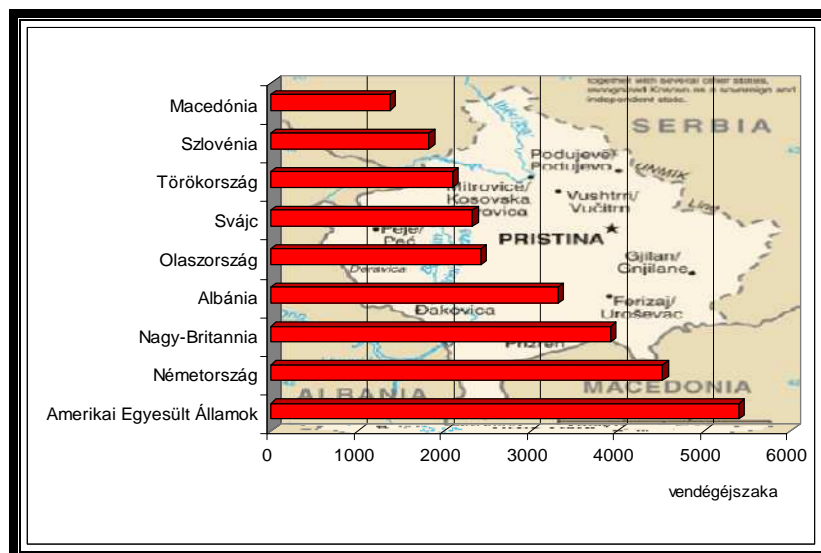
16. ábra: Nemzetközi turistaérkezések és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma turisztikai szálláshelyeken Koszovóban

Forrás: Statistical Yearbook of Yugoslavia. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 340. adatai alapján saját szerkesztés

1993 és 1998 között 43%-kal növekedett Koszovóba érkező turisták száma, akiknek túlnyomó többségük csak a hivatalos statisztika szerint turista. Koszovó statisztikáját valójában a délszláv válságok eseményei alakították: menekültek, rokon utazások jelentették a turisták túlnyomó többségét. Kisebb visszaesés 1995-ben és 1997-ben figyelhető meg (16. ábra).

1993 és 1998 között 2,2-szeresére növekedett a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma. Kisebb mértékű csökkenés 1995-ben és 1997-ben tapasztalható (16. ábra). A tényleges turistaérkezések és a vendégéjszakák számának visszaesését a horvátországi és bosznia-hercegovinai harcok, illetve a Koszovói Felszabadítási Hadsereg összecsapásainak együttes hatása eredményezte.

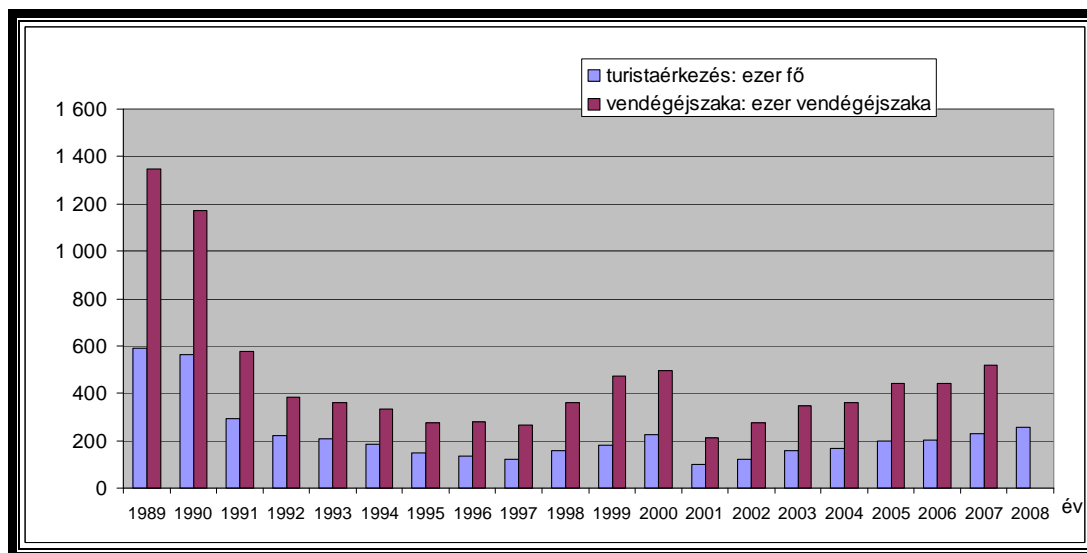
1997 és 1998 közötti növekedésben meghatározó szerepet játszott az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet ellenőrző csoportjának Koszovóba érkezése, illetve a családtagok látogatása, továbbá az albániai események elől Koszovóba menekülők áradata is, akik viszont hivatalosan nem tartoznak az idegenforgalom résztvevői közé.

17. ábra: Vendégéjszakák száma Koszovóban 2008-ban

Forrás: *Hotel Statistics*. 2008. pp. 11. adatai alapján saját szerkesztés

Koszovóban 2008-ban 24616 külföldi turistaérkezést realizáltak, akik 46910 vendégéjszakát tölthettek el. Az ország legfontosabb turisztikai partnerei a vendégéjszakák számát tekintve az Amerikai Egyesült Államok, Németország, Nagy-Britannia, Albánia és Olaszország volt (17. ábra). A vendégéjszakák számának alakulásában a Kfor, illetve az EULEX békefenntartók hozzátartozóinak tartózkodása meghatározó jelentőséggel bír. Ezt bizonyítja a legfontosabb küldő országok rangsora is. Albánia vonatkozásában a rokoni kapcsolatok meghatározó szerepet játszanak, Törökország esetében pedig a vallási kötelék.

18. ábra: Nemzetközi turistaérkezések és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma idegenforgalmi szálláshelyeken Macedóniában

Forrás: WTO/UNWTO, a nemzeti statisztikai hivatal adatai és

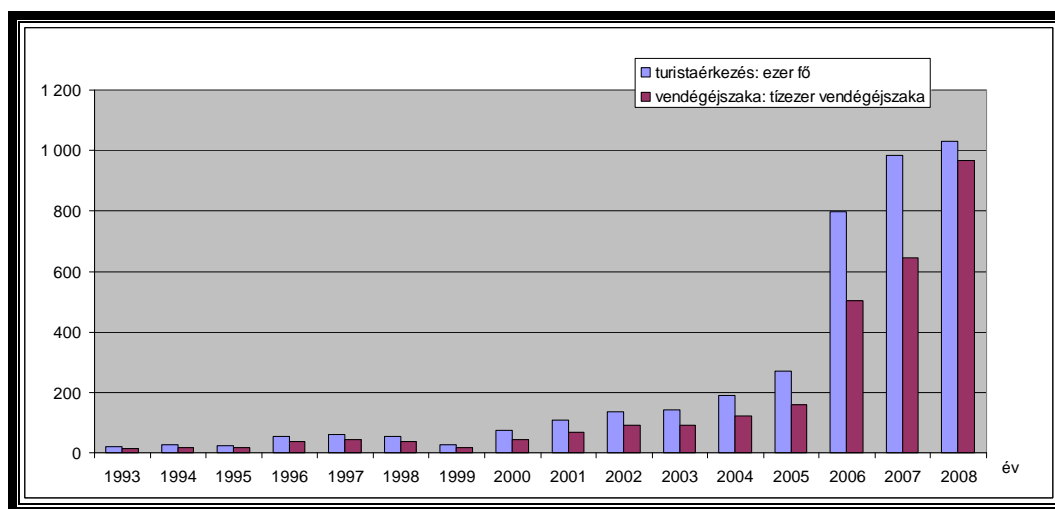
<http://www.stat.gov.mk/english/Publikacii/8.4.8.02.pdf> - 2003-2007 (Letöltés dátuma: 2009.

08. 21.) adatai alapján saját szerkesztés

Macedóniában 1989 és 1996 között 77%-kal – legnagyobb mértékben 1990 és 1991 között 51%-kal –, 2000 és 2001 között 56%-kal csökkent a nemzetközi turistaérkezések száma. A koszovói válság nem érintette negatívan az országba látogató külföldi turisták

számának alakulását a hivatalos statisztikai adatok szerint, ugyanis 1998-hoz képest 15%-kal növekedett ezen mutató értéke. A statisztikai adatok a turistaérkezések között tartják nyilván a menekültek számát is, torzítva így az adatok valóságtartalmát. 2007 és 2008 között 10%-kal bővült a nemzetközi turistaérkezések száma az országban (18. ábra).

1989 és 1995 között 80%-os, 2000 és 2001 között 57%-os csökkenés tapasztalható a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulásában a térségben uralkodó politikai instabilitás, illetve az albán-macedón fegyveres összecsapások következményeként (18. ábra). Az ország turizmusának alakulásában szerepet játszott egyrészt az, hogy 1992-ben a macedón elnök kérésére a NATO ellenőrizte a macedón légerteret, másrészt 2001. augusztusától 2005. decemberéig az országban állomásozó NATO-, illetve EU-békefenntartók családtagjainak látogatása. 2008-ban Macedóniában a külföldi turisták 587447 vendégéjszakát töltöttek el, amely 10%-os bővülést jelent 2007-hez képest.

19. ábra: Nemzetközi turistaérkezések száma és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma idegenforgalmi szálláshelyeken Montenegróban

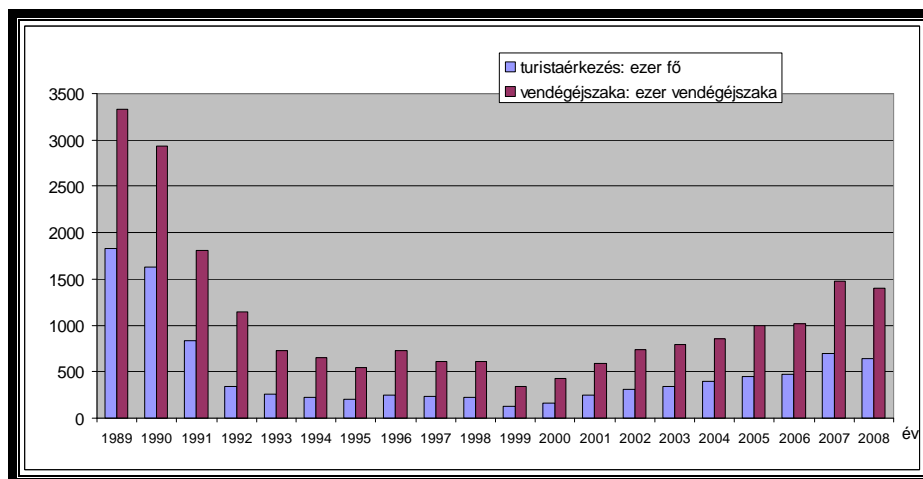
Forrás: UNWTO, Statistical Yearbook of Yugoslavia. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 340., NIKOLOVA, M. S. 2009: *Montenegro*. Travel & Tourism Analyst. August. 2009. pp. 15.,

<http://www.monstat.cg.yu/Publikacije/CGuBrojkama/EngCG.BROJKE.2007.pdf>,
<http://www.monstat.cg.yu/Godisnji%20podaci/Godina2007/turizam%202007/engturizam%202007.htm>,
<http://www.monstat.cg.yu/Publikacije/Statistical%20Yearbook2006.zip>,
<http://www.monstat.cg.yu/EngPublikacije.htm> (Letöltések dátuma: 2009. 08. 21.) és
<http://www.monstat.org/EngPublikacije.htm> (Letöltés dátuma: 2010. 01. 05.) adatai alapján saját szerkesztés

A délszláv válság *Montenegró* idegenforgalmát is befolyásolta. A nemzetközi turistaérkezések száma 1994 és 1995 között kisebb mértékben, illetve 1998 és 1999 között 50%-kal csökkent. A 2001-ben kirobbant macedón polgárháborús helyzet nem befolyásolta negatívan ezen mutató alakulását. 1999 és 2008 között 37-szeresére növekedett a külföldi turistaérkezések száma. A koszovói válság után Montenegró turizmusa fejlődésnek indult. Az ország függetlenségének kikiáltása után 2007-ben 1,2-szeresével növekedett a külföldi turisták száma. 2006-tól tapasztalható bővülésben meghatározó szerepet játszott a függetlenség elnyerése és a turisztikai jellegű beruházások megvalósítása. A statisztikai adatok növekedésében az is szerepet játszott, hogy a hivatalos statisztikai adatok között a szerb turistákat már a külföldi turisták között tartották számon, míg az előző években a belföldi turizmus kategóriájába tartoztak (19. ábra). 2009-ben 1044014 nemzetközi

turistaérkezést regisztráltak Montenegróban, amely 1%-os növekedést jelent az előző évhez képest.

A külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számának alakulásában szintén érződik a Balkán-félszigeten kirobbant polgárháború negatív hatásai: 1994 és 1995 között csekély mértékű, 1998 és 1999 között 60%-os csökkenés figyelhető meg a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változásában. Összességében azonban megállapítható, hogy Montenegró iránti turisztikai kereslet növekszik, 1999 és 2007 között 42-szeresére növekedett a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma (19. ábra). 2009-ben a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 6695674 volt, amely 4%-os visszaesés 2008-hoz viszonyítva, amely az általános pénzügyi-gazdasági válság következménye.

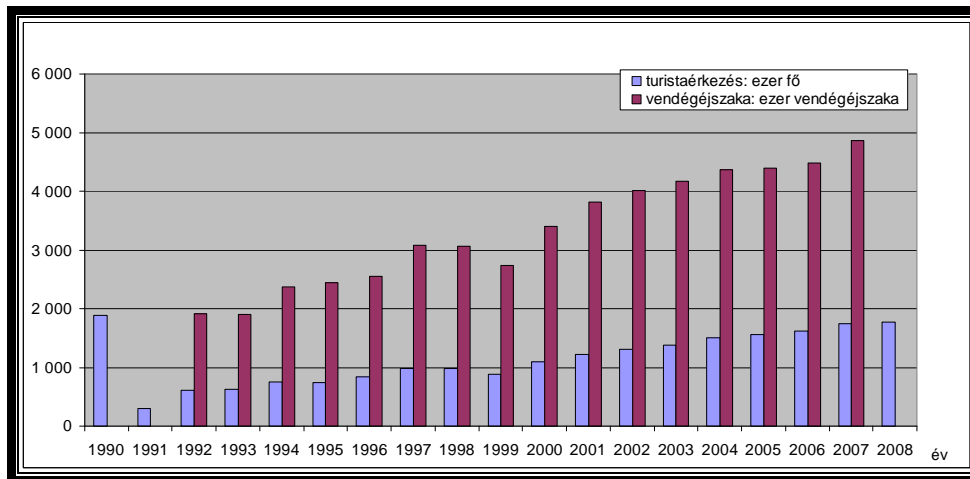

20. ábra: Nemzetközi turistaérkezések száma és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma Szerbiában

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját szerkesztés

Szerbiában 1990-ben 1624000, 1991-ben mindössze 838000 turistaérkezést regisztráltak. 1991 és 1995 között 66%-kal, 1997 és 1998 között kisebb mértékben visszaesett a külföldi turistaérkezések száma, amely az intenzívebb bosznia-hercegovinai katonai hadműveletekkel, illetve a koszovói helyzettel hozható összefüggésbe. Az 1999-es koszovói válság 45%-os csökkenést eredményezett. A macedón fegyveres összecsapások, Montenegró és Koszovó függetlenné válásának folyamata nem befolyásolta negatívan ezen mutató alakulását. 1992-től jelentős mértékben visszaesett a turistaforgalom Szerbiában. 2008-ban Szerbiába érkező külföldi turisták száma mindössze 39%-a az 1990. évi nemzetközi turistaérkezések számának. A délszláv válság egyik legnagyobb vesztese – az idegenforgalom tekintetében – Szerbia (20. ábra). 2010. január-május között a nemzetközi turistaérkezések száma 224728 volt Szerbiában, amely 97%-a az előző év hasonló időszakához képest.

Szerbiában 1990-ben a külföldi vendégek 2932000 vendégéjszakát töltöttek el, 1991-ben ez az érték 1807000-re csökkent. 1991 és 1995 között 70%-os, 1997 és 1998 között 2%-os, 1998 és 1999 között 44%-os csökkenés figyelhető meg a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változásában a délszláv válságok és a NATO bombázásai következtében. 2008-ban a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma mindössze 47%-a az 1990. évben regisztrált értéknek (20. ábra). 2010. január és május között 48077 vendégéjszakát töltöttek el a külföldi turisták Szerbiában, amely 5%-os visszaesést jelent az előző év azonos időszakához képest.

21. ábra: A nemzetközi turistaérkezések és a külföldi vendégek által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számának alakulása Szlovéniában

Forrás: WTO/UNWTO, a nemzeti statisztikai hivatal és VAN DEN BROEK, M. 2000: *Slovenia. Travel & Tourism Intelligence - Country Reports. No. 4.* pp 94. adatai alapján saját szerkesztés

1991-ben, Szlovénia függetlenné válásának évében s a délszláv válság kezdetén az országban az 1990. évi nemzetközi turistaérkezések mindössze a 15%-át regisztrálták. Mindez a Balkán-félszigeten kialakult politikai instabilitással – kilencnapos harc Szlovéniában, Horvátországban kirobbant függetlenségi háború – és az idegenforgalom krízisérzékenységevel magyarázható. A potenciális turisták úgy feltételezték, hogy Szlovénia többé nem biztonságos ország és a nemzetközi turistaérkezések száma jelentős mértékben lecsökkent. Az 1995-ös bosznia-hercegovinai és horvátországi háborús események miatt csökkent az országba érkező külföldi turisták száma. Annak ellenére, hogy Szlovénia megmaradt biztonságos és békés országnak, 1996-ban is mindössze 832 000 turistaérkezést regisztráltak. 1998 és 1999 között a nemzetközi turistaérkezések számában ismételtlen visszaesése tapasztalható, amely a koszovói válsággal hozható összefüggésbe. Míhelyt a béke visszatért a Balkán-félszigetre, Szlovénia idegenforgalma is kezdett talpra állni. A 2001-es macedón fegyveres összecsapások és Koszovó függetlenségének kikiáltását követő zavargások nem éreztették keresletcsökkentő hatásukat a nemzetközi turistaérkezések számában. 2008-ban regisztrált nemzetközi turistaérkezések száma 7%-kal kevesebb az 1990. évi turistaérkezéseknél (21. ábra). Szlovéniának az 1990-es évek elején a térségben kirobbant polgárháborús helyzet után 17 évvel még mindig nem sikerült elérnie a nemzetközi turistaérkezések számában az 1990. évi szintet. Az előzetes adatok szerint 2010. első kilenc hónapjában az előző év azonos időszakához képest 5%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma.

1993-ban az 1992-ben történt horvátországi és bosznia-hercegovinai hadműveletek hatásaként csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. Az 1994. és 1995. évi bosznia-hercegovinai, illetve horvátországi események következtében csökkent az országba látogató turisták száma, az általuk eltöltött vendégéjszaka azonban nem. Azok a turisták ugyanis, akik 1995-ben Szlovéniát választották úti célul, meggyőződhetnek arról, hogy biztonságos ország és több vendégéjszakát tölthettek el az idegenforgalmi szálláshelyeken. Szlovéniában a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számában 1999-ben 11%-os visszaesés figyelhető meg a NATO-bombázások hatásaként. Annak ellenére, hogy 2007-ben még mindig elmaradt a nemzetközi turistaérkezések száma az 1990. évi értéktől, 1992 és 2007 között a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma 2,5-szeresével növekedett (21. ábra). 2010. január-szeptember közötti időszakban a külföldi

turisták 1%-kal több vendégéjszakát töltöttek el Szlovéniában, mint az előző év első kilenc hónapjában.

Az 1990. évi politikai események – a háború előjeleként, az etnikailag sokszínű tagköztársaságokban – Horvátországban, Jugoszláviában (Szerbiában és Montenegróban) és Macedóniában a nemzetközi turistaérkezések és vendégéjszakák számának visszaesését eredményezték.

A délszláv válság kibontakozásának kezdetekor, 1991-ben a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma valamennyi volt tagköztársaságban jelentős visszaesést eredményezett. A legdrasztikusabb csökkenést – mindkét mutató esetében – Horvátország szenvedte el. 1991 februárjában elkezdődött a horvátországi háború és ennek következményeként 1992-ben Horvátországban és Szerbiában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések, illetve a vendégéjszakák száma.

A bosznia-hercegovinai polgárháborús események 1992 és 1994 között Szerbia vendégforgalmának jelentős mértékű visszaesését eredményezték. 1991-től 1995-ig a külföldi turisták és vendégéjszakák száma, illetve az átlagos tartózkodási idő folyamatos csökkenése figyelhető meg Szerbiában. A harcok hatása Horvátországban a nemzetközi turistaérkezések számának csökkenését, Macedóniában és Szlovéniában a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának kismértékű visszaesését eredményezte.

A bosznia-hercegovinai és horvátországi 1995-ös háborús események következményeként Horvátországban esett vissza legnagyobb mértékben a külföldi turisták, illetve az általuk eltöltött vendégéjszakák száma. 1994 és 1995 közötti időszakban Koszovóban, Macedóniában, Montenegróban, Szerbiában és Szlovéniában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma. Macedóniában még 1996-ban is visszaesés figyelhető meg a nemzetközi turistaérkezések számában.

A Koszovói Felszabadítási Hadsereg összecsapásainak eredményeképpen 1997-ben Koszovóban, Jugoszláviában (Szerbiában és Montenegróban) 1997 és 1998 között a külföldi vendégforgalom és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának csökkenése figyelhető meg.

A koszovói krízis 1999-ben ismételen csapást mért a terület turizmusára. Nemcsak Szerbia és Montenegró nemzetközi turistaérkezéseinek és a vendégéjszakák száma csökkent, hanem Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Szlovéniában is csökkent ezen mutatók értéke. Macedónia nemzetközi turistaérkezéseinek számát a koszovói válság a hivatalos vendégforgalmi adatok szerint nem befolyásolta, ugyanis a statisztikai adatok a turistaérkezések között tartják nyilván a menekültek számát is, torzítva így az adatok valóságtartalmát.

Az albán-macedón fegyveres összecsapások 2001-ben Macedóniában a nemzetközi turistaérkezések és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának visszaesését eredményezték.

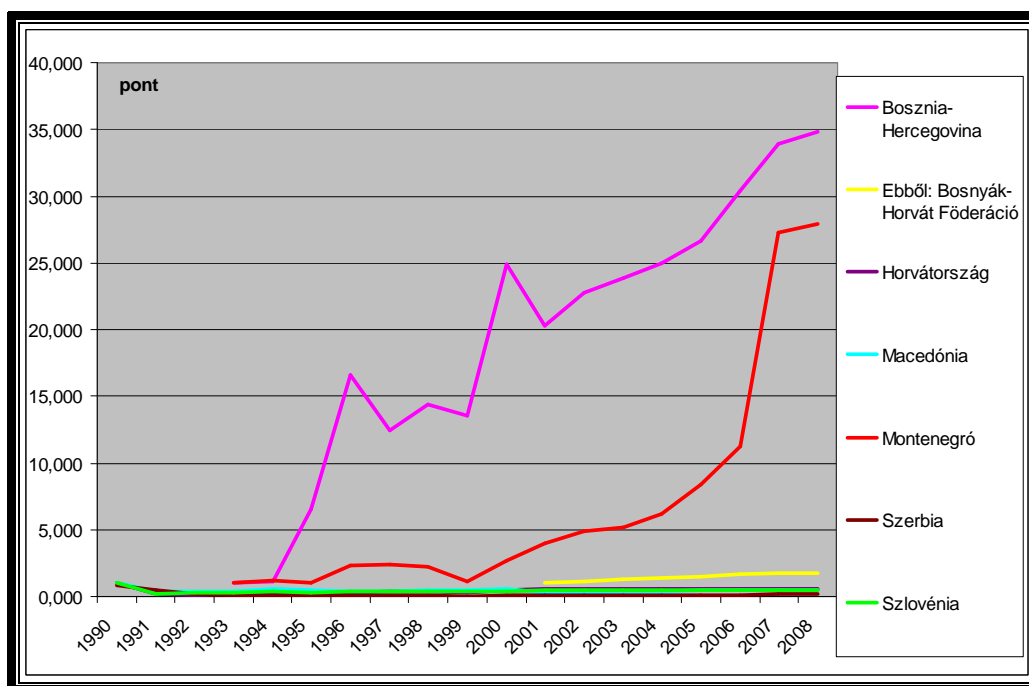
2001-ben Bosznia-Hercegovinában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések, a vendégéjszakák száma, hiszen polgárháborús helyzet alakult ki az országban (1. és 2. ábra).

Az egyes volt Jugoszláv utódállamok vendégforgalmi adatainak bővülésében meghatározó szerepet játszottak (Horvátország) és játszanak napjainkban is a békefenntartók és családtagjainak utazásai is (Bosznia-Hercegovina, Koszovó), illetve a statisztikai adatok nem valós tartalma (Macedónia, Koszovó).

A 2008-as pénzügyi-gazdasági válság a vizsgált országok turizmusát is érzékenyen érintette. A válságból való kilábalás nyomai Szlovéniában, Horvátországban és Montenegróban figyelhető meg.

9.2.2. A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora

A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzet indikátorának kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 1. táblázatában található.

22. ábra: A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás és szerkesztés

A piaci részesedés értékének alakulásában is kimutathatóak a délszláv válság hatásai:

- ↪ Bosznia-Hercegovinában 2000 és 2001 között,
- ↪ Horvátországban 1990 és 1992 között, 1994 és 1995 között, 1998 és 1999 között,
- ↪ Macedóniában 1990 és 1995 között, illetve 2000 és 2001 között,
- ↪ Montenegróban 1994 és 1995 között, 1998 és 1999 között,
- ↪ Szerbiában 1991 és 1995 között, 1997 és 1999 között,
- ↪ Szlovéniában 1990 és 1991 között, 1994 és 1995 között, 1998 és 1999 között csökkent a mutató értéke.

A legnagyobb mértékű csökkenés Horvátországban figyelhető meg 1990 és 1991 között, amikor is 1,57 százalékponttal csökkent az ország piaci részesedésének értéke a világturizmusból.

1990-hez képest Horvátországban a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értékének legjelentősebb visszaesése 1995-ben – 88 pont – figyelhető meg a horvát hadműveletekkel összefüggésben. Emellett 1991-ben, 1992-ben, 1996-ban és 1999-ben is visszaesést idéztek elő a délszláv háború eseményei. Szerbiában a koszovói válság eredményezte a 93 pontos visszaesést a mutató értékének változásában. Jugoszlávia felbomlását követő események következményeként 1991-től 1995-ig, illetve 1997-től 1999-ig a mutató értékének folyamatos csökkenése figyelhető meg Szerbiában. A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értéke – összefüggésben a délszláv válságok hatásaival – Macedóniában 2001-ben 75 ponttal, Szlovéniában 1991-ben 85 ponttal, Bosznia-Hercegovinában 2000 és 2001 között 74 ponttal visszaesett. Az egykori jugoszláv tagállamokban zajló háborús események Macedóniában 1991-ben, 1992-ben, Szlovéniában 1991-ben, 1995-ben és 1999-ben is csökkenést eredményezett a nemzetközi

turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátorának változásában. 1993 és 2008 között Bosznia-Hercegovinában 34 ponttal, Montenegróban 27 ponttal növekedett a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora (22. ábra, 1. melléklet 1. táblázat).

1990 és 2001 között a nemzetközi turistaérkezések száma a világon növekedett. A turisták azonban olyan turisztikai desztinációkat választottak nyaralásuk helyszínéül, amelyeket biztonságosnak ítélték meg. 1990 óta Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában is csökkent az indikátor értéke, tizennyolc év óta nem sikerült a versenyképességi helyzetet elérni. Természetesen ebben az is szerepet játszik, hogy újabb és újabb turisztikai desztinációk kapcsolódnak be a turizmus vérkeringésébe. A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora alapján megállapítható, hogy a délszláv krízis legnagyobb vesztese Szerbia, ugyanis 1990 és 2008 között 61 ponttal csökkent az indikátor értéke. 1993-tól Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban is növekedett a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora. Bosznia-Hercegovina esetében a bővülésben meghatározó szerepet játszott a békefenntartók (UNPROFOR, UNPROFOD majd Ifor, Sfor, illetve EUFOR) családtagjainak látogatása. Montenegró vonatkozásában a függetlenség elnyerése után figyelhető meg ugrásszerű változás az indikátor értékének alakulásában. Egyrészt az ország olyan idegenforgalmi adottságokkal rendelkezik, amelyek a nemzetközi turisztikai keresletnek megfelelőek, másrészt Montenegró egyre ismertebbé vált, mint turisztikai célterület.

9.2.3. Turistaérkezések és vendégéjszakák számának változása küldő országoként

Ez a fejezet a nemzetközi turistaforgalom összetételének elemzése során az egyes országok legfontosabb turisztikai partnereit és egymás közötti vendégforgalom alakulását vizsgálja.

Bosznia-Hercegovina legfontosabb turisztikai partnere – a vendégérkezések és vendégéjszakák számát tekintve – 2004-ben Szerbia-Montenegró, Horvátország és Szlovénia volt, amelyben a rokon kapcsolatok megléte meghatározó szerepet játszott. 2007-ben a *Bosnyák-Horvát Föderációba* a legtöbb vendég Horvátországból, Szlovéniából és Németországból érkezett. A Bosnyák-Horvát Föderáció legfontosabb turisztikai partnere 2007-ben – a turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számát tekintve – Horvátország, Szlovénia és Lengyelország volt. Németország az EUFOR haderő tagjainak családlátogatásai, Lengyelország a vallási motivációjú utazások miatt töltött be fontos szerepet (23. ábra). 2010. január-május között a küldő országok rangsora az alábbiak szerint változott: Horvátország, Szlovénia és Törökország. A legtöbb vendégéjszakát is ezen három országból érkező turisták töltötték el. A küldő országokat elemezve megállapítható, hogy abban történelmi-társadalmi kapcsolatok (Horvátország, Szlovénia), rokon kötélek (Horvátország) és vallási hovatartozás (Törökország) egyaránt szerepet játszik.

Horvátországba 2007-ben a legtöbb turista és a legtöbb vendégéjszakát eltöltő turisták Németországból, Olaszországból és Szlovéniából érkeztek (23. ábra). 1993 óta ez a három európai ország Horvátország számára a legfontosabb küldő terület. Németország (az egykori Német Szövetségi Köztársaság) már az 1980-as években is meghatározó partnere volt Horvátországnak, Olaszország történelmi kapcsolatai, Szlovénia földrajzi közelsége miatt jelentős küldő terület. 2010. január-március között Olaszországból, Ausztriából és Németországból érkező turisták száma és az általuk eltöltött vendégéjszakák száma volt a legmagasabb. A 2008-as pénzügyi-gazdasági válság következtében a szlovén turisták a belföldi utazásokat részesítették előnyben, az osztrák turisták pedig közelebbi úti célt választottak nyaralásuk színhelyéül.

Jugoszláviának 1992-ben Németország, az egykori Szovjetunió utódállamai és Bulgária volt a legfontosabb küldő piaca, s a legtöbb vendégéjszakát az egykori Szovjetunióból, Németországból és Olaszországból érkező turisták töltötték el. Németország, a volt Szovjetunió és Olaszország mindig is jelentős turisztikai partnere volt az egykori Jugoszláviának a tengerparti üdülés (Montenegró) lehetősége révén. Bulgária vonatkozásában a bevásárlási céllal érkező látogatókat fontos megemlíteni. 2007-ben Montenegróból, Bosznia-Hercegovinából és Szlovéniából érkezett a legtöbb turista Szerbiába s az általuk eltöltött vendégéjszakák száma is a legmagasabb volt (23. ábra). 2010. január-március között Montenegróból, Bosznia-Hercegovinából és Horvátországból érkező turisták száma volt a legmagasabb ezen országok vendégei töltötték el a legtöbb vendégéjszakát. Az idegenforgalmi kapcsolatok alakulásában meghatározó szerepet játszik, hogy a legfontosabb küldő országokban jelentős számban él szerb nemzetiség, amely a rokon- és barátlátogatások fő motivációs tényezőit képezik.

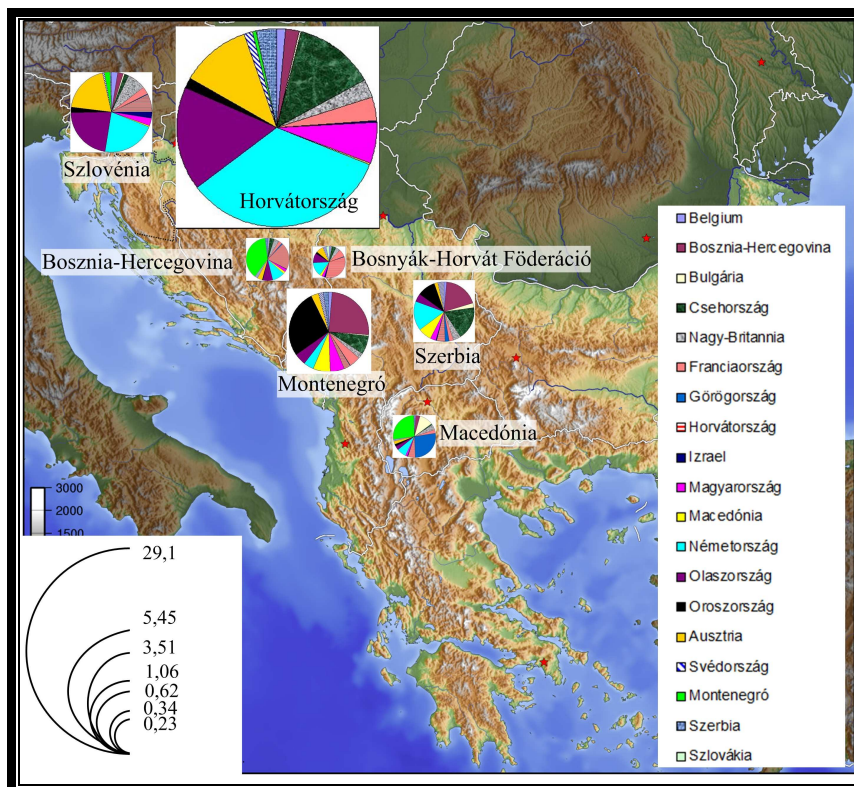
Macedóniába 1988-ban Németországból, Görögországból és Hollandiából, 2007-ben Szerbiából és Montenegróból⁸, Görögországból és Bulgáriából, míg 2008-ban Szerbiából, Bulgáriából és Görögországból érkezett a legtöbb turista. A vendégforgalom alakulásában az üzletelő céllal érkező látogatókat fontos megemlíteni. Macedóniában 1991-ben az egykori Jugoszláviából, Bosznia-Hercegovinából és Németországból, 2007-ben Szerbiából és Montenegróból, Görögországból és Bulgáriából érkező turisták töltötték el a legtöbb vendégéjszakát (23. ábra). A turisztikai kapcsolatok alakulásában meghatározó tényező, hogy a legfontosabb küldő országokban macedón kisebbség él.

Montenegróba 2001-ben Bosznia-Hercegovinából, Oroszországból és Csehországból, 2008-tól kezdődően Oroszországból, Bosznia-Hercegovinából és Szerbiából érkezett a legtöbb turista. Az idegenforgalmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számát tekintve is hasonlóképpen alakult az egyes országok rangsora (23. ábra). 2009-ben a legtöbb vendégéjszakát Szerbiából, Oroszországból és Bosznia-Hercegovinából érkező turisták töltötték el, amelyben a történelmi kötelékek (Szerbia, Bosznia-Hercegovina), régebbi időkre visszavezethető turisztikai kapcsolatok (Oroszország), barát- és rokonlátogatás (Szerbia, Bosznia-Hercegovina) és a földrajzi közelség (Bosznia-Hercegovina) egyaránt meghatározó szerepet játszanak.

Szlovénia számára 1992-től kezdődően a legfontosabb küldő országot Olaszország, Németország és Ausztria jelenti. 2007-ben a legtöbb vendégéjszakát is ezen országokból érkező turisták töltötték el (23. ábra). A legfontosabb turisztikai partnereket elemezve megállapítható, hogy a földrajzi közelség (Olaszország), a történelmi kapcsolatok (Ausztria) és a régebbi időkre visszavezethető idegenforgalmi kapcsolatok (Németország) egyaránt meghatározó szerepet játszanak. 2010. január-június közötti időszakban is ez a három ország volt a legfontosabb turisztikai partnere Szlovéniának, mind a vendégérkezések, mind a vendégéjszakák számát tekintve.

A legtöbb vizsgált ország vonatkozásában a legfontosabb küldő országok között Németországot lehet megnevezni. Németország évek óta a világ legjelentősebb küldő országai között szerepel.

⁸ Szerbiából és Montenegróból érkező turisták száma ebben a felosztásban szerepel a macedón statisztikai hivatal évkönyvében.

23. ábra: A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának országokénti megoszlása turisztikai létesítményekben 2007-ben⁹

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

Az elemzett országok egymás közötti turisztikai forgalma jelentős volt 2007-ben, amelyben elsősorban történelmi és társadalmi tényezők szerepet játszanak. Bosznia-Hercegovinába Horvátországból érkezett a legtöbb turista és a horvát vendégek töltötték el a legtöbb vendégéjszakát is. Horvátországba a 3. legtöbb turista Szlovéniából érkezett és az eltöltött vendégéjszakák számát tekintve a 2. helyen állnak. Szerbiába a legtöbb turista Montenegróból érkezett, amelyet Szlovénia, Bosznia-Hercegovina és Horvátország követ.

A vendégéjszakák tekintetében a sorrend a következő: Montenegró, Bosznia-Hercegovina és Szlovénia. Horvátország a 6. legfontosabb küldő terület volt Szerbia számára. Szlovéniába a turistaérkezések számát tekintve Horvátország a 4. helyen, a vendégéjszakák számát tekintve az 5. helyen szerepelt. Macedóniába a turistaérkezéseket elemezve az első három ország a következő: Szerbia és Montenegró, Görögország, illetve Bulgária. A vendégéjszakák vonatkozásában a sorrend az alábbiak szerint alakult: Szerbia és Montenegró, Görögország és Albánia. Montenegróba Szerbiából érkezett a legtöbb turista. Bosznia-Hercegovina a harmadik jelentős turisztikai partnere volt az országnak. A szerb vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma a második legmagasabb volt Montenegróban.

1995 és 2007 közötti időszakra vonatkozó vendégéjszakák számának változását elemezve megállapítható, hogy Horvátországban a japán, Szerbiában a lengyel, Szlovéniában a japán, Macedóniában a szlovák turisták által eltöltött vendégéjszakák száma növekedett legnagyobb mértékben. Japán a világ jelentős küldő országai közé tartozik, a kellemes éghajlattal rendelkező és kulturális értékekben gazdag területeket keresik fel leginkább európai utazásaik során.

⁹ Bosznia-Hercegovina vendégforgalmára vonatkozó teljes adatsor csak 2004-ig állt rendelkezésemre.

A lengyel utazók a szláv nyelvű országok meglátogatását előnyben részesítik. Szlovákia dinamikus gazdasági növekedése a turisztikai kereslet bővülésében játszik meghatározó szerepet. A szlovák turisták elsősorban üdülés és kulturális nevezetességek megtekintése céljából utaznak külföldre. Macedóniába történő utazásaik során az egy nyelvcsaládhoz való tartozás is szerepet játszhat (1. melléklet 2. táblázat).

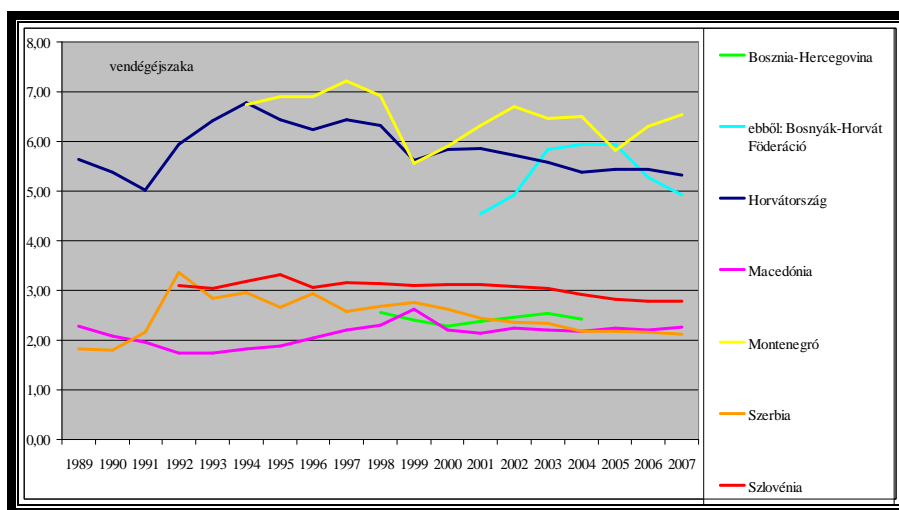
9.2.4. Az átlagos tartózkodási idő alakulása

Ez az alfejezet az átlagos tartózkodási idő változását elemzi a délszláv válságokkal összefüggésben. Az idegenforgalom fontos minőségi mutatószáma, ugyanis nemcsak az a lényeges tényező, hogy hányan látogatnak el az országba, hanem az is, hogy mennyi ideig tartózkodnak a meglátogatott térségben.

Az átlagos tartózkodási idő elemzése során a következő eredményeket lehet összegezni:

- ↳ *Bosznia-Hercegovinában* volt a legrövidebb az átlagos tartózkodási idő (2004-ben 2,42 vendégéjszaka) az elemzésbe bevont valamennyi ország közül. A *Boszniai Szerb Köztársaságban* 2,5 vendégéjszaka, a *Bosnyák-Horvát Föderációban* 2,3 vendégéjszaka volt az átlagos tartózkodási idő 2004-ben. 1999-ben, a koszovói válság hatásaként nemcsak a turisták száma és az általuk eltöltött vendégéjszakák száma csökkent, hanem az átlagos tartózkodási idő is. A tartózkodási idő alakulását 2001-ben az ország belpolitikai helyzete nem befolyásolta. A Bosnyák-Horvát Föderációban a turisták átlagos tartózkodási ideje 2,29 vendégéjszaka volt 2007-ben. A Bosnyák-Horvát Föderációban 2001 és 2007 között csökkent az átlagos tartózkodási idő (24. ábra).
- ↳ A vizsgált országok közül *Horvátországban* volt a második legmagasabb a tartózkodási idő, 2007-ben 5,33 vendégéjszaka, amely azonban elmarad a délszláv válság előtti értéktől (1989: 5,63 vendégéjszaka). Jugoszlávia felbomlását követő események és a koszovói válság hatásaként 1991-ben, 1995-ben, 1996-ban és 1999-ben is csökkent a tartózkodási idő. A 2001-es macedón válság nem fejtett ki hatást az átlagos tartózkodási idő alakulására. 1990-től csökken a turisták átlagos tartózkodási ideje. Horvátországban 18 év után sem éri el az átlagos tartózkodási idő értéke a háború előtti szintet (24. ábra).
- ↳ *Macedóniában* is rövid az átlagos tartózkodási idő, 2007-ben 2,25 vendégéjszaka volt. A Balkán-félsziget polgárháborús eseményei a tartózkodási idő alakulását negatívan befolyásolták, hiszen 1992-ben, 1994-ben és 2001-ben csökkent a tartózkodási idő. A koszovói válság hatásaként, a menekültek statisztikai számbavétele miatt növekedett az átlagos tartózkodási idő 1991-ben és 1999-ben. Az országban 1989 óta növekedett az átlagos tartózkodási idő értéke. (24. ábra).
- ↳ Az elemzett országok közül 2007-ben *Montenegróban* volt a leghosszabb – 6,54 vendégéjszaka – a turisták átlagos tartózkodási ideje. 1999-ben, 2001-ben csökkent a tartózkodási idő, amelyek koszovói, illetve a macedón-albán válsággal hozhatók összefüggésbe (24. ábra). Az országban 1993 (6,84 vendégéjszaka) és 2007 között csekély mértékű visszaesés figyelhető meg.
- ↳ *Szerbiában* az átlagos tartózkodási idő rövid, 2007-ben 2,12 vendégéjszaka volt. Az 1990-es évek háborús eseményei az átlagos tartózkodási idő alakulását is befolyásolták: 1992 és 1993 között, 1994 és 1995 között csökkent az átlagos tartózkodási idő. 1990 és 1992 között megfigyelhető tartózkodási idő növekedésének magyarázata, hogy a turisták száma nagyobb mértékben csökkent, mint az általuk eltöltött vendégéjszakák száma. Az 1999-es koszovói válság hatására nem csökkent az átlagos tartózkodási idő. Annak ellenére, hogy 2000-től mind a külföldi turisták száma és az általuk eltöltött vendégéjszakák száma is növekszik, az átlagos tartózkodási idő csökken. Szerbiában 1991-től csökken az átlagos tartózkodási idő (24. ábra).

↳ Szlovéniában az átlagos tartózkodási idő 2007-ben 2,78 vendégéjszaka volt. 1993-ban, 1996-ban és 1999-ben csökkent a tartózkodási idő a térségben kialakult politikai instabilitás következményeként. 1992 óta (3,10 vendégéjszaka) csökkenés figyelhető meg az országba érkező turisták tartózkodási idejének alakulásában (24. ábra).

24. ábra: Az átlagos tartózkodási idő alakulása az egykori Jugoszlávia utódállamaiban

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás és szerkesztés

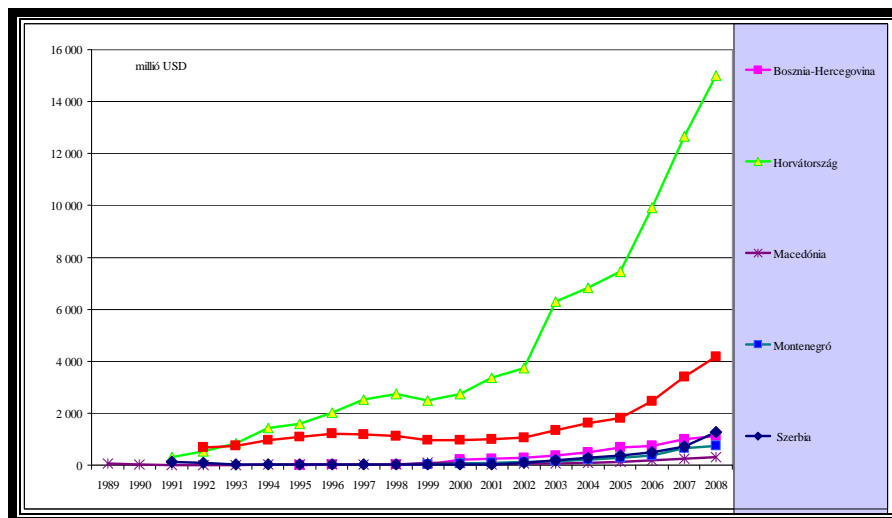
Jugoszlávia felbomlását követő események az átlagos tartózkodási idő alakulását is befolyásolták. 1991-ben 1990-hez képest Horvátországban csökkent az átlagos tartózkodási idő. Az 1995-ös intenzív bosznia-hercegovinai és horvátországi harcok Horvátországban és Szerbiában eredményezték a tartózkodási idő visszaesését. Az 1995-ös hadműveletek hatásaként 1996-ban Horvátországban és Szlovéniában is csökkent a tartózkodási idő. A NATO 1999-es bombázásai következtében Macedónia kivételével a többi országban az átlagos tartózkodási idő csökkenése figyelhető meg. A 2001-es albán-macedón polgárháborús helyzet Macedóniában eredményezte az átlagos tartózkodási idő csökkenését. A vizsgált térségben Montenegróban a leghosszabb az átlagos tartózkodási idő. 2005-től Horvátországban, Szerbia-Montenegróban (2006-tól Szerbiában) és Montenegróban csökken, Szlovéniában és Macedóniában stagnál az átlagos tartózkodási idő.

Az egyes országok között az átlagos tartózkodási idő alakulásában jelentős szerepet játszanak az idegenforgalmi adottságok, amelyek meghatározzák a fejleszhető turisztikai termékek körét, illetve a fő küldő területektől való földrajzi fekvés, amely az utazásra fordított időt és költséget egyaránt befolyásolja. Montenegró és Horvátország természeti vonzástényezői a tengerparti üdülésnek kínálnak kedvező feltételeket, s ezzel magyarázható, hogy ebben a két országban a legmagasabb az átlagos tartózkodási idő. Szlovénia domborzati adottságai a téli aktív és passzív sportturizmus, kulturális vonzerői rendezvény-, kulturális- és örökségturizmus, Bosznia-Hercegovina természeti értékei az extrém sport- és ökoturizmus, kulturális és vallástörténeti emlékei a vallás- és örökségturizmus, Macedónia vonzerői az öko-, az egészség- és az örökségturizmus, Szerbia vonzásadottságai a kulturális-, örökség- és vallási turizmus, illetve a téli sportturizmus számára biztosítanak jó lehetőséget.

A turizmus nemzetközi piacára újabb és újabb területek kapcsolódnak be és az idegenforgalmi kereslet változásának egyik fő jellemzője, hogy a turisták többször utaznak rövidebb időre. Ezen tendenciákkal hozható összefüggésbe az átlagos tartózkodási idő csökkenése az egyes országokban.

9.2.5. A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása

Ez az alfejezet a nemzetközi turizmusból származó bevételek változását elemzi a délszláv válságokkal összefüggésben. Az idegenforgalom gazdasági életben betöltött szerepét jelentős mértékben meghatározza a nemzetközi turizmusból származó bevétel értéke.

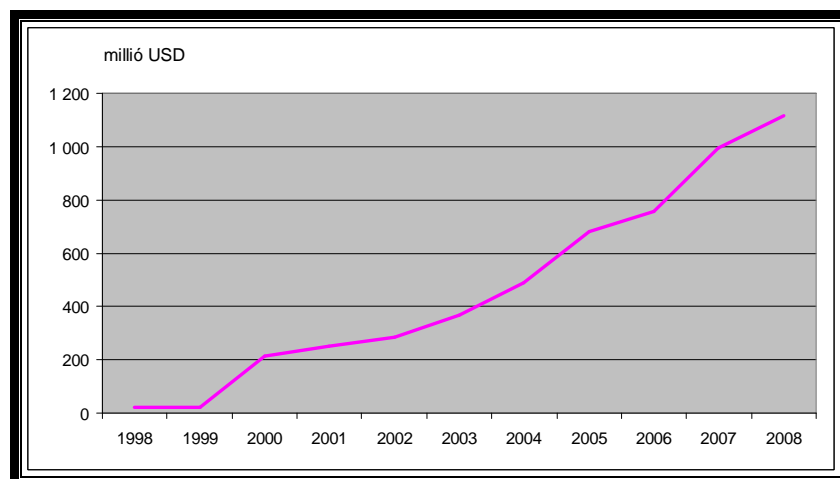

25. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása ¹⁰

Forrás: WTO/UNWTO adatai alapján saját szerkesztés

Megjegyzés: Bosznia-Hercegovinára 1997-re vonatkozólag nincsen adat.

2008-ban a nemzetközi turizmusból a legtöbb bevételt Horvátország (10971 millió USD) realizálta, amelyet Szlovénia (3059 millió USD) követett. Horvátország 2008-ban Szlovéniánál 3,5-szer, Szerbiánál 11,6-szer, Bosznia-Hercegovinánál 13,4-szer, Montenegrónál 14,4-szer, Macedóniánál 48,1-szer több bevételre tett szert a nemzetközi turizmusból (25. ábra).

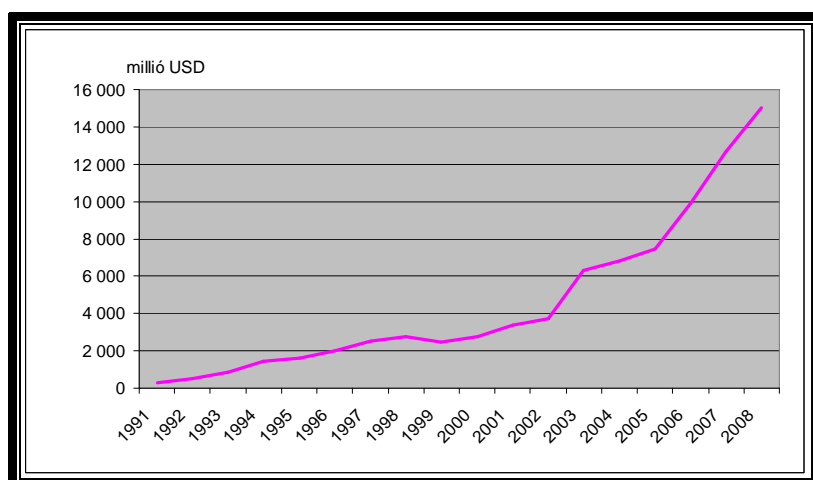

26. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása 1998 és 2008 között Bosznia-Hercegovinában

Forrás: WTO/UNWTO és <http://earthtrends.wri.org/text/economics-business/variable-252.html> (Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.) adatai alapján saját szerkesztés

¹⁰ Az egyes országok esetében a WTO/UNWTO, illetve a Világbank adatait használtam fel.

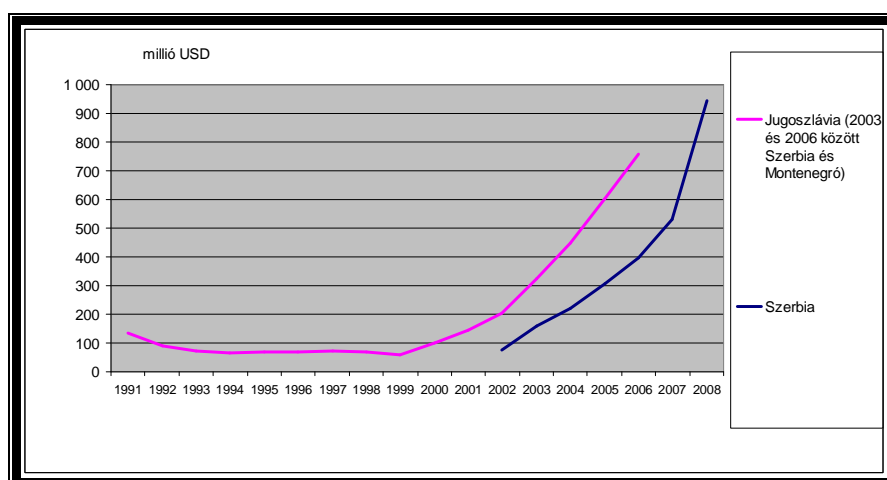
Bosznia-Hercegovinában a nemzetközi turizmusból származó bevételek 1998 és 2008 között 38-szorosára növekedtek, amelyben meghatározó szerepet játszott a NATO- és EU-békefenntartók családtagjainak költekezése is turisztikai jellegű szolgáltatásokra. (26. ábra).

27. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása Horvátországban 1991 és 2008 között

Forrás: WTO/UNWTO, TREHAMEN, R.: Croatia. Travel & Tourism Intelligence. Country Reports. No. 2. 2000. pp. 73., MCKELVIE, J: Croatia. Travel & Tourism Intelligence, 2007. February. Mintel International Group Ltd. London. 2007. pp. 11. adatai alapján saját szerkesztés

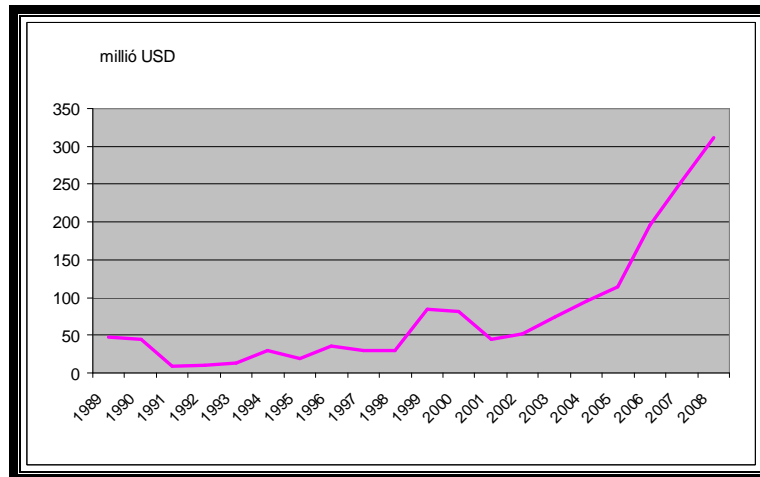
Horvátországban a nemzetközi turizmusból származó bevételek a háború után hirtelen növekedtek, ezáltal is kihangsúlyozva a háború okozta hatásokat a turizmus szektora. A nemzetközi turizmusból származó bevételek tekintetében 1999-ben volt 9%-os csökkenés (27. ábra). A nemzetközi turisztikai bevételek alakulásában meghatározó szerepet játszott a békefenntartók családtagjainak presztízs fogyasztása.

28. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása Jugoszláviában (2003 és 2006 között Szerbia és Montenegróban) 1991 és 2006 között

Forrás: WTO/UNWTO és <http://earthtrends.wri.org/text/economics-business/variable-252.html> - (Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.) adatai alapján saját szerkesztés

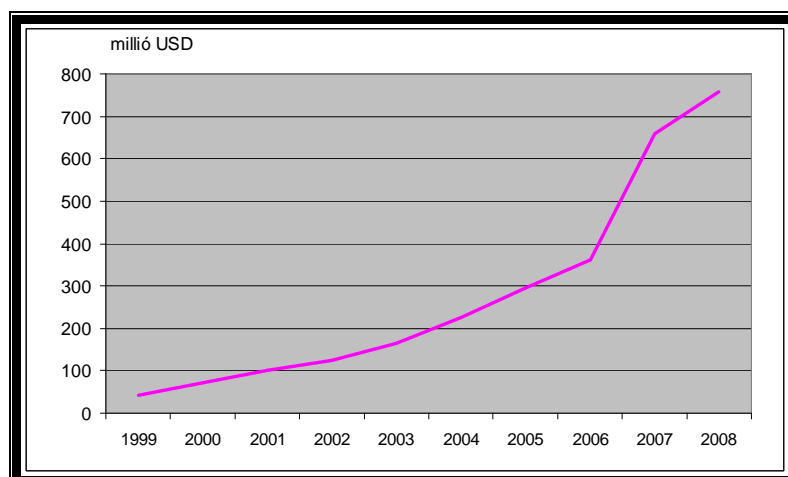
Jugoszláviában 1991-ben 134 millió USD volt a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke. 1991 és 1999 között 56%-kal csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek összege, a térségben kialakult politikai instabilitás következtében. 2001-től kezdődően a nemzetközi turizmusból származó bevételek dinamikusan növekedtek. Szerbiában 2002 és 2008 között a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke növekvő tendenciát mutat (28. ábra).

29. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása Macedóniában 1989 és 2008 között

Forrás: WTO/UNWTO, nemzeti statisztikai hivatal és <http://earthtrends.wri.org/text/economics-business/variable-252.html> (Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.) adatai alapján saját szerkesztés

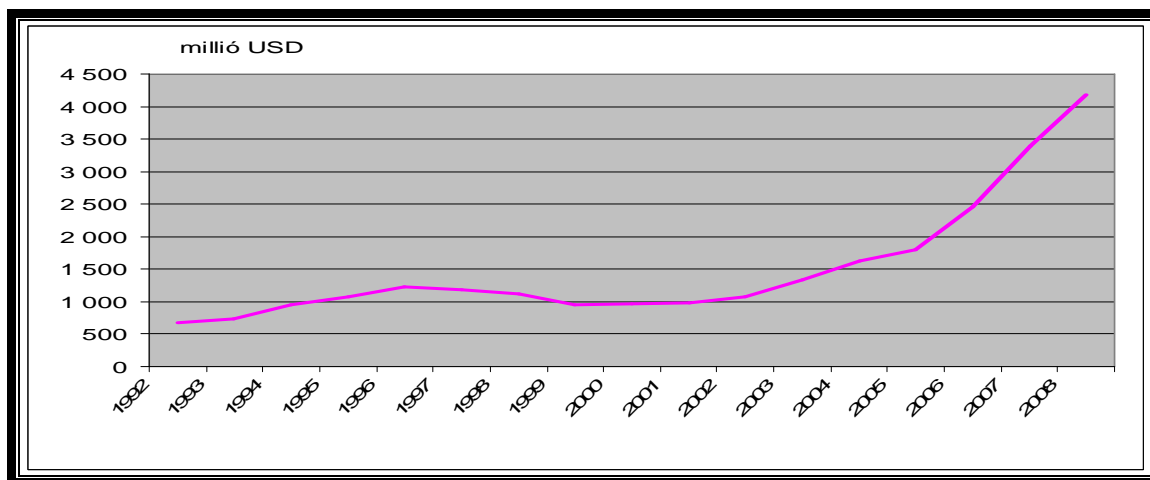
Macedóniában 1989 és 2008 között 4,85-szörösére növekedett a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke. Jelentősebb csökkenés 1990 és 1991 között (80%), illetve 2000 és 2001 között (46%) figyelhető meg (29. ábra). A békefenntartók családtagjainak idegenforgalmi jellegű kiadásai a nemzetközi turizmusból származó bevételek bővülésében is szerepet játszott.

30. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása Montenegróban 1999 és 2008 között

Forrás: UNWTO, NIKOLOVA, M. S. 2009: *Montenegro*. Travel & Tourism Analyst. August. 2009. pp. 13. adatai alapján saját szerkesztés

Montenegróban 1999 és 2008 között a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke 13,28-szorosára növekedett. A legnagyobb mértékű bővülés – 90%-os – 1999 és 2000 között figyelhető meg (30. ábra). 2006-tól, az ország függetlenné válása óta nemcsak a turisták, az általuk eltöltött vendégéjszakák száma, hanem a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, hiszen a turisták körében egyre ismertebbé vált, mint turisztikai célpont.

31. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek alakulása Szlovéniában 1992 és 2008 között

Forrás: WTO/UNWTO, VAN DEN BROEK, M.: *Slovenia*. Travel & Tourism Intelligence. Country Reports. No. 4. 2000. pp. 92-93., MCKELVIE, J.: *Slovenia*. Travel & Tourism Intelligence, 2007. February. Mintel International Group Ltd. London. 2007. pp. 1., adatai alapján saját szerkesztés

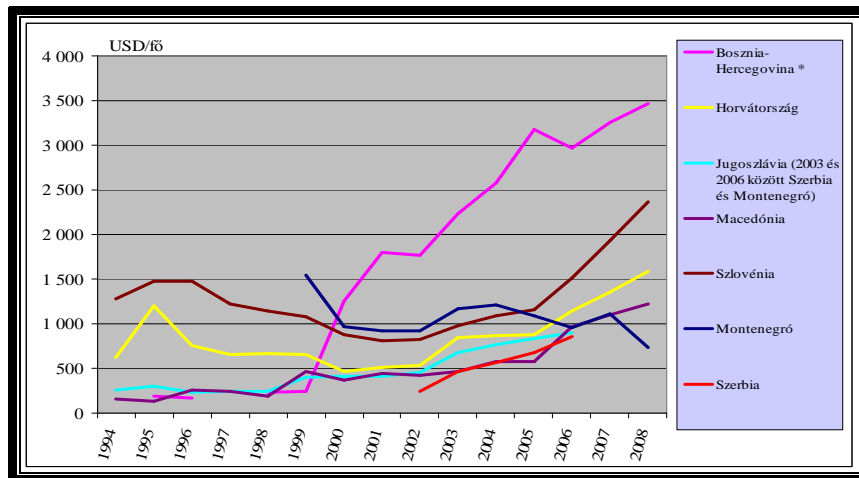
Szlovéniában a nemzetközi turizmusból származó bevételek elemzése a következő eredményeket hozta: a koszovói válság hatására nemcsak a nemzetközi turistaérkezések száma és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma, hanem a turisztikai bevételek is csökkentek, 1998-hoz képest 8%-kal. Összességében, 1992 és 2008 között a nemzetközi turizmusból származó bevételek 4,5-szeresére növekedtek. 1998-ban volt egy csekély csökkenés a nemzetközi turizmusból származó bevételeket illetően az előző évhez képest. Szlovénia nemzetközi turisztikai mérlege 1993-tól növekvő tendenciát mutat, kivéve 1997. és 1999. közötti időszakot (31. ábra).

A nemzetközi turizmusból származó bevételek elemzése során megállapítható, hogy a koszovói válság hatására nemcsak a nemzetközi turistaérkezések száma és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma, hanem a turisztikai bevételek is csökkentek Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában. Macedóniában 2001-ben csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke. 1999 és 2008 közötti időszakot vizsgálva megállapítható, hogy legnagyobb mértékben Szerbiában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Szlovéniában és Macedóniában növekedtek a nemzetközi turizmusból származó bevételek. 2001-től kezdődően valamennyi országban növekszik a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke.

9.2.6. A fajlagos (egy turistaérkezésre jutó) bevételek alakulása

Ez az alfejezet a fajlagos (egy turistaérkezésre jutó) bevételek változását elemzi a délszláv válságokkal összefüggésben. Az idegenforgalom valós teljesítményéről átfogó képet nyújt az egy turistaérkezésre jutó bevételek értéke, hiszen ez a mutató sokat elárul az ország turizmusának jellegéről és az adott ország iránt megnyilvánuló turisztikai kereslet

jellemzőiről is. Számos országban ugyanis az idegenforgalom történeti fejlődése során gyakran találkozhattunk a „nagy volumen szerény gazdasági hozam” kifejezéssel.

32. ábra: Az egy turistaérkezésre jutó bevételek alakulása az egykori Jugoszlávia utódállamaiban

Forrás: saját számítás és szerkesztés

* Bosznia-Hercegovinára 1997-re vonatkozólag nincsen adat.

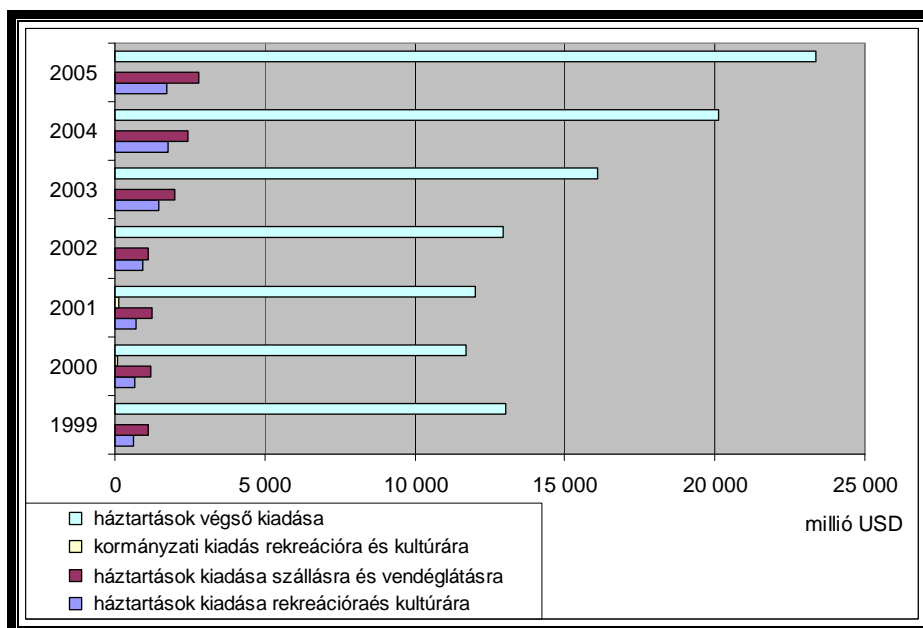
Macedóniában 1991-ben és 1995-ben, 1998-ban, Szerbiában 1993-ban, 1995 és 1999 között folyamatosan, Horvátországban 1996-ban és 1999-ben, Szlovéniában 1999-ben csökkent az egy turistaérkezésre jutó bevétel értéke az 1990-es évek elején kirobbant délszláv válság, illetve a koszovói bombázások következményeként.

Az egy turistaérkezésre jutó bevételek elemzése során megállapítható, hogy az érték összességében növekvő tendenciát mutat. A legmagasabb az egy főre jutó turistaköltés értéke 2008-ban Bosznia-Hercegovinában (3464 USD), amelyet Szlovénia (2361 USD), Horvátország (1593 USD), Macedónia (1222 USD), Szerbia (1463 USD) és Montenegró (735 USD) követ. A volt Jugoszlávia utódállamai közül Bosznia-Hercegovinában a legmagasabb a fajlagos turistaköltés értéke. A turistaérkezések számát tekintve az 5., a bevételeket tekintve a 3. helyen állt, tehát a turisták költési hajlandósága magas, amely a békefenntartók család- és rokontagjainak turisztikai jellegű kiadásaival magyarázható (32. ábra).

9.2.7. A háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásainak alakulása Szlovéniában és Horvátországban¹¹

Ebben az alfejezetben azt vizsgálom, hogy Szlovénia és Horvátország esetében hogyan alakult a háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásainak összetétele és annak volumene. A lakosság rekreációs és idegenforgalmi szolgáltatásokra fordított kiadásának értéke szoros összefüggést mutat az adott ország gazdasági helyzetével és társadalmi fejlettségével. Azért tartom fontosnak ezen mutatók elemzését, mert megmutatja, hogy az elemzett országok háztartásai mennyire tudnak bekapcsolódni a turizmusba az általános gazdasági helyzetnek megfelelően.

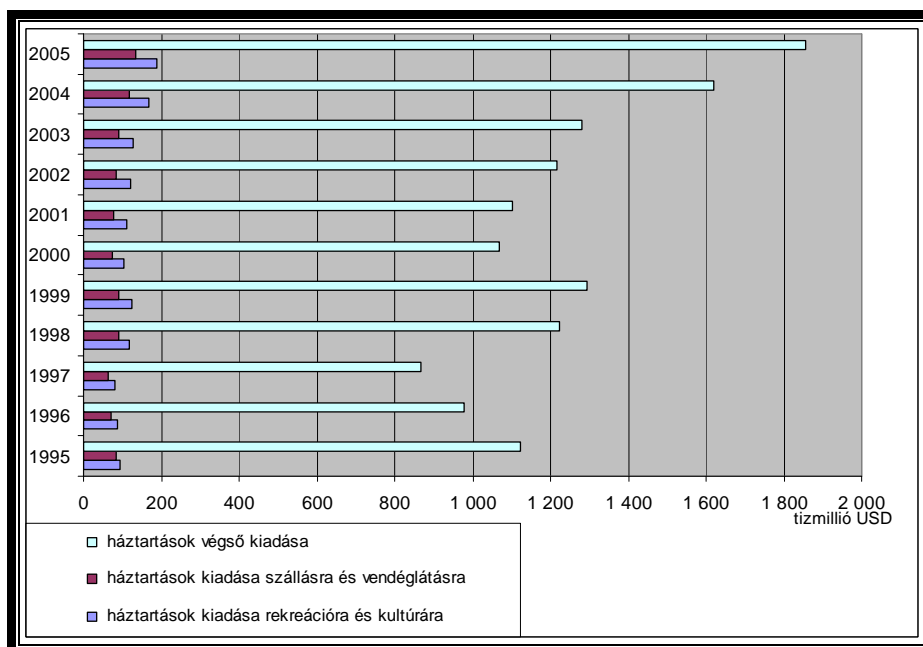
¹¹ Horvátországra és Szlovéniára vonatkozólag álltak rendelkezésemre adatok.

33. ábra: A háztartások turizmust és rekreációt érintő kiadásainak alakulása Horvátországban

Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

Horvátországban a háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásai 1999 és 2005 között 1,78-szorosára növekedett. 1999-ben a horvát állampolgárok kiadásuk 4,8%-át rekreációra és kultúrára, 8,6%-át pedig szállásra és vendéglátásra költötték. 2005-ben pedig kiadásuk 7,3%-át rekreációra-kultúrára, 12%-át szállásra-vendéglátásra fordították (33. ábra).

34. ábra: A háztartások turizmust és rekreációt érintő kiadásainak alakulása Szlovéniában

Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

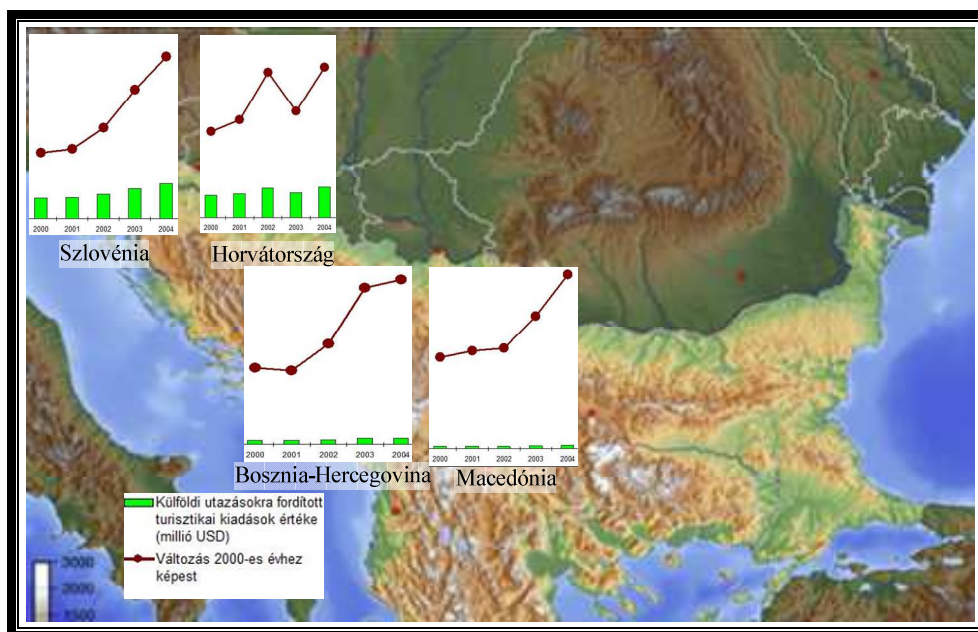
Szlovéniában a háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásai 1995 és 2005 között növekvő tendenciát mutatnak. 1999-ben a szlovén polgárok a kiadásaik 9,6%-át rekreációra és kultúrára, 6,9%-át pedig szállásra és vendéglátásra költötték. 2005-ben pedig kiadásaik 10,2%-át rekreációra-kultúrára, 7,2%-át szállásra-vendéglátásra fordították (34. ábra).

Szlovéniában és Horvátországban is nőtt a GDP, illetve az egy főre jutó GDP értéke a vizsgált időszakban. Szlovéniában 2005-ben magasabb volt az egy főre jutó GDP értéke és a szlovén állampolgárok elsősorban rekreációra és kultúrára költötték végső kiadásaik meghatározott részét, míg Horvátországban inkább szállásra és vendéglátásra. 1999 és 2005 között Szlovéniában a háztartások kiadásainak értéke rekreációra és kultúrára 1,5-szeresére, szállásra és vendéglátásra 1,4-szeresére növekedtek, míg a GDP értéke 1,3-szeresére bővült. Ugyanezen időszak alatt Horvátországban a háztartások kiadásainak összege rekreációra és kultúrára 2,6-szeresére, szállásra és vendéglátásra 2,5-szeresére bővült, míg a GDP értéke 2-szeresére növekedett.

Megállapítható, hogy Szlovénia – a volt Jugoszlávia legfejlettebb tagállamának – háztartásai többet tudnak költeni rekreációra, kultúrára, szállásra és vendéglátásra, mint a második legfejlettebb egykori tagállam – Horvátország – háztartásai. A GDP növekedésével összehasonlítva a háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásait, kimutatható, hogy a háztartások ilyen jellegű kiadásai a GDP bővülésével közel hasonló mértékben növekednek.

9.2.8. Külföldi utazásokra fordított kiadások értékének alakulása

Az egyes országok általános gazdasági és társadalmi fejlettségével összefüggésben változik a külföldi utazásokra fordított kiadások értéke. Ez az alfejezet az egyes országok gazdasági helyzetének elemzésén keresztül azt vizsgálja, hogy hogyan változott a külföldi utazásokra fordított kiadások értéke.

	Bosznia-Hercegovina		Horvátország		Szlovénia		Macedónia	
	Külföldi utazásokra fordított turisztikai kiadások értéke (millió USD)	Változás 2000-es évhez képest	Külföldi utazásokra fordított turisztikai kiadások értéke (millió USD)	Változás 2000-es évhez képest	Külföldi utazásokra fordított turisztikai kiadások értéke (millió USD)	Változás 2000-es évhez képest	Külföldi utazásokra fordított turisztikai kiadások értéke (millió USD)	Változás 2000-es évhez képest
2000	107	100,0%	635	100,0%	544	100,0%	58	100,0%
2001	105	98,1%	677	106,6%	560	102,9%	60	103,4%
2002	124	115,9%	852	134,2%	647	118,9%	61	105,2%
2003	163	152,3%	709	111,7%	805	148,0%	71	122,4%
2004	169	157,9%	872	137,3%	940	172,8%	84	144,8%

35. ábra: Külföldi utazásokra fordított kiadások értékének alakulása 2000 és 2004 között¹²

Forrás: WTO/UNWTO adatai alapján saját szerkesztés

Megállapítható, hogy a vizsgált országok lakosságának külföldi utazásokra fordított kiadásai növekvő tendenciát mutatnak (35 ábra).

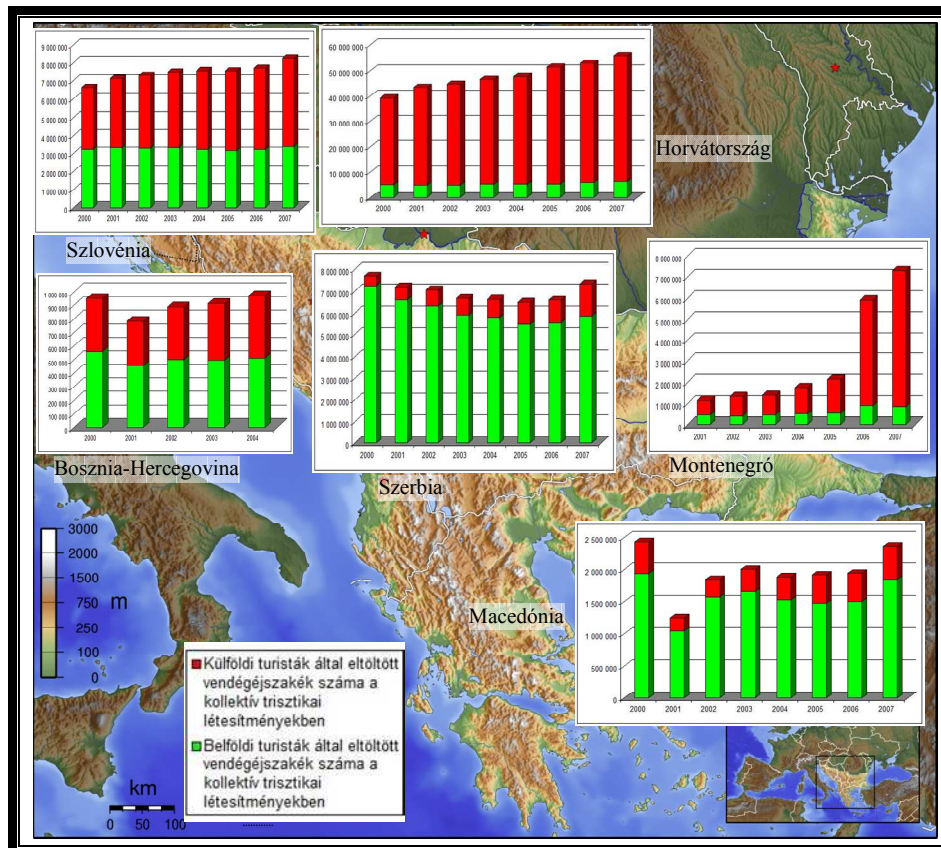
Bosznia-Hercegovinában 2001-ben figyelhető meg visszaesés a külföldi utazásokra fordított kiadások értékében, amelyben az ország általános belpolitikai helyzete meghatározó szerepet játszott. Horvátországban 2003-ban megtorpant a külföldi utazásokra fordított turisztikai kiadások értékének növekedése. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy 2003-ban a GDP növekedése lelassult, a költségvetési hiány elérte a GDP 6,3%-át, a szigorú monetáris politika pedig korlátozta a háztartások fogyasztását. A kormány fiskális konszolidációt valósított meg, mely magában foglalta a bérek csökkentését és az adóemelést is. 2001-ben Macedóniában a polgárháborús helyzet ellenére növekedett a külföldi utazásokra fordított turisztikai kiadások értéke, amely azzal magyarázható, hogy sokan elmenekültek az országból, így valójában nem minősülnek hivatalos turistának (LŐRINCZNÉ BENCZE E. s.a.)

2000 és 2004 között legnagyobb mértékben Szlovéniában növekedett a külföldi utazásokra fordított kiadások értéke, miközben a GDP értéke 58%-kal bővült és a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma csökkent. A turisztikai kereslet átrendeződése figyelhető meg Szlovéniában, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában is. Növekvő GDP érték és csökkenő belföldi turizmus mellett a külföldi utazásokra fordított kiadások értékének növekedése tapasztalható. Horvátországban is bővült az elemzett időszak alatt a GDP értéke, a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma és kisebb ütemben a külföldi utazásokra fordított kiadások értéke is (35. ábra).

¹² Statisztikai adatok csak 2004-ig álltak rendelkezésemre.

9.2.9. A belföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma turisztikai létesítményekben

Ez az alfejezet a turisztikai létesítményekben a belföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számának változását vizsgálja. Egy adott ország esetében nemcsak a nemzetközi aktív turizmus, hanem a belföldi idegenforgalom elemzése is fontos. A belföldi turizmus ugyanis hozzájárul a szezonális mérsékléséhez és ezáltal a szálláshelyek gazdaságosabb működéséhez, továbbá csökkenti a függőséget a beutazó turizmus vonatkozásában.

36. ábra: Belföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma idegenforgalmi szálláshelyeken 2000 és 2007 között¹³

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

A délszláv válság nemcsak a beutazó turizmus területén éreztette negatív hatását, ugyanis a volt tagköztársaságok belföldi turizmusát megszüntette, mert hiányoztak a turizmus általános, helyi és egyéni feltételei.

A belföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma 2000 és 2004 között 9%-kal csökkent *Bosznia-Hercegovinában* (36. ábra). A belföldi turisták száma 2001 és 2008 között 48%-kal, a belföldi vendégek által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma 38%-kal növekedett a *Bosnyák-Horvát Föderációban*. 2001-ben a belföldi turisták által idegenforgalmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma 47%-a, 2007-ben és 2008-ban is 36%-a volt az összes vendégéjszakák számának.

¹³ Bosznia-Hercegovina esetében csak 2000 és 2004 közötti időszakra, Montenegró vonatkozásában csak 2001-től álltak rendelkezésemre adatok.

A 2000-es évek közepén hatalmas volt a különbség a Bosnyák-Horvát Föderáció, illetve a Boszniai Szerb Köztársaság között, amely a gazdasági növekedés ütemében, a munkanélküliek számában és a külföldi tőkebefektetések eltérő arányában mutatkozott meg. Napjainkban csökken a két entitás közötti gazdasági és életszínvonal-különbség, amely a belföldi turizmus alakulását is befolyásolja.

Horvátországban 1990 és 1991 között 45%-os visszaesés figyelhető meg a belföldi vendégérkezések számában, míg a vendégéjszakák száma 50%-kal csökkent. 1991 és 1992 között a turisztikai létesítményekben 8%-kal kevesebb belföldi vendég 7%-kal kevesebb vendégéjszakát töltött el. 1990 és 2007 között 5%-kal csökkent a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma (36. ábra).

A belföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák részesedése az összes vendégéjszakák számából 1990-ben és 2007-ben is 17% volt. Horvátországban, a második legfejlettebb egykori jugoszláv tagköztársaságban a Világbank és az IMF segítségével köszönhetően és az újjáépítési kereslet által kiváltott növekedés következtében az 1990-es évek közepén a piacgazdaságra való átállás tekintetében a térség egyik legsikeresebb országa lett. Ennek ellenére 1997-ben a gazdasági problémák újrakezdődtek, amelyek a koszovói helyzettel együttesen gazdasági hanyatlást eredményeztek. Horvátország gazdasága az előző évek szerkezeti reformjának köszönhetően növekedési pályára állt (LŐRINCZNÉ BENCZE E. s.a.).

*Jugoszláviában*¹⁴ (2003 és 2006 között Szerbia-Montenegróban) 1990 és 1991 között a belföldi turistaérkezések számában 14%-os, a vendégéjszakák számában 15%-os visszaesés figyelhető meg. 1998 és 1999 között a belföldi vendégérkezések száma 40%-kal, a vendégéjszakák száma 39%-kal csökkent a koszovói válság hatásaként. 1990 és 2006 között 48%-kal csökkent a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma (36. ábra). A belföldi turizmus visszaesését többek között az eredményezte, hogy Szerbiában jelentős mértékben csökkent az életszínvonal, visszaesett az ipari termelés, a külföldi befektetők nem igazán érdeklődnek a szerb vállalatok iránt, Szerbia termékei nem versenyképesek és a munkanélküliség 20% körül alakul. 1990-ben a belföldi turisták által idegenforgalmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számának részesedése 1990-ben 56%, 2006-ban 77% volt.

Koszovóban 2008-ban a turisták 69512 vendégéjszakát töltöttek el, amelynek 32%-át belföldi turisták realizálták. Az ország jelenlegi általános gazdasági helyzete – több, mint 50%-os munkanélküliség – akadályozza a belföldi turizmus élénkülését.

Macedóniában 1991 és 1992 között a belföldi vendégérkezések számában 12%-os, a vendégéjszakák számában pedig 19%-os csökkenés figyelhető meg. 2000 és 2001 között 43%-kal csökkent a belföldi vendégérkezések száma, a vendégéjszakák száma pedig 47%-kal visszaesett. 1990-ben 62%-kal, 2007-ben 74%-kal részesedett a vendégéjszakák számából a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. 1990 és 2007 között 5%-kal csökkent a belföldi turisták eltöltött vendégéjszakák száma (36. ábra). Az ország lakosságának az életszínvonala az utóbbi időkben nem javult és még mindig alatta marad a függetlenség előtti éveknek. A munkanélküliségi ráta jelenleg is meghaladja a 30%-ot, miközben a külföldi tőke elkerüli az országot. A befektetések hiányában az egykor viszonylag sikeres üzemek többsége áll, újraindításukra szinte semmi esély. A lakosság jelentős része a szürke- és feketegazdaságban igyekszik megkeresni a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet.

Montenegróban 2001 és 2007 között a belföldi vendégérkezések száma 30%-kal, a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma pedig 12%-kal növekedett a GDP folyamatos bővülése mellett (36. ábra). A belföldi turisták 2001-ben idegenforgalmi szálláshelyeken az összes vendégéjszakák 20%-át, 2007-ben 13%-át töltötték el.

¹⁴ Szerbia és Montenegró adatait együtt tartalmazza.

Szlovéniában 1990 és 1991 között a belföldi turistaérkezések száma 12%-kal, a vendégéjszakák száma 19%-kal csökkent. 1990 és 2007 között az idegenforgalmi szálláshelyeken a belföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma 4%-kal növekedett (36. ábra). 1990-ben az idegenforgalmi szálláshelyeken a belföldi vendégek a vendégéjszakák 53%-át, 2007-ben 34%-át töltötték el. A jugoszláv időkben is fejlett iparáról ismert ország óvatos, fokozatos reformokkal kísért gazdasági fejlődést produkált, amely a belföldi turizmus élénkülésében is szerepet játszott.

A délszláv válság kezdetén a legnagyobb visszaesés a belföldi turizmus vendégforgalmában (turistaérkezések és vendégéjszakák száma) Horvátországban figyelhető meg. 1990-ben a legjelentősebb belföldi forgalmat Macedónia, Jugoszlávia és Szlovénia, 2007-ben Macedónia, Szlovénia és Horvátország könyvelhette el.

9.2.10. A vendégérkezések és vendégéjszakák területi megoszlása¹⁵

Ez az alfejezet a külföldi és a belföldi vendégérkezések, illetve vendégéjszakák területi változását elemzi üdülőhelyenként a délszláv válságoktól napjainkig. Meghatározza, hogy mely üdülőterületek, települések látogatottak a turisták körében és hogy hogyan alakult a turisztikai forgalom az egyes vizsgált desztinációkban.

Horvátországban 1990-ben a leglátogatottabb területek a tengerparti üdülőhelyek voltak, amelyek vendégforgalma és a vendégéjszakák száma a délszláv válságok eseményeivel összefüggésben 1990 és 1991 (vendégforgalom 78%-kal, vendégéjszakák száma 84%-kal), 1994 és 1995, illetve 1998 és 1999 között csökkent. Mihelyt véget értek a harcok az országban, a turisták visszatértek az üdülőterületekre, ugyanis 1995 és 1996 között a vendégérkezések száma 69%-kal, a vendégéjszakák száma 73%-kal növekedett.

Jugoszláviában¹⁶ 1990-ben a turisták által felkeresett területek közé a főváros és az adminisztratív központok tartoztak, mint a hivatásturizmus, illetve kulturális látnivalók, vásárlási lehetőségeik révén a szabadidő turizmus fő célterületei is. Ezen központok vendégforgalma és vendégéjszakáinak száma 1990 és 1993 között, 1995 és 1996 között kis mértékben csökkent a délszláv válság kibontakozásának kezdete, a bosznia-hercegovinai és horvátországi események hatására. A koszovói krízis következtében a vendégérkezések száma 1998 és 1999 között 46%-kal, a vendégéjszakák száma 35%-kal csökkent.

Macedóniában 1993-ban a legnépszerűbb területek az egyéb turisztikai (tóparti) üdülőhelyek voltak, amelyek vendégforgalma és vendégéjszakáinak száma 1994 és 1995 között 22%-kal, 1995 és 1996, 1998 és 1999 között kisebb mértékben csökkent. Az 1995-ös horvátországi és bosznia-hercegovinai események az 1996. évi forgalom alakulását is befolyásolták. A koszovói krízis a tényleges külföldi turisták által felkeresett területek idegenforgalmát hátrányosan érintette.

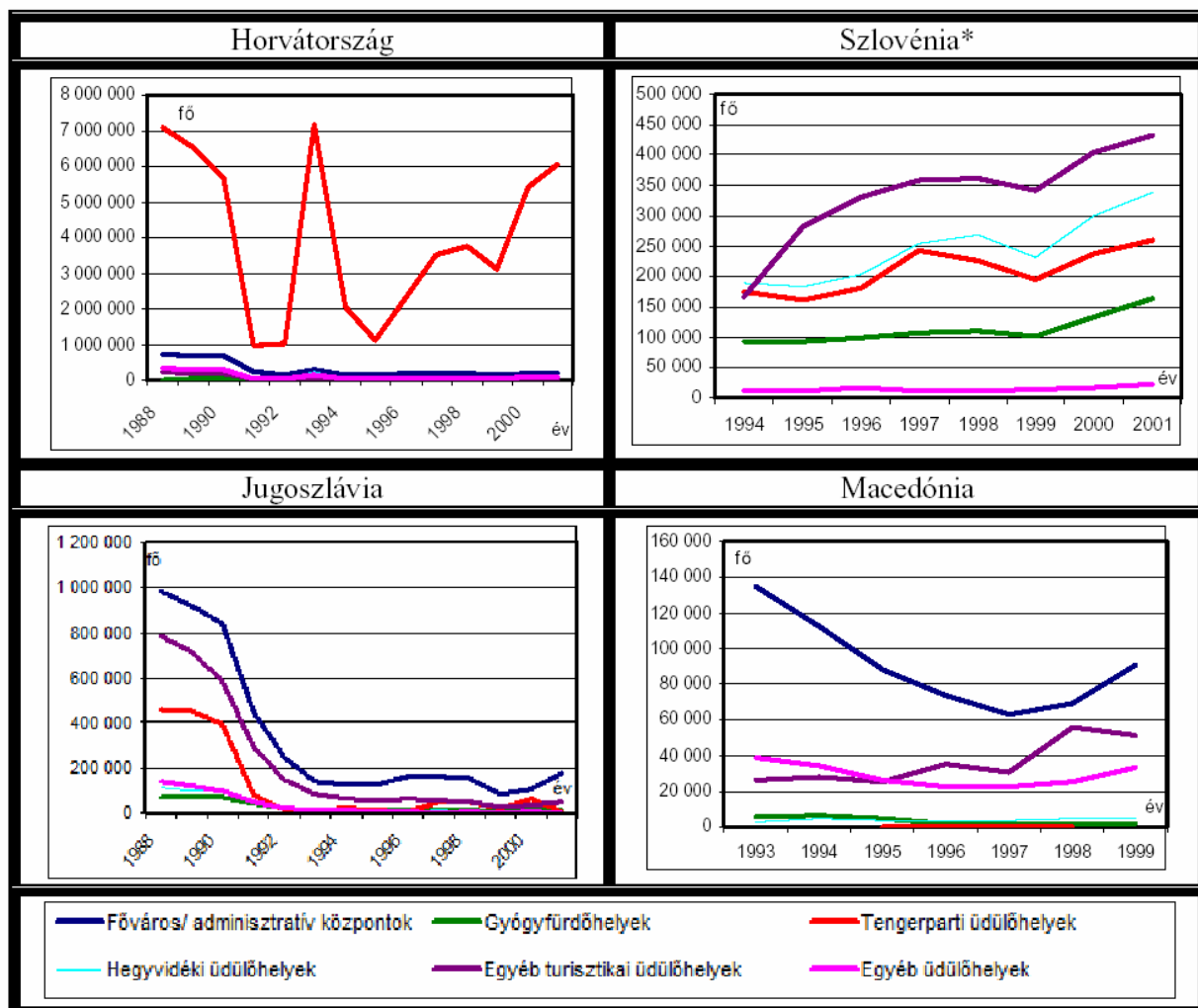
Szlovéniában 1994-ben a hegyvidéki üdülőhelyeket keresték fel legtöbben, amelyek vendégforgalma a bosznia-hercegovinai események és a horvát hadműveletek hatásaként 1994 és 1995 között kisebb mértékben, a koszovói válság következményeként 1998 és 1999 között 7%-kal csökkent. A vendégéjszakák száma 1994 és 1995 között 2%-kal növekedett, ugyanis azok a turisták, akik Szlovéniába utaztak biztonságosnak ítélték a bel- és külpolitikai helyzetet. A NATO bombázások hatására a vendégéjszakák száma 1998 és 1999 között 9%-kal csökkent a hegyvidéki üdülőhelyeken.

¹⁵ Területi statisztikai adatok Horvátországra (1988-tól), Jugoszláviára (1988-tól), Macedóniára (1993-tól 1999-ig) és Szlovéniára (1994-től) vonatkozólag álltak rendelkezésemre.

¹⁶ Szerbia és Montenegró adatait tartalmazza.

9.2.10.1. Külföldi vendégérkezések és vendégéjszakák területi megoszlása

A délszláv válság hatása nemcsak a legfontosabb idegenforgalmi statisztikai mutatószámok értékének változásában éreztették hatásukat, hanem a turizmus területi folyamatait is befolyásolta.

37. ábra: Külföldi turistaérkezések száma üdülőhelyenként

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

* Szlovénia – az egyéb turisztikai üdülőhelyek tartalmazzák Ljubljana adatait

Horvátországban a délszláv, illetve a koszovói válság eseményeivel összefüggésben a tengerparti üdülőhelyeken 1990 és 1991 között 84%-os, 1994 és 1995 között 46%-os, 1998 és 1999 között 17%-os csökkenés jellemezte a külföldi vendégforgalom alakulását. Mielőtt a harcok véget értek, 1995 és 1996 között 107%-os növekedés figyelhető meg a külföldi vendégérkezések számának alakulásában (37. ábra).

Jugoszláviában a tengerparti üdülőhelyek külföldi vendégforgalma a következőképpen alakult: 1990 és 1999 között folyamatosan csökkent a külföldi turistaérkezések száma. A legjelentősebb visszaesés 1990 és 1991 között figyelhető meg. A turistaforgalom csökkenésében meghatározó szerepet játszott Jugoszlávia felbomlását követő harcok Horvátország és Szerbia között, a bosznia-hercegovinai események, illetve a koszovói válság. A hegyvidéki üdülőhelyeken 1990 és 1994 között, illetve 1997 és 1999 között folyamatosan

visszaesett. 1994 és 1995 között 25%-kal, 1995 és 1996 között 6%-kal növekedett a külföldi turistaérkezések száma, amelyben az odaérkezett turisták biztonságérzete nyilvánul meg (37. ábra).

Macedóniában a fővárosban regisztrált külföldi turistaérkezések számában 1994 és 1995 között 22%-os, 1995 és 1996 között 17%-os csökkenés, 1998 és 1999 között 31%-os növekedés figyelhető meg. A gyógyfürdőhelyeken 1994 és 1995 között 25%-os, 1998 és 1999 között 25%-os csökkenés tapasztalható a külföldi turistaérkezések számában. Az egyéb turisztikai (tóparti) üdülőhelyeken 1994 és 1995 között 13%-os, 1998 és 1999 között 10%-os visszaesés, 1995 és 1996 között 6%-os bővülés figyelhető meg a külföldi turistaérkezések számában (37. ábra). A külföldi turisták által látogatott üdülőhelyek forgalmának alakulásában mutatható ki a délszláv válság hatásai.

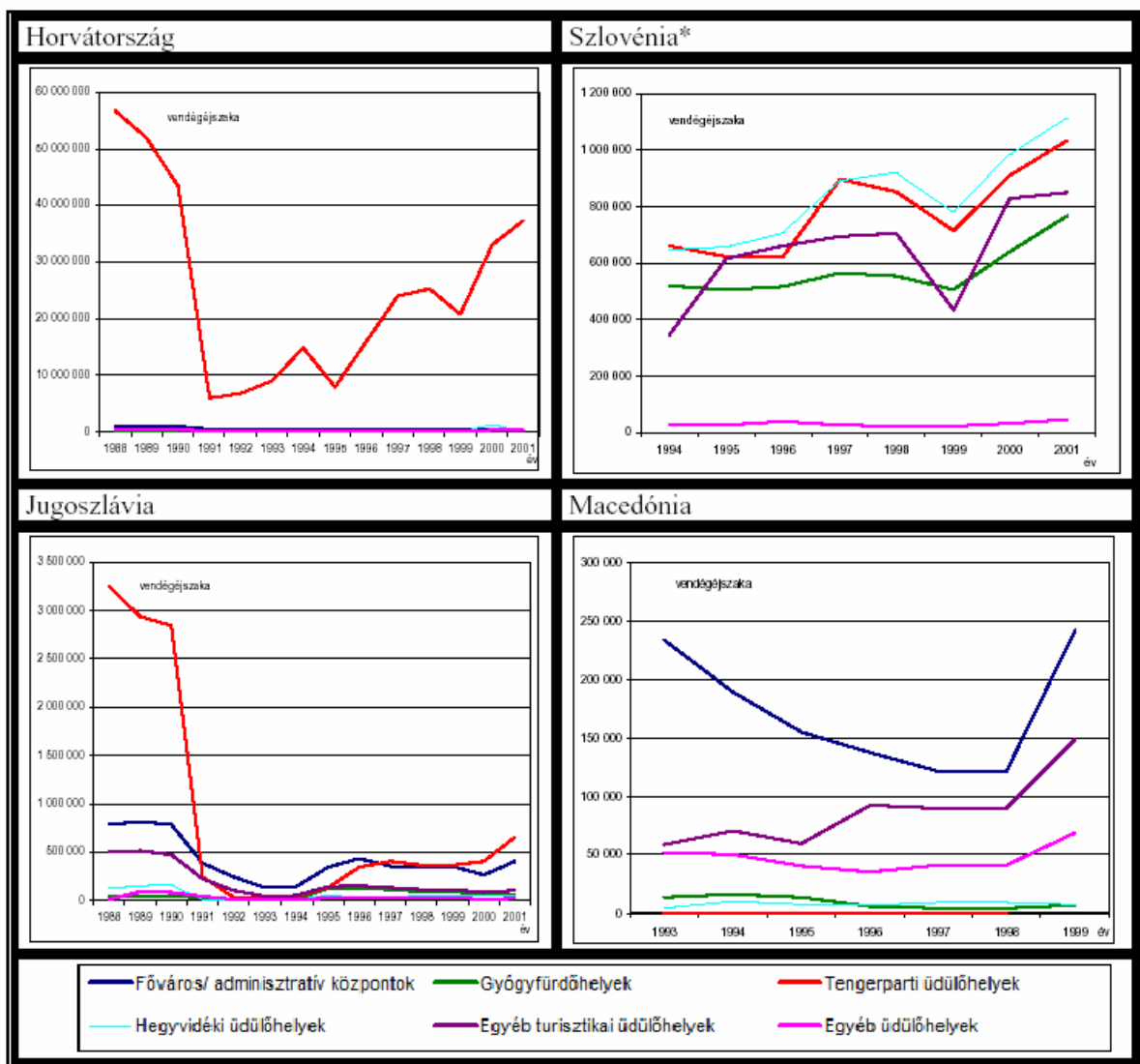
Szlovéniában a koszovói válság hatásaként 1998 és 1999 között a tengerparti, illetve a hegyvidéki üdülőhelyeken 14-14%-kal csökkent a külföldi turistaérkezések száma (37. ábra).

Horvátországban 1990 és 1991 között 87%-kal, 1994 és 1995 között 47%-kal, 1998 és 1999 között 19%-kal csökkent, 1995 és 1996 között közel a duplájával növekedett a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma a tengerparti üdülőhelyeken, amelyben a délszláv válság eseményei meghatározó szerepet játszottak (38. ábra).

Jugoszláviában a tengerparti üdülőhelyeken 1990 és 1992 között, továbbá 1997 és 1999 között csökkenés figyelhető a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változásában a délszláv válság eseményeinek következményeként. A legnagyobb mértékű visszaesés 1990 és 1991 között – 83% – figyelhető meg. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1990 és 1992 között, 1994 és 1996 között, továbbá 1998 és 1999 között csökkent a hegyvidéki üdülőhelyeken. A vendégérkezések és a vendégéjszakák száma közötti eltérések oka azzal magyarázható, hogy a politikai helyzetet biztonságosnak tartották az oda érkező turisták, így több időt töltöttek a meglátogatott üdülőhelyeken (38. ábra).

Macedóniában Szkopjében a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1994 és 1995 között 19%-kal, 1995 és 1996 között 11%-kal csökkent, 1998 és 1999 között 70%-kal növekedett. 1998 és 1999 közötti bővülésben szerepet játszott a koszovói válság elől a macedón fővárosba menekülők magas száma. A gyógyfürdőhelyeken 1994 és 1995 között 16%-kal, 1995 és 1996 között 59%-kal csökkent, 1998 és 1999 között viszont 33%-kal növekedett a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. A gyógyfürdőhelyeken 1998 és 1999 között csökkent a vendégérkezések száma, a vendégéjszakák száma viszont növekedett, amelyben a turisták biztonságérzete fejeződik ki. Az egyéb turisztikai (tóparti) üdülőhelyeken 1994 és 1995 között 15%-kal, 1998 és 1999 között 3%-kal csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma, amelyet a délszláv válság hatásai eredményeztek (38. ábra).

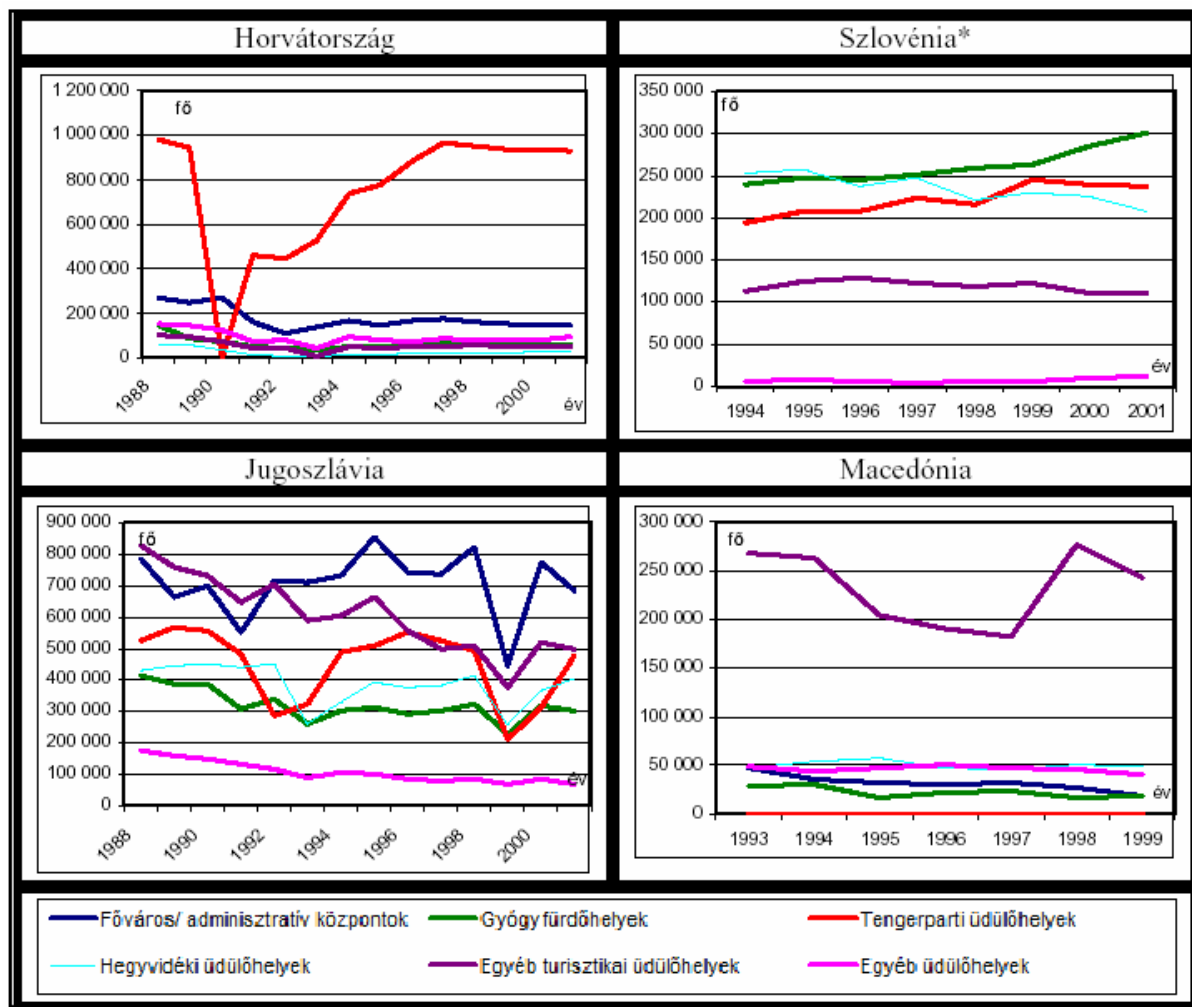
Szlovéniában a tengerparti üdülőhelyeken 1994 és 1995 között 7%-os, 1995 és 1996 között 1%-os csökkenés tapasztalható a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulásában a szomszédos Horvátországban zajló harcok következményeként. A tengerparti üdülőhelyeken 16%-os, a hegyvidéki üdülőhelyeken 1998 és 1999 között 18%-os csökkenés figyelhető meg a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változásában a koszovói válság hatásaként (38. ábra).

38. ábra: Külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma üdülőhelyenként
 Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés
 * Szlovénia – az egyéb turisztikai üdülőhelyek tartalmazzák Ljubljana adatait

9.2.10.2. Belföldi vendégérkezések és vendégéjszakák területi megoszlása

Jugoszlávia felbomlását követő polgárháborús események a válság által érintett egykori tagállamok és a szomszédos tagköztársaságok belföldi turizmusát is befolyásolta.

39. ábra: Belföldi turistaérkezések száma üdülőhelyenként

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

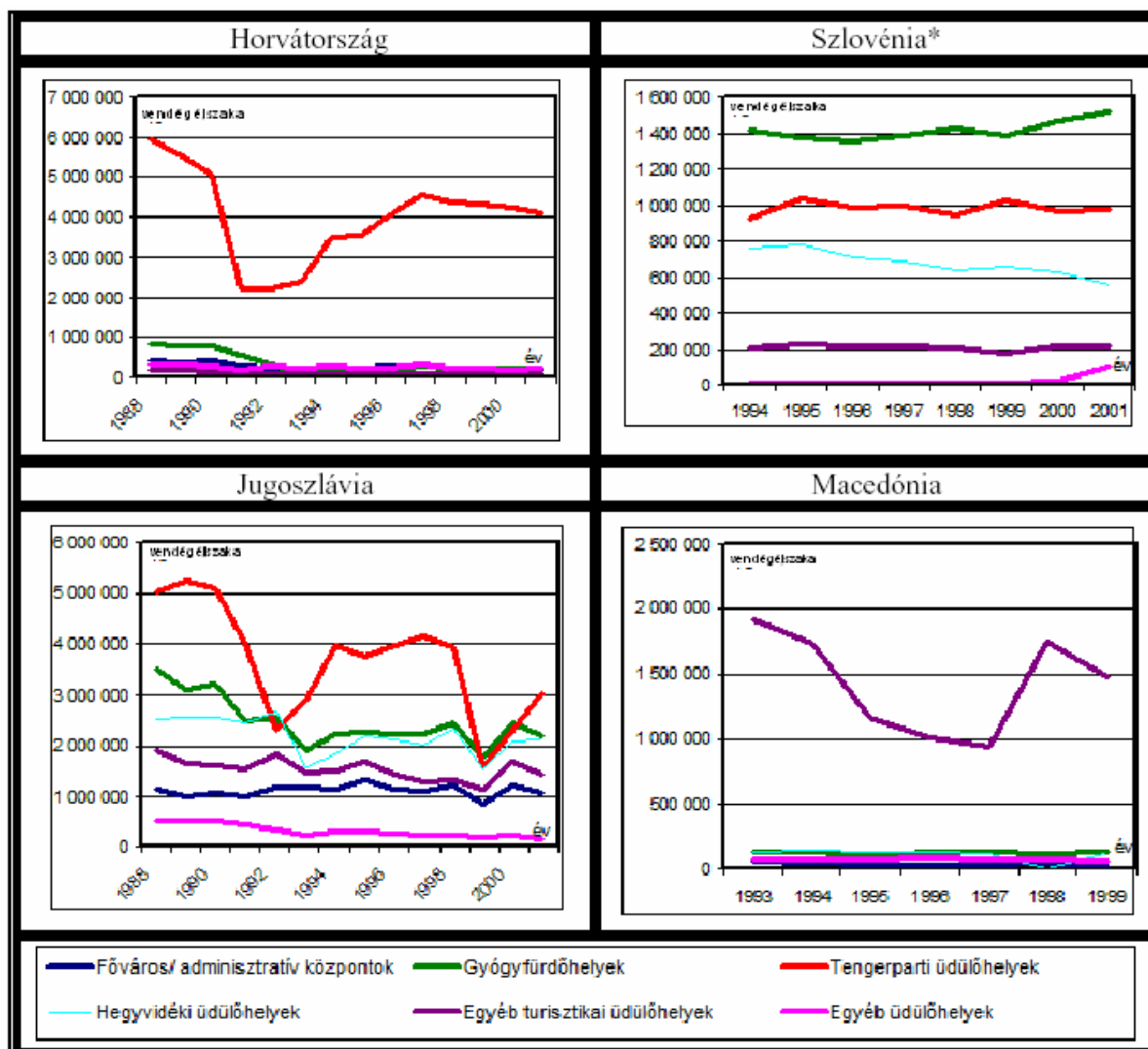
* Szlovénia – az egyéb turisztikai üdülőhelyek tartalmazzák Ljubljana adatait

Horvátországban a belföldi turisták által látogatott terület Zágráb volt 1990-ben. 1990 és 1991 között 41%-kal, 1994 és 1995 között 11%-kal csökkent a belföldi vendégérkezések száma, amelyben a délszláv válság kibontakozása és Zágráb 1995. évi bombázása is meghatározó szerepet játszott. A tengerparti üdülőhelyek vendégforgalma az alábbiak szerint változott: 1990 és 1991 között 17%-kal csökkent Jugoszlávia felbomlását követő események hatására. 1997-től kezdődő visszaesés az általános gazdasági helyzettel hozható összefüggésbe (39. ábra).

Jugoszláviában a belföldi turisták által felkeresett terület Belgrád és az adminisztratív központok voltak, amelyek vendégérkezésében 1990 és 1991 között 37%-os, 1998 és 1999 között 46%-os csökkenés figyelhető meg. A tengerparti üdülőhelyek belföldi vendégforgalma 1990 és 1991 között 15%-kal, 1998 és 1999 között 58%-kal visszaesett az egykori jugoszláv tagállamokban kialakult polgárháborús helyzet következtében (39. ábra).

Macedóniában 1993-ban a belföldi turisták által látogatott területek az egyéb turisztikai üdülőhelyek voltak, 1999-ben pedig a gyógyfürdőhelyek (39. ábra).

Szlovéniában 1994-ben a hegyvidéki üdülőhelyeket keresték fel leginkább a belföldi turisták, 2001-ben pedig a gyógyfürdőhelyeket (39. ábra).

40. ábra: Belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma üdülőhelyenként

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

* Szlovénia – az egyéb turisztikai üdülőhelyek tartalmazzák Ljubljana adatait

Horvátországban Zágrábban a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1990 és 1991 között 29%-kal, 1994 és 1995 között 21%-kal, 1998 és 1999 között 8%-kal csökkent, 1995 és 1996 között 2%-kal növekedett. A tengerparti üdülőhelyeken a belföldi vendégek által eltöltött turistaéjszakák száma 1990 és 1991 között 57%-kal csökkent. 1997-től megfigyelhető csökkenés az országban kialakult gazdasági helyzet meghatározó szerepet játszott (40. ábra).

Jugoszláviában Belgrádban és a fő adminisztratív központokban 1990 és 1991 között 11%-os, 1995 és 1996 között 14%-os, 1998 és 1999 között 23%-os csökkenés figyelhető meg a belföldi vendégéjszakák számának változásában. A tengerparti üdülőhelyeken a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számában 1990 és 1991 között 22%-os, 1991 és 1992 között 43%-os, 1994 és 1995 között 6%-os, 1998 és 1999 között 60%-os visszaesést eredményezett Jugoszlávia felbomlását követő harcok és a koszovói válság (40. ábra).

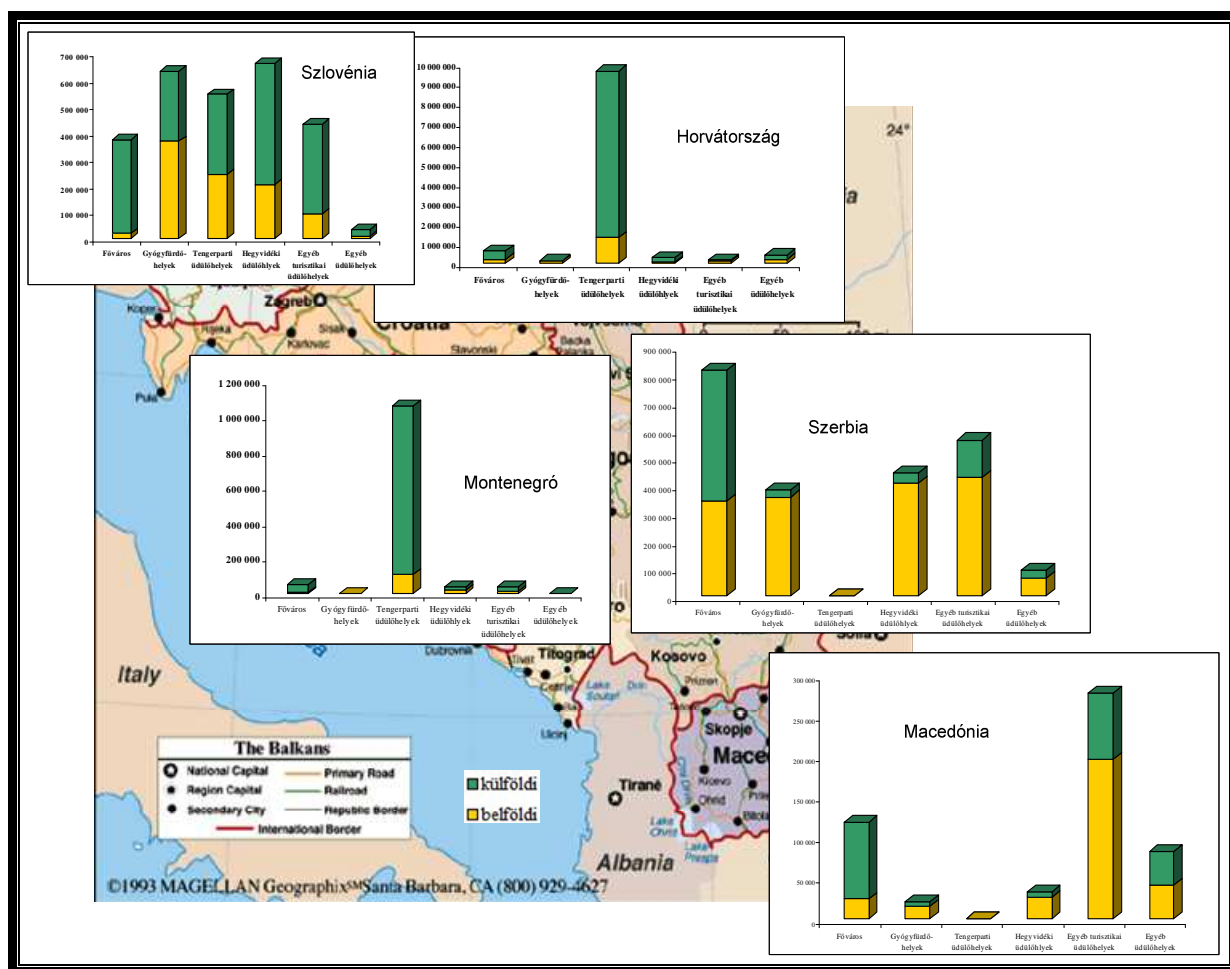
Macedóniában 1993-ban és 1999-ben is a legtöbb belföldi vendégéjszakát az egyéb turisztikai üdülőhelyeken regisztrálták (40. ábra).

Szlovéniában a belföldi vendégek 1994-ben és 1999-ben is a legtöbb vendégéjszakát a gyógyfürdőkön töltötték el (40. ábra).

Az egykori Jugoszlávia felbomlását követő folyamatok – valamennyi vizsgált ország esetében – a külföldi turisták által látogatott területek vendégforgalmi mutatóiban éreztette hatását. A legjelentősebb csökkenés mind a vendégerkezések, mind a vendégéjszakák számát tekintve Horvátországban figyelhető meg. Jugoszláviában a tengerparti üdülőhelyek turizmusát érintette leginkább a délszláv válság. Az 1990. évi események keresletcsökkentő hatása sokkal nagyobb volt, mint a később kibontakozott harcoké.

9.2.10.3. Vendégerkezések és vendégéjszakák területi megoszlása napjainkban

Egy adott terület látogatottságának alakulásában számos tényező (adottságok, megközelíthetőség, fogadóképesség, ismertség) meghatározó szerepet játszik.

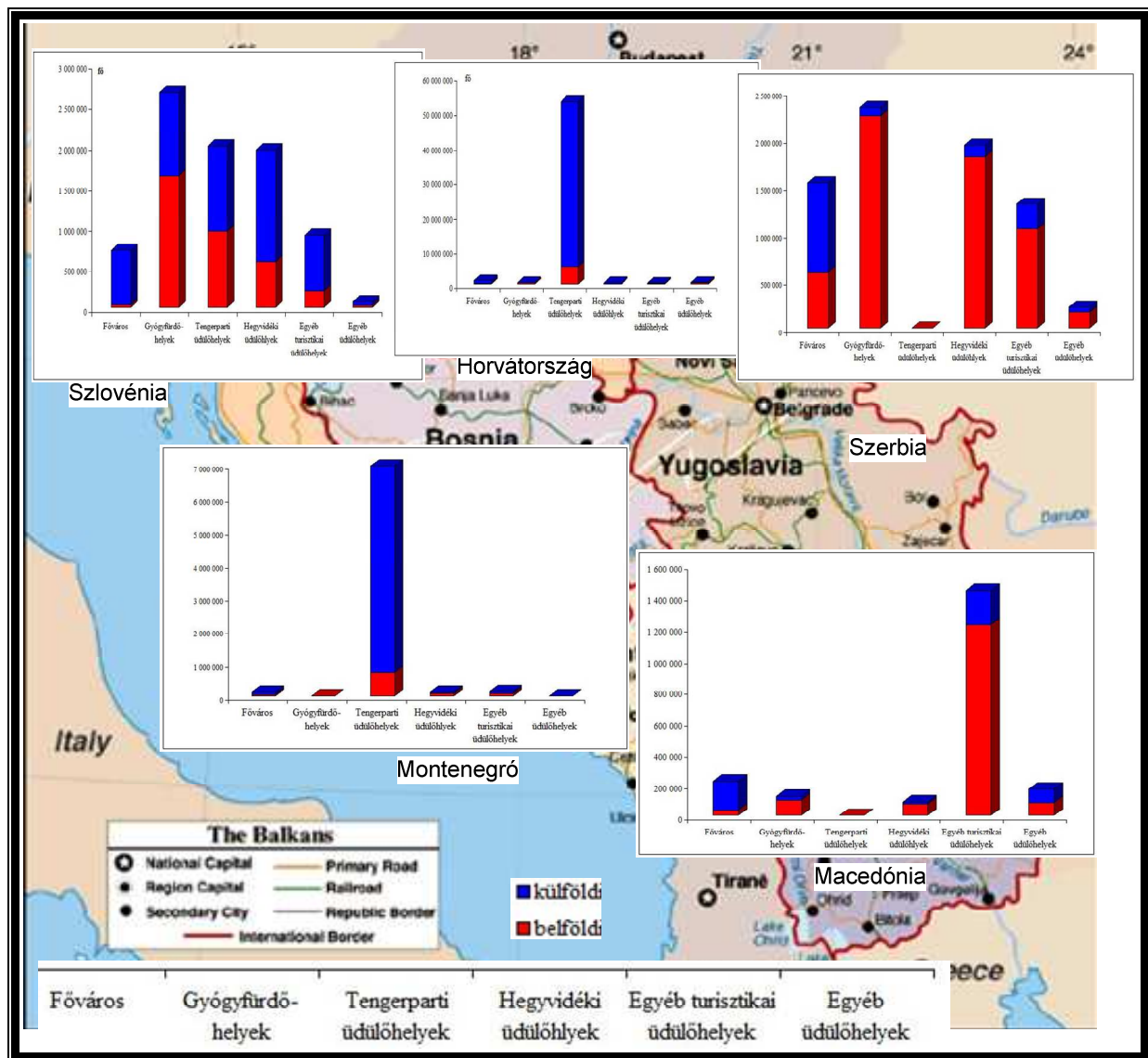

41. ábra: Vendégerkezések területi megoszlása 2007-ben

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

Megjegyzés: Szerbia estében tartalmazza Újvidék adatait is.

2007-ben Horvátországban az összes turistaérkezés 86%-át a tengerparti üdülőhelyeken, 5%-át Zágrábban realizálták. A belföldi turisták által felkeresett területek közé a tengerparti üdülőhelyek, Zágráb, a gyógyfürdőhelyek és a hegyvidéki üdülőhelyek tartoztak. A külföldi turistaérkezések 89%-át tengerparti üdülőhelyeken, 5%-át Zágrábban, 2%-át hegyvidéki üdülőhelyeken regisztrálták (41. ábra).

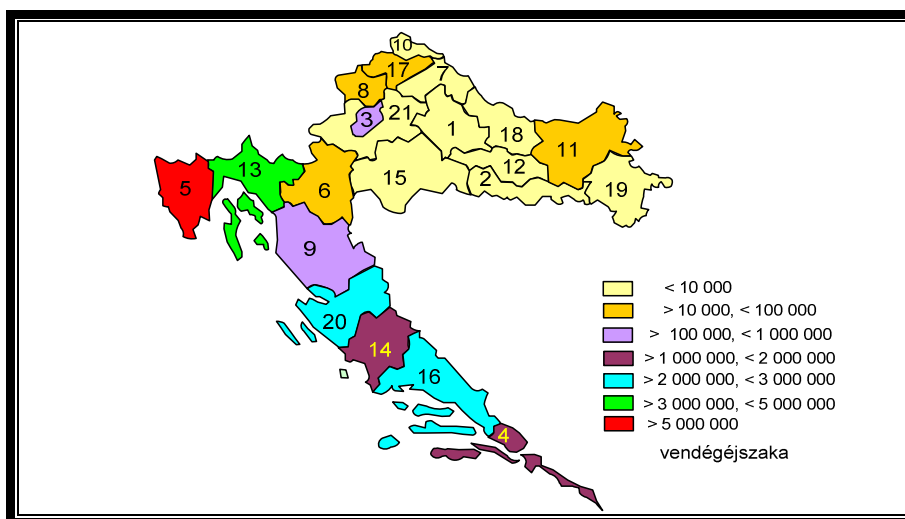

42. ábra: Vendégéjszakák területi megoszlása 2007-ben

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

Megjegyzés: Szerbia estében tartalmazza Újvidék adatait is.

Horvátországban a turisták által eltöltött vendégéjszakák számának 95%-át a tengerparti üdülőhelyeken, 2%-át Zágrábban realizálták. A belföldi turisták a legtöbb vendégéjszakát a tengerparti üdülőhelyeken, Zágrábban, gyógyfürdőhelyeken és hegyvidéki üdülőhelyeken töltötték el. A külföldi vendégéjszakák megoszlása az alábbi volt: 97%-át a tengerparti üdülőhelyen, 1%-át Zágrábban, 0,7%-át hegyvidéki üdülőhelyen regisztrálták (42. ábra).

43. ábra: Vendégéjszakák számának alakulása Horvátországban zsupánságok szerint (2009 július)

Forrás: <http://www.mint.hr/UserDocsImages/090907-July.pdf> (Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.) adatai alapján saját szerkesztés

Jelmagyarázat: 1. Bjelovar-Bilogora, 2. Slavonski Brod-Posavina, 3. Grad Zagreb, 4. Dubrovnik-Neretva, 5. Istra, 6. Karlovac, 7. Koprivnica-Krizevac, 8. Krapina-Krizevac, 9. Lika-Senj, 10. Medjimurje, 11. Osijek-Baranja, 12. Požega-Slavonia, 13. Primorje-Gorski-Kotar, 14. Šibenik-Kinin, 15. Sisak-Moslavina, 16. Split-Dalmatia, 17. Varazdin, 18. Virovitica-Podravina, 19. Vukovar-Srijem, 20. Zadar, 21. Zagreb.

2009 júliusában a legtöbb turistaérkezést és vendégéjszakát Isztria, Primorje-Gorski-Kotar, Split-Dalmácia, Zadar, Šibenik-Kinin és Dubrovnik-Neretva zsupánság területén regisztrálták (43. ábra).

Horvátországban a tengerparti üdülőhelyek vendégforgalma a legjelentősebb. A tengerparti üdülőhelyek közül is Isztria zsupánság tűnik ki magas vendégéjszakáinak számával. Ez részben turisztikai vonzástényezőivel – kedvező természeti adottságok az üdülő idegenforgalom számára biztosítanak feltételeket, másrészt Világörökség helyszín és gazdag történelmi, kulturális látnivalókkal bővelkedő települések találhatóak itt – hozható összefüggésbe. Isztria zsupánság mind közúton, mind légi úton a fő küldő területektől könnyen és viszonylag gyorsan megközelíthető. A második jelentős tengerparti üdülőhelyek csoportjába Primorje-Gorski-Kotar tartozik, ahol a természeti vonzástényezők és a tradicionális üdülőhelyek a nyaraló idegenforgalom és a kulturális- és örökségturizmus szinterei is egyben. A kedvező közúti és légi megközelíthetőség is szerepet játszik a zsupánság látogatottságában. A harmadik csoportba Zadar és Split-Dalmácia tartozik, ahol Világörökség helyszínek és természeti vonzerők képviselnek jelentős vonzásintenzitást. Az utóbbi két zsupánság idegenforgalmának alakulásában meghatározó tényező a közlekedési infrastruktúra (autópálya, repülőterek) fejlettsége, amely a zsupánságok elérhetőségét jelentős mértékben megkönnyíti. A főváros a vendégéjszakák számát tekintve a középmezőnyben helyezkedik el.

Horvátország turizmusának területi alakulásában meghatározó szerepet játszik a fő küldő területektől való távolság, amely többek között a turizmusra fordított kiadásokban jelenik meg a kereslet oldaláról. A turisztikai vonzástényezők ugyanis Isztria, Primorje-Gorski-Kotar, Zadar és Split-Dalmácia zsupánság esetében hasonlóak.

Az utazásra fordítandó idő nemcsak alapfeltétele az idegenforgalom keresletének, hanem egyben korlátait is képezi. Az utazási távolság növekedésével – amennyiben növekszik az utazási idő és költség is – a turizmus kereslete egy bizonyos pontig nő, majd azt követően csökkenő tendenciát mutat („távolság-hanyatlás”) (VERES L. 2008).

Az idegenforgalom területi koncentrációját bizonyítja, hogy a turisztikai szálláshelyekben található vendégágyak számának 75%-a a tengerparti üdülőhelyeken realizálódik.

Az elemzett időszakot vizsgálva (1990-2007) megállapítható, hogy Horvátországban az üdülőhelyek szerint a kereslet nem változott, a tengerparti üdülőhelyek a legnépszerűbb turisztikai desztinációk. Horvátország éghajlata és vízrajzi adottságai a tengerparti üdülés, a vitorlás- és kishajóturizmus számára is kiváló feltételeket biztosítanak. A tengerparti területek látogatottságában nemcsak a természeti, hanem a kulturális, továbbá az egyedi természeti vonzerők jelentősége is fontos. Mindezen tényezők meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a vizsgált országok közül Horvátországban hosszú az átlagos tartózkodási idő.

2007-ben Szlovéniában az összes turistaérkezés 25%-át hegyvidéki üdülőhelyeken, 24%-át gyógyfürdőhelyeken, 20%-át a tengerparti üdülőhelyeken regisztrálták. A belföldi turisták a gyógyfürdőhelyeket, tengerparti üdülőhelyeket és a hegyvidéki üdülőhelyeket keresték fel. A külföldi vendégforgalom 26%-át hegyvidéki üdülőhelyeken, 17%-át tengerparti üdülőhelyeken, 20%-át Ljubljanában, 15%-át gyógyfürdőhelyeken realizálták (41. ábra).

A turisták a legtöbb vendégéjszakát gyógyfürdőhelyeken, tengerparti üdülőhelyeken és hegyvidéki üdülőhelyeken töltötték el. A belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának 48%-át gyógyfürdőhelyeken, 28%-át tengerparti üdülőhelyeken, 17%-át hegyvidéki üdülőhelyen regisztrálták. A külföldi turisták a vendégéjszakák 28%-át hegyvidéki üdülőhelyeken, 22%-át tengerparti üdülőhelyeken, 21%-át gyógyfürdőhelyeken töltötték el (42. ábra).

9. táblázat: A vendégérkezések és vendégéjszakák száma Szlovéniában 2001 és 2004 között településenként¹⁷

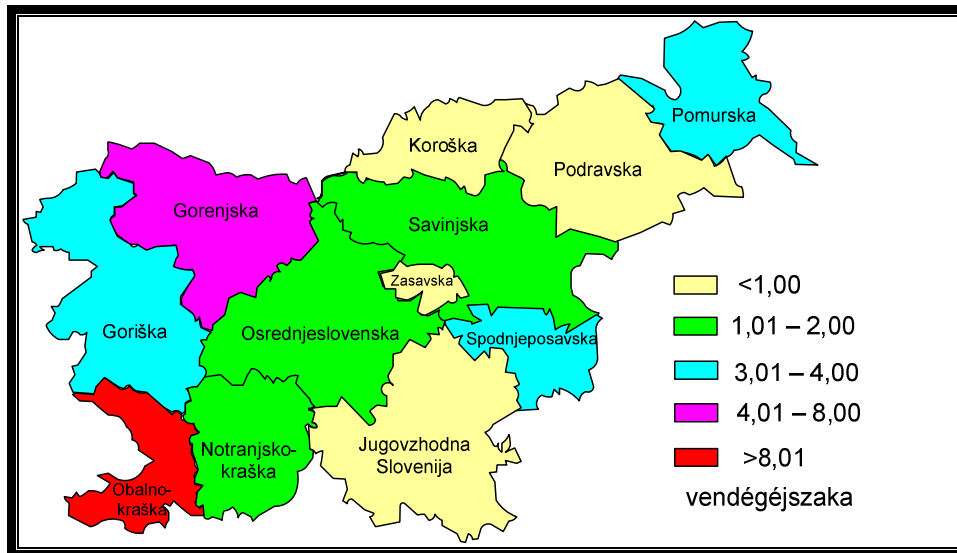
	2001		2002		2003		2004	
	vendég- érkezések száma	vendég- éjszakák száma	vendég- érkezések száma	vendég- éjszakák száma	vendég- érkezések száma	vendég- éjszakák száma	vendég- érkezések száma	vendég- éjszakák száma
Portorož/Portorose	262 295	1 027 535	260 776	1 018 552	265 553	984 137	278 110	982 479
Ljubljana	194 715	391 421	210 186	410 590	214 442	437 321	264 660	56 659
Bled	154 381	477 580	158 334	482 226	173 773	504 205	187 688	534 651
Čatež ob Savi	118 501	493 683	115 642	461 056	120 325	478 713	127 288	366 592
Kranjska Gora	80 793	299 801	86 125	318 711	83 884	319 214	90 935	505 030
Moravske Toplice	82 608	363 864	84 911	376 433	14 493	381 043	90 052	388 938
Izola/Isola	78 339	375 895	80 219	371 478	82 858	379 005	80 521	334 604
Bohinj	65 197	270 035	74 627	237 293	79 313	237 612	75 665	217 569
Maribor	37 470	82 808	42 061	96 011	48 743	122 345	50 522	124 704
Bovec	35 004	105 292	34 234	96 615	38 255	103 066	36 060	502 982
Koper/Capodistria	25 500	57 266	33 128	86 510	28 474	68 284	34 442	28 711
Postojna	30 041	45 574	25 572	38 111	27 925	40 007	26 399	39 534
Piran/Pirano	20 872	42 482	26 038	77 099	25 668	73 867	26 160	77 984
Lipica	14 322	29 414	14 385	27 888	15 298	30 617	15 659	124 704
Mariborsko Pohorje	9 833	32 703	13 189	56 678	14 016	48 702	15 151	56 659
Dolenjske Toplice	13 414	98 687	13 689	95 921	14 846	94 563	14 666	92 369
Šmarjenske Toplice	12 749	97 532	13 011	99 801	12 084	95 232	12 340	91 500
Škofja Loka	3 265	8 587	3 588	8 015	4 322	8 533	3 890	6 165
Összesen	1 239 299	4 300 159	1 289 715	4 358 988	1 264 272	4 406 466	1 430 208	4 531 834

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját összeállítás

¹⁷Településekre vonatkozó vendégforgalmi adatok csak 2001 és 2004 között álltak rendelkezésemre.

2009. első tizenegy hónapjában a legtöbb turistaérkezést a hegyvidéki üdülőhelyeken, a gyógyüdülőhelyeken és a tengerparti üdülőhelyeken regisztrálták. A vendégéjszakák vonatkozásában a sorrend a következőképpen alakult: gyógyüdülőhelyek, tengerparti üdülőhelyek és hegyvidéki üdülőhelyek.

A vizsgált időszakban a legtöbb vendégérkezést és vendégéjszakát a tengerparti üdülőhelyen, Portorožban regisztrálták. A második felkeresett település a főváros, amelyet a kedvelt hegyvidéki üdülőhely, Bled követ. A tengerparti üdülőváros után a vendégéjszakák magas számával Ljubljana, Bled és az ország legismertebb gyógyfürdőhelye, Čatež ob Savi rendelkezett 2004-ben (9. táblázat).

44. ábra: Egy főre jutó vendégéjszakák alakulása statisztikai régiók szerint Szlovéniában 2007-ben

Forrás: Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2008. pp. 433 alapján saját szerkesztés

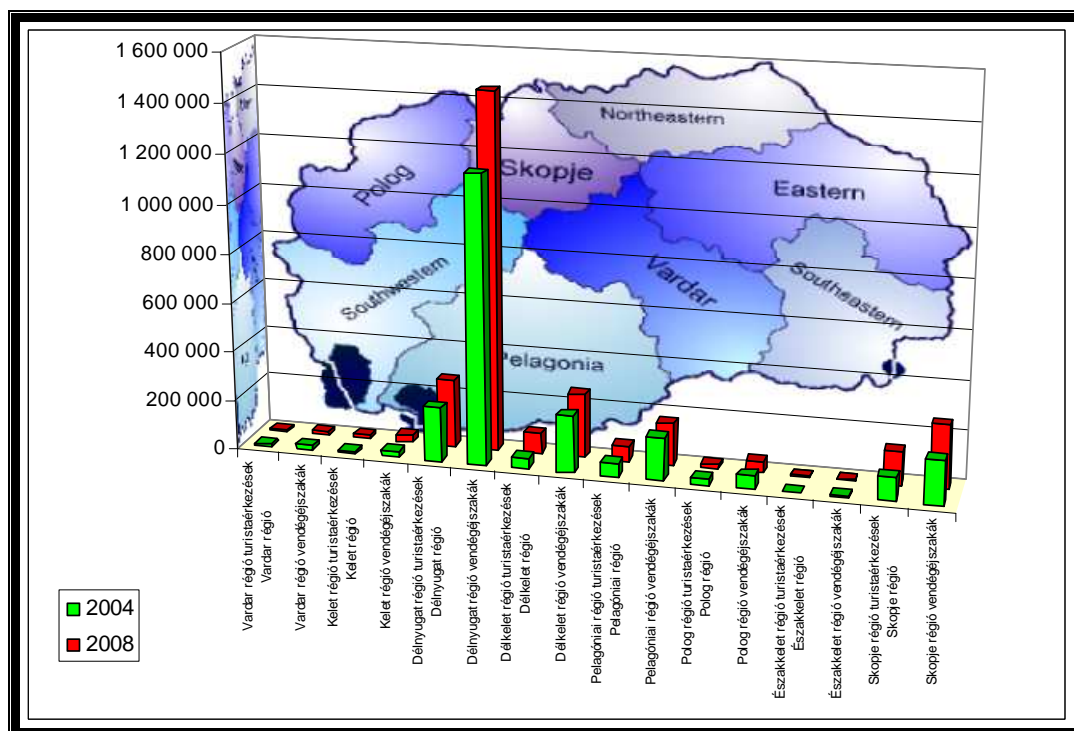
Az egy lakosra jutó külföldi vendégéjszakák számát elemezve megállapítható, hogy a legmagasabb értéket (8,01 vendégéjszaka/fő) a tengerparti üdülőhelyeket magában foglaló Obalno-kraška képviseli, amelyet Gorenjska követ (4,01-8,00 vendégéjszaka/fő), a hegyvidéki üdülések és téli sportok területe (44. ábra).

A jelentős idegenforgalmi központok a főbb küldő területektől közúti- és légi úton viszonylag könnyen megközelíthetőek. A turisztikai felkészültségi tényezők tárgyi elemeinek kiépítettsége Szlovéniában egyenletes, a turisztikai létesítményekben található vendégágyak számának 33%-a hegyvidéki üdülőhelyeken, 27%-a tengerparti üdülőhelyeken, 18%-a gyógyfürdőhelyeken található.

Szlovéniában az elemzett időszak (1994-2007) alatt a hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma – vendégérkezés – volt a legjelentősebb. A vendégéjszakák vonatkozásában viszont változást lehet megfigyelni, a gyógyfürdők térnyerése révén. Természeti adottságai, illetve idegenforgalmi infra- és szuprastruktúrája révén a hegyvidéki üdülőhelyek kedvező feltételeket biztosítanak a téli idegenfogalom, illetve az aktív sport- és extrém sportturizmus számára, amelyek iránt világviszonylatban keresletbővüléssel lehet számítani. Napjaink egyik jellemző tendenciája – az egészség megőrzése, az egészséges életmód – magyarázatul szolgál a gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak növekedéséhez. A főváros, amely mind hivatás-, mind a szabadidős turizmus célpontja is egyben, a vendégforgalmi adatok szerint csak az egyéb üdülőhelyek forgalmát előzi meg.

2007-ben *Macedóniában* az összes turistaérkezés 22%-át Szkopjében, 6%-át hegyvidéki üdülőhelyeken, 4%-át gyógyfürdőhelyeken regisztrálták. A belföldi turisták által látogatott területek közé a hegyvidéki üdülőhelyek, Szkopje és a gyógyfürdőhelyek tartozott. A külföldi turisták elsősorban Szkopjét, a hegyvidéki üdülőhelyeket és a gyógyfürdőhelyeket keresték fel. Az egyéb turisztikai üdülőhelyek részesedése az összes turistaérkezésből 52%, a belföldi turistaérkezésből 64%, a külföldi turistaérkezésből 36% volt (41. ábra).

A turisták által eltöltött vendégéjszakák számának 11%-át Szkopjében, 6%-át gyógyfürdőhelyeken, 4%-át hegyvidéki üdülőhelyeken regisztrálták. A belföldi turisták gyógyfürdőhelyeken, hegyvidéki üdülőhelyeken és Szkopjében töltötték el a legtöbb vendégéjszakát. A külföldi turisták Szkopjében, gyógyfürdőhelyeken és hegyvidéki üdülőhelyeken töltötték el a legtöbb vendégéjszakát. Az egyéb turisztikai üdülőhelyek részesedése az összes vendégéjszakák számából 71%, a belföldi vendégéjszakák számából 81%, a külföldi vendégéjszakák számából 42% volt (42. ábra).

45. ábra: Turistaérkezések és vendégéjszakák számának alakulása statisztikai régióként Macedóniában 2008-ban

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját szerkesztés

2008-ban a legtöbb vendégérkezést a Délnyugat Régióban regisztrálták, amelyet a Szkopje Régió és a Délkelet Régió követ. Az albán kisebbség által lakott Északkelet Régió könnyelhetette el a legkisebb vendégérkezést. A belföldi turisták a Délnyugat Régiót, a külföldi turisták a Szkopje Régiót keresték fel (45. ábra).

A legtöbb vendégéjszakát 2008-ban a Délnyugat Régióban, a Délkelet Régióban és a Szkopje Régióban töltötték el a turisták. Az Északkelet Régióban volt a legalacsonyabb a vendégéjszakák száma. A belföldi turisták a Délnyugat Régióban, a külföldi turisták a Szkopje Régióban töltötték el a legtöbb vendégéjszakát (45. ábra).

A Délnyugat Régió turisztikai adottságai között a Világörökség helyszínékként nyilvántartott Ohrid-régió kulturális, történelmi együttesét és természeti környezetét; Vevčan karneválját, glaciális tavait; Debar, Kičevo, Makedonski Brod vallástörténeti emlékeit és Centar Župa néprajzi adottságait fontos megemlíteni. Szkopje Régió a fővárossal a hivatás- és

szabadidő turizmus (kulturális-, örökség- és rendezvényturizmus) fő központja az országban. A Délkelet Régió vonzásadottságait többek között a történelmi emlékhelyek (Bosilevo, Strumica), kulturális értékek (Valandovo zenei fesztiválja; Novo Selo egyedi építészeti stílusú emlékei; Radoviš műemlékei), Gevgelija közelében található gyógyforrás és a gyógyhatású Dorjani-tó képezi. A származtatott kínálat kiépítettsége egyenetlen, az idegenforgalmi szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak 60%-a a Délnyugat Régióban található. A Szkopje Régió a turisztikai szálláshelyeken található vendégágyak 5%-ával, a Délkelet Régió 8%-ával rendelkezik.

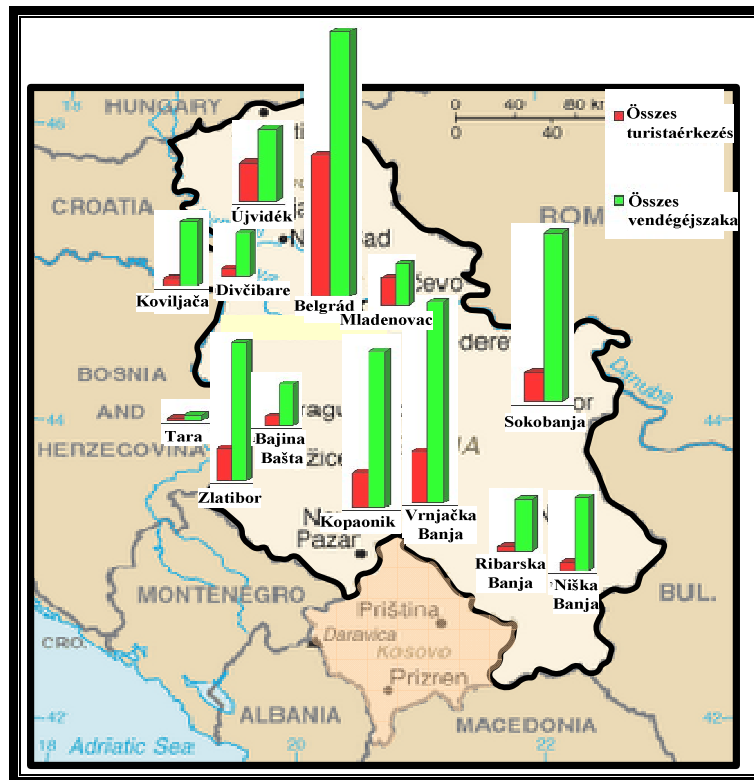
A természeti és kulturális értékekben gazdag, a szálláshely kapacitás 12%-ával rendelkező Pelagóniai Régió a vendégérkezések és vendégéjszakák vonatkozásában csak a 4. helyen szerepel, amelyben a körülményes megközelítés játszik szerepet.

Macedóniában az infrastruktúra hiányosságai és a fogadóképesség kiépítetlensége egyaránt akadályozza a turizmus fejlődését. Polog Régióban (Mavrovói Nemzeti Park, Šar-hegység), a rendelkezésre álló vendégágyak 4%-a, míg az Északkelet Régióban (Kumanovo Spa) 1%-a található.

Macedóniában a Világörökség helyszínt – Ohrid-régió kulturális, történelmi együttese és természeti környezete – magában foglaló egyéb turisztikai – tóparti – üdülőhelyek az elemzett időszak (1993-2007) leglátogatottabb desztináció közé tartoznak. A főváros mind a vendégérkezéseket, mind a vendégéjszakákat tekintve a második legjelentősebb turisztikai forgalommal rendelkezik. Az egyes területek idegenforgalmának fejlődésében a kedvező közúti és légi közlekedési adottságok meghatározó jelentőségűek.

2007-ben *Szerbiában* az összes turistaérkezés 35%-át a fő adminisztratív központokban, 19%-át hegyvidéki üdülőhelyeken, 17%-át gyógyfürdőhelyeken realizálták. A belföldi turisták által kedvelt területek közé a hegyvidéki üdülőhelyek, a gyógyfürdőhelyen és a fő adminisztratív központokban tartoztak. A külföldi turisták Belgrádot és Újvidéket, a hegyvidéki üdülőhelyeket és a gyógyfürdőhelyeket keresték fel elsősorban. Az egyéb turisztikai üdülőhelyek részesedése az összes turistaérkezésből 24%, a belföldi turistaérkezésből 27%, a külföldi turistaérkezésből 19% volt (41. ábra).

A turisták által eltöltött vendégéjszakák számának 32%-át gyógyfürdőhelyeken, 26%-át hegyvidéki üdülőhelyeken, 21%-át a fő adminisztratív központokban regisztrálták. A belföldi turisták gyógyfürdőhelyeken, hegyvidéki üdülőhelyeken, Belgrádban és Újvidéken töltötték a legtöbb vendégéjszakát. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából a fő adminisztratív központok 64%-kal, a hegyvidéki üdülőhelyek 9%-kal, a gyógyfürdőhelyek 6%-kal részesedtek. Az egyéb turisztikai üdülőhelyek részesedése az összes vendégéjszakák számából 18%, a belföldi vendégéjszakák számából 18%, a külföldi vendégéjszakák számából 17% volt (42. ábra).

	Összes turistaérkezés	Összes vendégéjszaka
Vrnjačka Banja	148 000	577 000
Koviljača	21 000	177 000
Mladenovac	90 000	136 000
Niška banja	27 000	233 000
Ribarska banja	12 000	136 000
Sokobanja	72 000	409 000
Divčibare	25 000	135 000
Zlatibor	102 000	434 000
Kopaonik	98 000	434 000
Tara	7 000	15 000
Bajina Bašta	31 000	135 000
Belgrád	722 000	1 351 000
Újvidék	95 000	180 000

46. ábra: Turistaérkezések és vendégéjszakák számának alakulása turisztikai üdülőhelyek szerint Szerbiában 2007-ben

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját szerkesztés

2007-ben a főbb adminisztratív központok közül Belgrádba érkezett a legtöbb turista és a vendégéjszakák száma is itt volt a legmagasabb. A belföldi turistaérkezésekből 41%-kal, a vendégéjszakák számából pedig 44%-kal részesedett Szerbia fővárosa.

A gyógyfürdőhelyek közül Vrnjačka Banja volt a leglátogatottabb és itt volt a legmagasabb a vendégéjszakák száma. A belföldi turistaérkezések magas számával tűnik ki Sokobanja, Niška banja és Koviljača. A külföldi turistaérkezések sorrendjében Vrnjačka Banja-t Koviljača és Sokobanja, illetve Niška banja követi. A legtöbb vendégéjszakát Vrnjačka Banja-ban töltötték el a turisták, amely 6%-kal részesedett a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából. A második legtöbb vendégéjszakát eltöltött helyen Sokobanja áll, amelyből 2%-kal részesedtek a külföldi turisták.

A hegyvidéki üdülőhelyek közül Zlatibor volt a leglátogatottabb és itt, illetve Kopaonikon töltötték el a legtöbb vendégéjszakát. Zlatibor a belföldi turistaérkezésekből 88%-kal, a vendégéjszakák számából pedig 91%-kal részesedett. A hegyvidéki üdülőhelyek közül Kopaonikon volt a legmagasabb a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma. Az egyéb üdülőhelyek közül Bajina Bašta volt a harmadik leglátogatottabb település, azonban a turisták itt töltötték el a legtöbb vendégéjszakát (46. ábra).

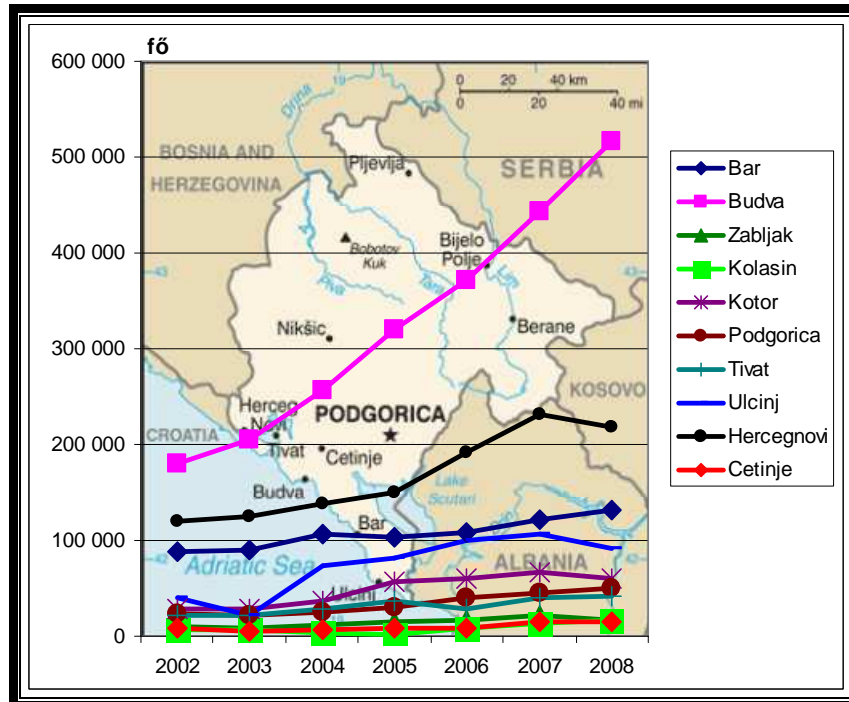
Az idegenforgalmi központok látogatottságának alakulásában meghatározó szerepet játszik egyrészt, hogy a turisztikai szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak 36% gyógyfürdőhelyeken, 19%-a hegyvidéki üdülőhelyeken, míg 14%-a fő adminisztratív központokban található, másrészt a területek megközelíthetősége (közúton és is légi úton) is jónak mondható.

Szerbiában 1990-ben és 2007-ben is a főváros és az adminisztratív központok voltak a leglátogatottabb területek. Ez az idegenforgalmi-, illetve a közlekedési adottságokkal magyarázható. A gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak növekedése a nemzetközi keresleti tendencia érvényre jutását erősíti. Elsősorban azon gyógyfürdőhelyek és hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma jelentős, amelyek régebbi időkre visszavezethető tradícióval rendelkeznek.

2007-ben *Montenegróban* a turisták 89%-a a tengerparti üdülőhelyeket, 3%-a a hegyvidéki üdülőhelyeket látogatta meg. A belföldi turistaérkezések 73%-át tengerparti üdülőhelyen, 12%-át hegyvidéki üdülőhelyen realizálták. A külföldi turisták a elsősorban a tengerparti üdülőhelyeket keresték fel (41. ábra).

A turisták által eltöltött vendégéjszakák számából 95%-kal a tengerparti üdülőhelyek, 1%-kal a hegyvidéki üdülőhelyek részesedtek. A belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának 82%-át tengerparti üdülőhelyeken, 7%-át hegyvidéki üdülőhelyen realizálták. A külföldi turisták a vendégéjszakák 97%-át tengerparti üdülőhelyeken töltötték el (42. ábra).

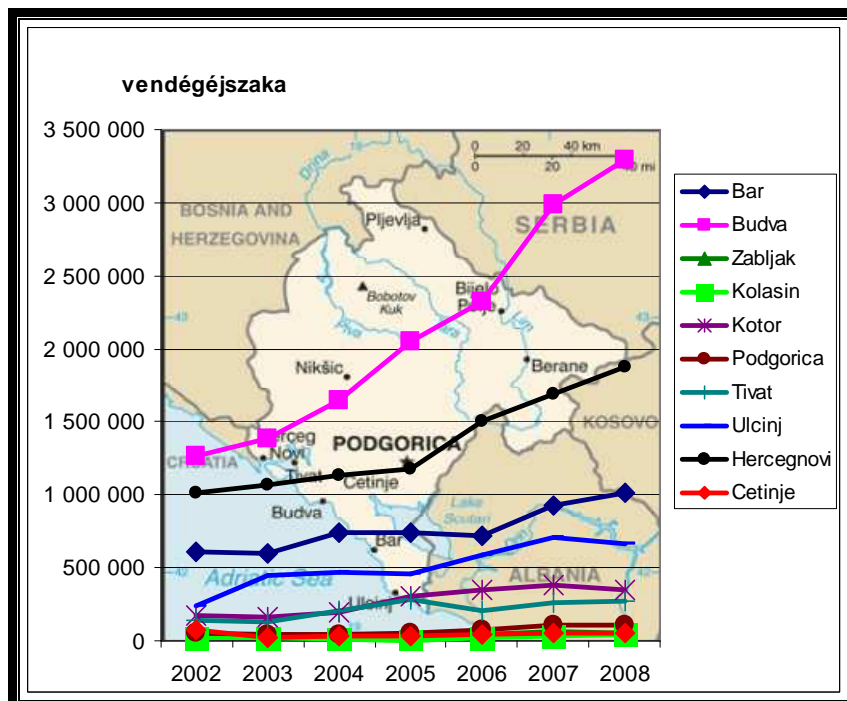
2008-ban a tengerparti üdülőhelyek részesedése az összes turistaérkezésekből 89%, a belföldi turistaérkezésből 73%, a külföldi vendégérkezésből 91% volt. Az összes vendégéjszakák számából 96%-kal, a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából 83%-kal, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából 97%-kal részesedtek a tengerparti üdülőhelyek.

47. ábra: Turistaérkezések száma városok szerint Montenegróban 2002 és 2008 között

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján szerkesztés

2008-ban a leglátogatottabb település Budva, Herceg Novi és Bar volt. 2002 és 2008 között Budva látogatottsága 186%-kal, Herceg Novi látogatottsága 81%-kal, Bar látogatottsága pedig 49%-kal növekedett. Budva esetében a látogatók 93%-a, Herceg Novi esetében 86%-a, Bar esetében pedig 86%-a külföldi volt 2008-ban (47. ábra).

48. ábra: Vendégéjszakák száma városok szerint Montenegróban 2002 és 2008 között

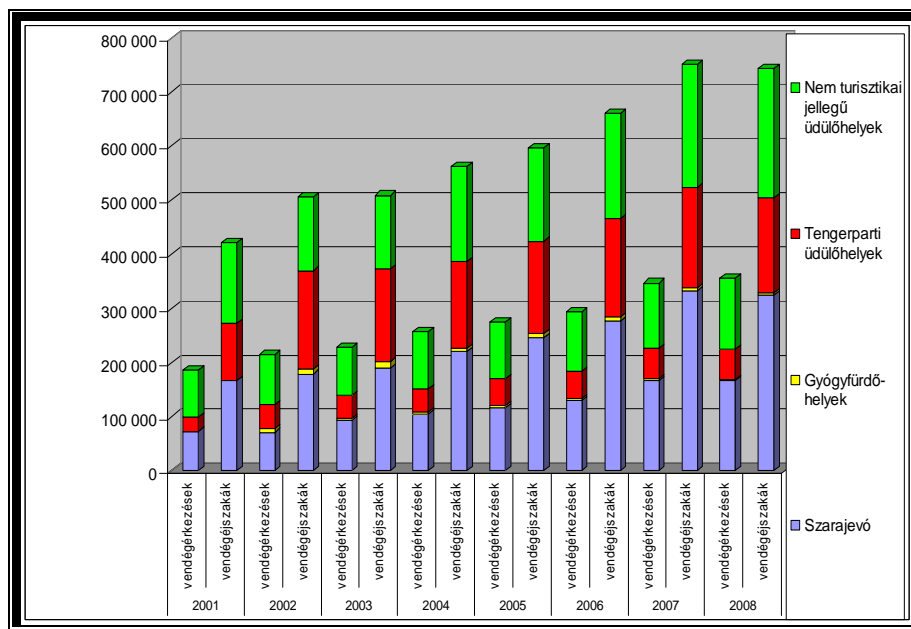
Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján szerkesztés

2008-ban a legtöbb vendégéjszakát Budvában, Hercegnoviban és Barban töltötték el a turisták. 2002 és 2008 között Budvában 438%-kal, Hercegnoviban 84%-kal, Barban 65%-kal növekedett a vendégéjszakák száma. Budva esetében a vendégéjszakák 94%-át, Hercegnovi esetében 87%-át, Bar esetében 90%-át külföldiek töltötték el 2008-ban (48. ábra).

Montenegróban a tengerparti üdülőhelyek mind a vendégérkezések, mind a turistaérkezések számát tekintve a leglátogatottabb területek közé tartoznak. Ebben a természeti és kulturális, illetve a közlekedéscsoportadottságok egyaránt meghatározó szerepet játszanak. Az ország turisztikai adottságai alapvetően meghatározzák, hogy a vizsgált országok közül Montenegróban a leghosszabb az átlagos tartózkodási idő. A vendégéjszakák számát tekintve a főváros csak az egyéb üdülőhelyek vendégéjszakáinak számát előzi meg. Érdekes, hogy a Világörökség helyszínt – Durmitor Nemzeti Park – magában foglaló hegyvidéki üdülőhelyek a vendégérkezések számát tekintve csak a 4., a vendégéjszakák számában a 3. helyen szerepel.

A származtatott kínálat kiépítettségében jelentős területi különbségek figyelhetők meg: az idegenforgalmi szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak 29%-a Budvában, 21%-a Barban, 17%-a Hercegnoviban található, míg Žabljakban a vendégágyak számának 0,7%-a áll a vendégek rendelkezésére. A turizmus jelenős területi koncentrátságának kialakulásában a közlekedési infrastruktúra kiépítettsége és általános állapota is szerepet játszott: Podgoricában és Tivatban található repülőtér, a belső területek – természeti és kulturális értékekben gazdag látnivalókkal – jó része pedig nehezen megközelíthető.

Az egykori Jugoszlávia felbomlását követő események *Bosznia-Hercegovinában*¹⁸ eredményezték a legnagyobb pusztítást. Nemcsak a gazdasági élettel összefüggő infrastruktúra, hanem a turizmushoz kötődő infra- és szuprastruktúra is jelentős mértékben elpusztult. A Boszniai Szerb Köztársaságban Banja Luka (gyógyforrások) és a Kozara Nemzeti Park a turizmus ismertebb központjai.

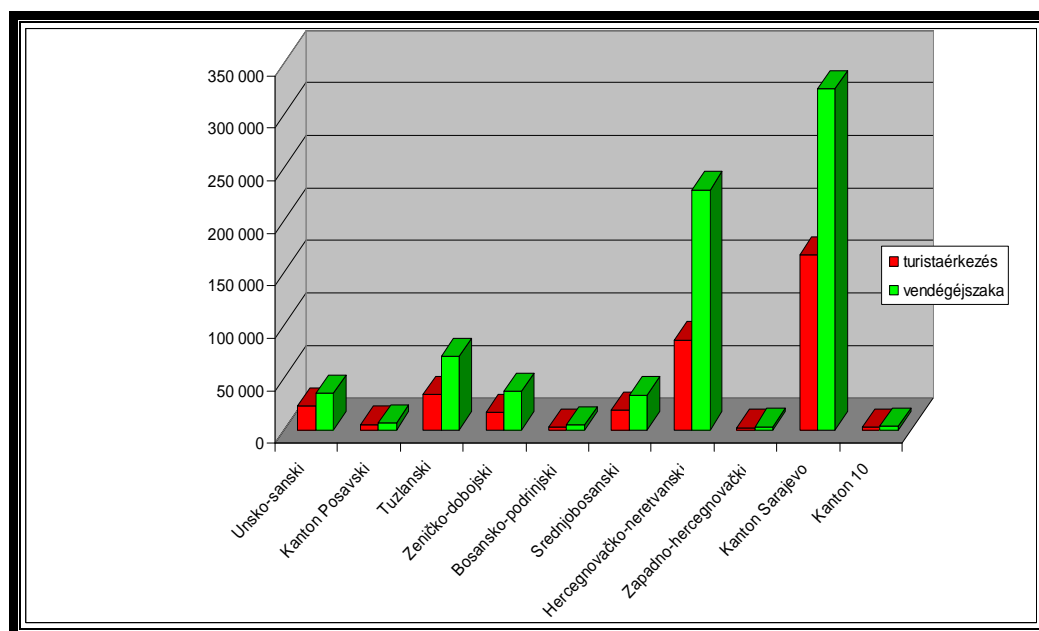

49. ábra: Vendégérkezések és vendégéjszakák megoszlása üdülőhelyenként a Bosnyák-Horvát Föderációban

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját szerkesztés

¹⁸ Területi elemzéseket csak a Bosnyák-Horvát Föderáció esetében tudtam elvégezni.

A *Bosnyák-Horvát Föderációban* 2008-ban a legtöbb vendégérkezést és vendégéjszakát Szarajevóban regisztrálták, amelyet a nem turisztikai jellegű üdülőhelyek és a gyógyfürdőhelyek követnek. 2001 és 2008 között Szarajevóban növekedett legnagyobb mértékben a vendégérkezések és vendégéjszakák száma (49. ábra).

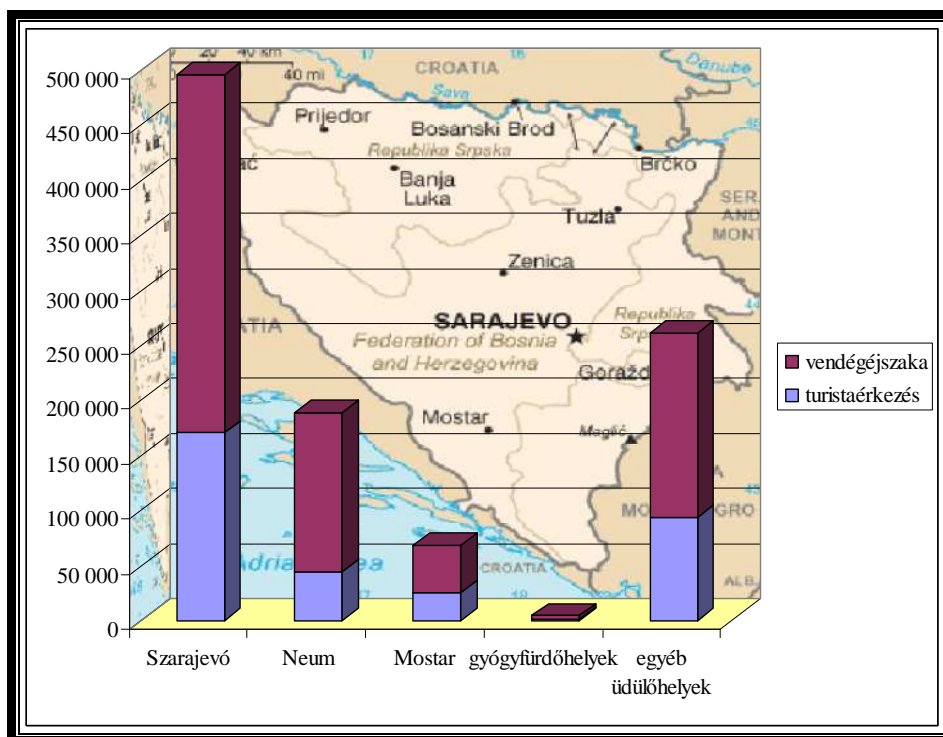

50. ábra: Vendégérkezések és vendégéjszakák megoszlása kantonok szerint a Bosnyák-Horvát Föderációban

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját szerkesztés

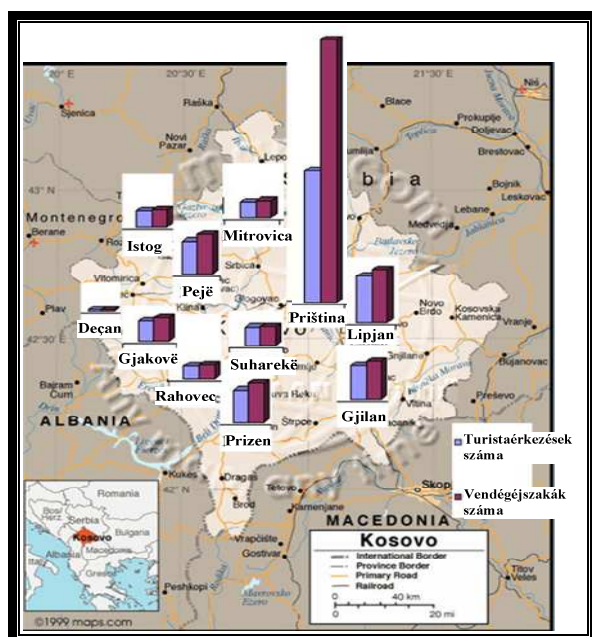
2008-ban a Bosnyák-Horvát Föderációban a legtöbb vendégérkezés és vendégéjszaka Szarajevó, Hercegovačko-neretvanski és a Tuzlanski kantonban realizálódott. A belföldi turisták a legtöbb vendégéjszakát Hercegovačko-neretvanski kantonban, a külföldi turisták pedig Szarajevó kantonban töltötték el (50. ábra).

Szarajevó idegenforgalmában a kulturális vonzástényezők – Világörökség helyszín, muzulmán emlékek gazdagsága –, a kedvező megközelítési lehetőség mellett az is meghatározó szerepet játszik, hogy itt található az EU-békefenntartók központja. Ez egyrészt a hivatásturizmus, másrészt a szabadidő turizmus forgalmát is pozitívan befolyásolja. Szarajevó kanton idegenforgalmi vonzerejét Višegrad Világörökség helyszíne tovább növeli. Hercegovačko-neretvanski kanton idegenforgalmi forgalmában a természeti – mediterrán tengerpart (Neum) – és kulturális Világörökség értékek (Mostar), Medzsugorje zarándokhelye, míg Tuzlanski kantonban elsősorban a természeti – gyógyvíz – adottságok és közlekedésföldrajzi helyzete játszik szerepet.

51. ábra: Vendégerkezések és vendégéjszakák megoszlása üdülőhelyenként a Bosnyák-Horvát Föderációban (2009)

Forrás: nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját szerkesztés

52. ábra: Turistaérkezések és vendégéjszakák száma Koszovóban (2008)

Forrás: *Hotel Statistics*. 2008. pp. 8. adatai alapján saját szerkesztés

2008-ban *Koszovóban* a vendégerkezések 50%-át Prištínában, 7%-át Lipjanban, 5%-át Giljanban regisztrálták. A turisták a legtöbb vendégéjszakát Prištínában töltötték – az összforgalom 65%-a –, amelyet Lipjan és Prizren követ (52. ábra).

Priština vendégforgalmának alakulásában szerepet játszik, hogy az EULEX székhelye itt található, amely a hivatás- és szabadidős turizmus részéről is jelentős forgalmat indukál,

továbbá repülőtérrel is rendelkezik. A Világörökség helyszínek (Dečan, Gračanica, Peč) keresletnövelő hatása a vendégforgalmi adatok alakulásában nem nagyon jelenik meg, kivéve Prizrent.

Az idegenforgalom fejlődését az általános politikai, gazdasági, társadalmi helyzeten kívül az egyes látnivalók körülményes megközelíthetősége, illetve állapota és a turisztikai szuprastruktúra egyenlőtlen megoszlása egyaránt befolyásolja. A szállodákban található vendégágyak számának 23%-a Prištinában, 7-7%-a Lipjanban és Prizrenben, 6%-a Giljanban található. A turizmus szempontjából fontos látnivalókkal rendelkező településeknél a fogadóképesség területi megoszlása egyenetlen: Dečanban a turisták számára rendelkezésre álló szállodai vendégágyak számának mindössze 0,5%-a realizálódik.

Horvátország és Montenegró tengerparti üdülési lehetőségeket kínáló turisztikai desztinációként jelenik meg a turizmus nemzetközi piacán. Horvátországban Isztria zsupánság, Montenegróban Budva könyvelheti el a legmagasabb vendégéjszakák számát. Szlovéniában a nemzetközi turisztikai trendeknek megfelelően a gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak száma növekszik. Macedóniában a Szkopje Régió, Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban és Szerbiában a főváros turisztikai forgalma jelentős.

9.3. A turizmus szerepe az egykori Jugoszlávia tagállamainak gazdasági életében

Ez az alfejezet megvizsgálja az idegenforgalom gazdasági életben betöltött szerepét az alábbi szempontok szerint: a turizmus szolgáltatásokon belüli részaránya, a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya, a kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értékének alakulása, a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez, a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. Ez az alfejezet azért fontos, mert meghatározza, hogy a délszláv válság mely országban és mely közgazdasági mutatószám értékének változásában eredményezett hatást.

A szolgáltatások az 1980-as évekre a világ gazdaság meghatározó tényezőivé váltak (JANDALA CS. 1992).

A gazdasági számítások elvégzéséhez a deviza átszámítási segéd táblázat az 1. melléklet 3. táblázatában található.

Bosznia-Hercegovinát az 1995-ös daytoni békeszerződés két entitásra (Bosnyák-Horvát Föderáció és Boszniai Szerb Köztársaság) osztotta, azonban már a kezdetektől komoly különbség volt a két országrész között. A föderáció gyors fejlődésnek indult, míg a Boszniai Szerb Köztársaság éveken át csak vegetált. A békeegyezmény három-négy évig mindenképpen kedvező hatást hozott: a harcok véget értek, fokozatosan több mint nyolcszáz ezer menekült tért haza eredeti otthonába, a kezdetben hatvanezres nemzetközi békefenntartó erő és a kormányzással megbízott nemzetközi képviselő pedig olyan stabilitást teremtett, amely lehetővé tette a háborús károk helyreállításának megkezdését és a külföldi befektetők megjelenését. Napjainkban csökken a Boszniai Szerb Köztársaság és a föderáció közötti gazdasági és életszínvonal-különbség. Bosznia-Hercegovinában a gazdaság napjainkban is számos nehézséggel küzd. A talpra állás jelei az utóbbi években már érzékelhetőek voltak és a gazdasági folyamatok – egészen a gazdasági világválságig – pozitív irányban változtak: a gazdaság 6-8%-os ütemben fejlődött. 2008 negyedik negyedéve óta a gazdaságot növekvő mértékben sújtotta a válság, a külföldi tőke beáramlása is lelassult. 2009-ben országszerte mintegy 70 ezren lettek munkanélküliek (NÉMETH A. 2007; <http://orszaginfo.itdhungary.com>; <https://www.cia.gov>).

Horvátországban, a második legfejlettebb volt jugoszláv tagköztársaságban délszláv válság és a piacgazdaságra való átállás problémái rendkívüli gazdasági helyzetet idéztek elő: recesszió, magas infláció, növekvő munkanélküliség jellemezték az akkori horvát gazdaságot. A Világbank és az IMF segítségével köszönhetően és az újjáépítési kereslet által kiváltott növekedés hatására az 1990-es évek közepén a piacgazdaságra való átállás tekintetében a térség egyik legsikeresebb országa lett. 1997-ben a gazdasági problémák azonban újrakezdődtek, strukturális nehézségek, az adók és állami kiadások növekedése, az árak és bérek nagy ütemben történő emelkedése, a bankkrízis és ráadásul a koszovói helyzet gazdasági hanyatlást eredményeztek, amely 1999 őszén tetőzött. A GDP növekedése a 2008-as gazdasági-pénzügyi válság kibontakozásáig relatíve magasnak – évi 4-5% körül – volt mondható, melyben a szigorú monetáris politika meghatározó szerepet játszott, korlátozva a beruházási tevékenységet és a háztartások fogyasztását. Horvátország gazdasága az előző évek szerkezeti reformjának köszönhetően növekedési pályára állt, 2009-ben azonban a nemzetközi gazdasági válság negatív hatásai Horvátországot is elérték. A horvát gazdaság teljesítménye az 1990-es évek délszláv háborúi óta nem csökkent olyan mértékben, mint 2009-ben, amikor is a GDP értéke 5,8%-kal esett vissza (NÉMETH A. 2007; LŐRINCZNÉ BENCZE E. s.a., <http://orszaginfo.itdhungary.com>; <https://www.cia.gov>).

Koszovó gazdasága átmenetet mutat a piacgazdaság felé és jelentősen függ a nemzetközi közösség pénzügyi és technikai segítségétől. A három versenyképesnek látszó szektor fejlesztésével a Világbank szerint megalapozható lenne egy olyan növekedés, amellyel kezelni lehetne a 92%-ban albánok lakta 2,5-3 milliós Koszovóban a legnagyobb politikai problémává előlépett, több mint 50 százalékos – néhány területen a 80%-os – munkanélküliséget. 2007-ben a gazdaság növekedése Koszovóban 3,5 % volt és az infláció értéke 2008 első két hónapjában 3,5 % körül alakult (NÉMETH A.-VIDA L. 2008; <https://www.cia.gov>)

Macedóniának, a titói Jugoszlávia legszegényebb tagköztársaságának nem sikerült kiszakadnia az elmaradottságból. Ennek külső oka is volt – a görög blokád, illetve az 1999-es koszovói harcok elől Macedóniába menekült albánok érkezése miatti etnikai feszültség – , ám az egymással, illetve a lakosság negyedét kitevő albán kisebbséggel való párbeszédre alkalmatlan politikai elit tehetelensége is hozzájárult a gazdaság stagnálásához és a helyi albánság függetlenségi törekvéseinek harcokba torkollásához. A kormány szerkezeti reformok és a makrogazdasági stabilizációs program segítségével kezelte a gazdasági nehézségeket. Az ország bruttó hazai termékének értéke 6,5 milliárd euró. Macedóniában az utóbbi években 3,9-4,9%-kal nőtt a gazdaság, a munkanélküliség azonban meghaladja a 30%-ot. A látszólag kedvező makrogazdasági adatok ellenére a lakosság életszínvonala az utóbbi években szemernyit sem javult, és még mindig alatta marad a függetlenség előtti időkének. A külföldi tőke – elsősorban a kiterjedt korrupció miatt – elkerüli az országot. A befektetések hiányában az egykor viszonylag sikeres üzemek többsége áll, újraindításukra szinte semmi remény. A lakosság nagy része a szürkegazdaságban igyekszik megkeresni a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet, engedély nélküli kereskedelemről, illetve csempészetből (NÉMETH A. 2006; NÉMETH A. 2007; <http://orszaginfo.itdhungary.com>; <https://www.cia.gov>).

Montenegró gazdasága annak ellenére sem omlott össze, hogy szomszédainál jóval kisebb nemzetközi segítséget kapott az elmúlt évek során. A legélénkebb érdeklődés a turizmus iránt mutatkozik. Montenegró rövid tengerpartján sorra épülnek az új szállodák, és egymás után jelennek meg a külföldi befektetők. A gazdasági világválság negatívan érintette Montenegró gazdaságát is. A GDP értéke 2009-ben 5,3%-kal csökkent. 2010-re az IMF 2%-os gazdasági visszaeséssel, míg a kormányzat 0,5%-os bővüléssel számol Montenegróban (NÉMETH A. 2007; <http://orszaginfo.itdhungary.com>; <https://www.cia.gov>).

Szerbia a volt Jugoszlávia legnagyobb tagköztársasága egyértelműen a vesztesek közé tartozik. Jugoszlávia felbomlása után Szerbiában tíz év alatt harmadára csökkent az egy főre

jutó GDP értéke, összeomlott az ipar, állandósult a gazdasági és politikai válság. A délszláv krízis háborúba torkollása tovább mélyítette a gazdasági válságot. Jugoszlávia ellen 1992 májusában és 1998 második felében bevezetett ENSZ-szankciók következtében az ország elszigetelődött a világtól. 2000 óta azonban a szerb gazdaság tipikus átmeneti gazdaságként jellemezhető (2006-ban 5,7 %-os, 2005-ben pedig 6,2 %-os) növekedéssel. A GDP bővülését az infláció csökkenése kísérte, amely 2007-ben 10 %-ra esett vissza. Napjainkban gondot jelent a feketegazdaság magas részaránya és a korrupció jelenléte. Az elmúlt évek átlagosan 6-7%-os GDP növekedése után 2009-ben Szerbia GDP-je 3,5%-kal csökkent. A pénzügyi elemzők 2010-ben a GDP 1,5%-os növekedésével számolnak (SIMON Á.-VASS P. 1999; <http://orszaginfor.itdhungary.com>; <http://eur-ex.europa.eu>; <https://www.cia.gov>).

Szlovénia minden volt tagköztársaságnál gyorsabban szabadult meg a szövetségi örökségtől. A jugoszláv időkben is fejlett iparáról ismert ország óvatos, fokozatos reformokkal kísérte gazdasági fejlődést produkált és miután 2004-ben belépett az Európai Unióba, hamarosan az ERM árfolyam-mechanizmushoz is csatlakozott, 2007 óta pedig az eurózóna tagja. Az euró 2007-es bevezetését az évek óta stabil makrogazdasági környezet tette lehetővé, amely után az ország gazdasága gyors növekedésnek indult. A vendéglátás használta ki érezhető áremelésre a valutaváltást, de ez nem bátortalanította el a vendégeket. Az eurózóna-tagság vonzóbbá tette Szlovéniát a külföldi beruházók előtt. A közös európai valuta használata óta az infláció nőtt és 2008 augusztusában éves szinten mért 6,8% az eurózónában a legmagasabb volt. A gazdasági növekedés ugyanakkor lassult, az 5,5%-os első félévi növekedés azonban messze a legmagasabb volt az euróövezetben. 2008-ban a gazdasági fejlődés meglehetősen hullámzó képet mutatott: az év első felében a növekedés még 5,6% körül alakult, míg az év utolsó negyedében a nemzetközi pénzügyi válság és az annak nyomán fellépő gazdasági hatások eredményeképpen a gazdaság teljesítménye már 0,8%-kal csökkent. 2009-ben a gazdasági visszaesés mértéke az euró-zónán belül Szlovéniában volt a legnagyobb mértékű, és az országban a Jugoszláviából történt kiválás óta nem volt ilyen mértékű gazdasági teljesítménycsökkenés. A GDP értéke 2009-ben 8,1%-kal csökkent, 2010-ben a szakértők a GDP 0,6%-os bővülésével számolnak (NÉMETH A. 2007; VASS P. 2006; VÁRI S. 2007; VASS P. 2008; <http://orszaginfor.itdhungary.com>, <http://www.vg.hu>; <https://www.cia.gov>).

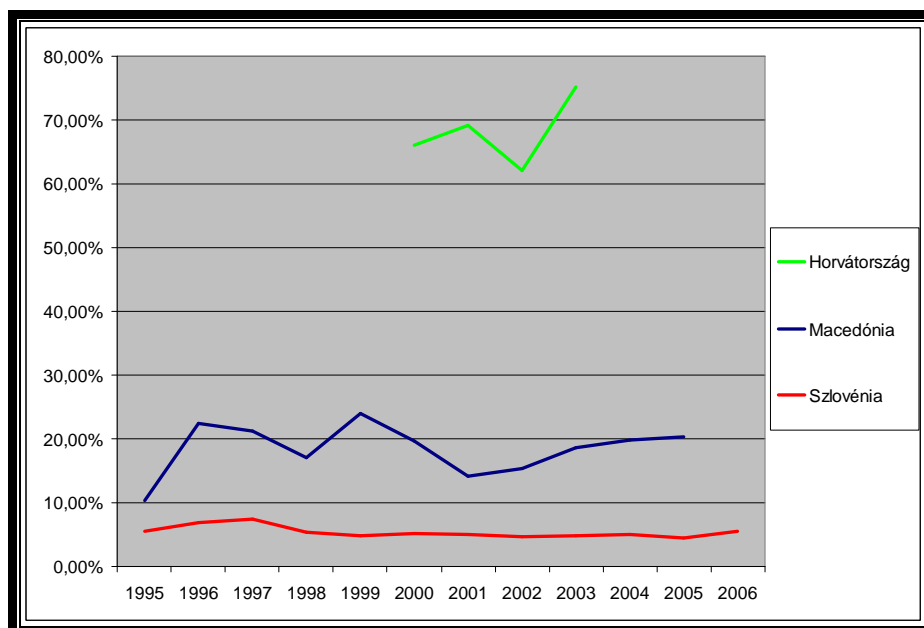
9.3.1. A turizmus szolgáltatásokon belüli részarányának alakulása Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában ¹⁹

A világ nemzetközi turizmusból származó összes bevétele a szolgáltatás-export csaknem 20%-át teszi ki (JANDALA CS. 1992).

A turizmus szolgáltatásokon belüli részarányának kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 4. táblázatában található.

¹⁹ A közgazdasági számításokat Jugoszláviára, Szerbia-Montenegróra, Szerbiára vonatkozólag nem tudtam elvégezni, mert a jugoszláv dínárt, illetve a szerb dínárt forrás hiányában nem tudtam átszámolni USD-be. A közgazdasági számításoknál Magyarországon rendelkezésre álló legfrissebb ENSZ SNA statisztikákat használtam fel.

Bosznia-Hercegovina esetében nem álltak rendelkezésemre adatok.

53. ábra: A nemzetközi turisztikai bevételek részaránya a szolgáltatás-exportban

Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

Az elemzett országok közül 2003-ban Horvátországban volt a legmagasabb a nemzetközi turizusból származó bevételek részaránya a szolgáltatás-exportban (75,17%). Horvátországban 2000 és 2003 között 9,16 százalékponttal növekedett a turizmus szolgáltatásokon belüli részaránya. Macedóniában 2005-ben 20,37%-kal részesedett a szolgáltatás-exportból a nemzetközi turizmus bevétele. 1995 és 2005 között 10,1 százalékponttal növekedett a nemzetközi turizusból származó bevételek részaránya a szolgáltatás-exporton belül. 2000 és 2001 között 25%-kal csökkent a szolgáltatás-export értéke, a nemzetközi turizusból származó bevételek pedig 46%-kal, úa turizmus szolgáltatás-exporton belüli részarányában 5,51 százalékpontos csökkenés figyelhető meg, amely a 2001-es polgárháborús helyzettel magyarázható.

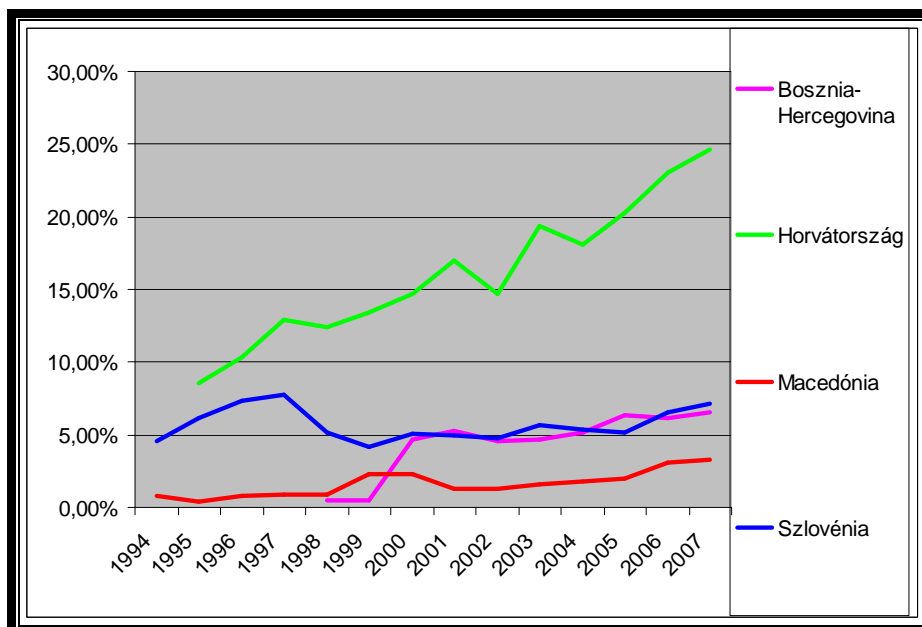
Szlovéniában 2006-ban 5,47%-kal részesedett a szolgáltatás-exportból a nemzetközi turizmus bevétele. 1995 és 2006 között 0,06 százalékponttal csökkent a nemzetközi turizusból származó bevételek részaránya a szolgáltatás-exporton belül. 1998 és 1999 között 5%-kal csökkent a szolgáltatás-export értéke, a nemzetközi turizusból származó bevételek pedig 15%-kal, a turizmus szolgáltatás-exporton belüli részarányában 0,56 százalékpontos csökkenés figyelhető meg, amely az 1999-es koszovói válsággal magyarázható (53. ábra).

Az adatok elemzéséből megállapítható, hogy a vizsgált országok közül Horvátország gazdasági életében a turizmus jelentős gazdasági tényező, a nemzetközi turizmus egyik célországa.

A vizsgált országok közül 2003-ban Szlovéniában volt a legmagasabb a szolgáltatás-export értéke, amelyet Horvátország és Macedónia követ. A legtöbb bevétele Horvátországnak, Szlovéniának és Macedóniának származott a nemzetközi turizusból. A turizmus szolgáltatásokon belüli részarányának eltérése az egyes országok között (Horvátország és Macedónia, illetve Macedónia és Szlovénia között négyszeres; Horvátország és Szlovénia közötti tizenötszörös) azzal magyarázható, hogy Horvátországban az idegenforgalom meghatározó szerepet játszik a szolgáltatás-export értékének alakulásában.

9.3.2. A nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában

A nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részarányának kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 5. táblázatában található.

54. ábra: A nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya
Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

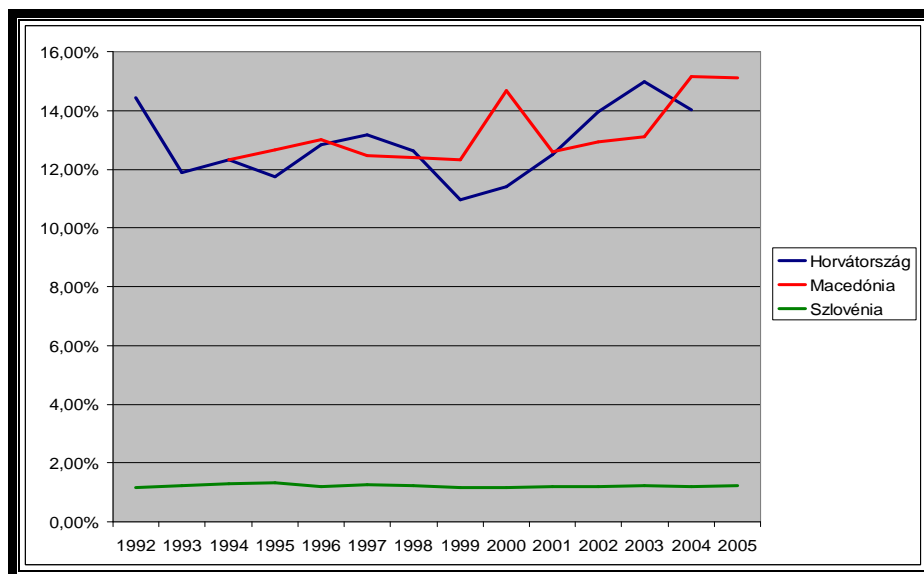
A vizsgált országok közül 2007-ben Horvátországban volt a legmagasabb a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya (24,68%), amelyet Bosznia-Hercegovina (7,45%), Szlovénia (7,19%) majd Macedónia (3,28%) követett. Bosznia-Hercegovinában 1998 és 2007 között 6,98 százalékponttal, Horvátországban 1994 és 2007 között 15,49 százalékponttal, Macedóniában 1994 és 2007 között 2,47 százalékponttal, Szlovéniában 2,65 százalékponttal növekedett a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya. Szlovéniában 1999-ben 0,97, Macedóniában 2001-ben 1,03 százalékpontos csökkenést lehet megfigyelni, amely a koszovói válsággal, illetve a macedón-albán etnikai harcokkal összefüggésbe hozhatóak (54. ábra).

Az adatok vizsgálata rámutat arra, hogy Horvátország turizmusa kimagasló szerepet játszik az ország gazdasági életében.

Az elemzésbe vont országok közül 2007-ben Szlovéniában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában volt a legmagasabb a GDP értéke. A nemzetközi turizmusból származó bevételek vonatkozásában a rangsor az alábbiak szerint alakult: Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina és Macedónia könyvelhette el a legtöbb bevételt. Az országok közötti eltérés egyrészt országok eltérő gazdasági fejlettségétől, másrészt a turizmus forgalmának volumenétől hozható összefüggésbe.

9.3.3. A kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értéke Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában²⁰

A kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értékének kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 6. táblázatában található.

55. ábra: A kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez

Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

2005-ben Macedóniában volt a legmagasabb a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez (15,11%), amely a feldolgozó ipar után a második legjelentősebb gazdasági ágazat. Macedóniában 1994 és 2005 között 2,79 százalékponttal növekedett a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez. 2000-ben 14,68%, 2001-ben 12,61% volt a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez, amely a 2001-es fegyveres harcokkal magyarázható. Horvátországban (2004. 14,02%) 1998-ban 12,62%, 1999-ben 10,95% volt a kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értéke, amely 1,67 százalékpontos csökkenést jelent és a koszovói válsággal is magyarázható. Horvátországban a kereskedelem-vendéglátás a harmadik legjelentősebb gazdasági tevékenység a bruttó hozzáadott érték alapján. Szlovéniában 2005-ben 1,16% volt a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékéhez, amely a negyedik meghatározó ágazata az országnak. 1998 és 1999 között 0,06 százalékponttal csökkent ezen mutató értéke, amely a koszovói harcokkal magyarázható (55. ábra).

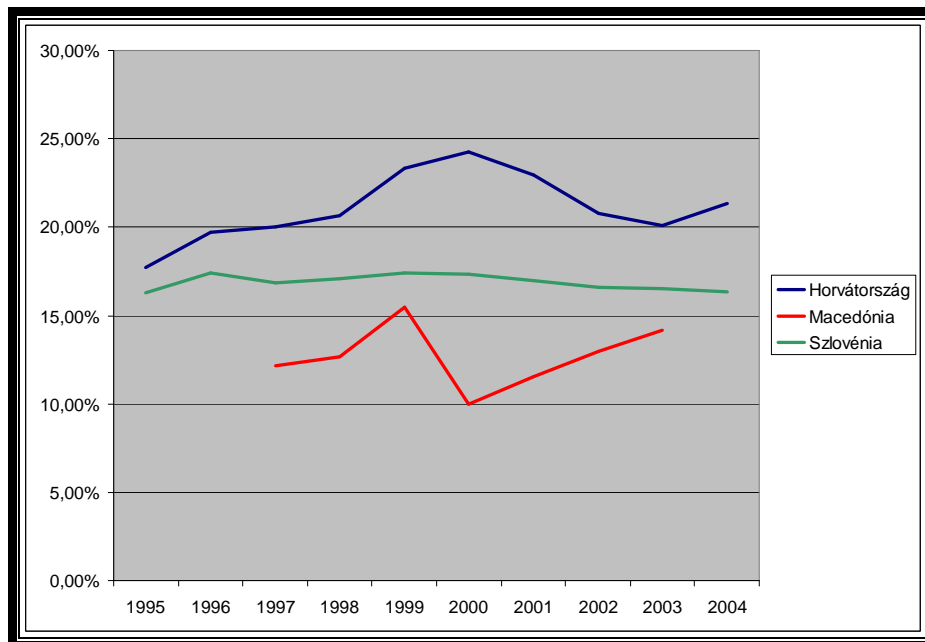
A rendelkezésre álló adatok kifejezik, hogy Macedónia gazdasági életében a kereskedelem és vendéglátás egyre meghatározóbb szerepet tölt be.

Az elemzésbe vont országok közül 2004-ben a GDP értéke Szlovéniában, Horvátországban és Macedóniában, míg a kereskedelem-vendéglátás értékteremtése Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában volt a legmagasabb. A kereskedelem-vendéglátás értékének hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez mutatójának az országok közötti eltérés azzal magyarázható, hogy Horvátországban a szolgáltatások között a kereskedelem-vendéglátás a pénzügyi szolgáltatások után második jelentős, Macedóniában pedig a legjelentősebb gazdasági alágazat. Szlovéniában a kereskedelem-vendéglátás értékteremtése csak a negyedik helyen (az ipar, a pénzügyi szolgáltatások, az oktatás után) szerepel a gazdasági tevékenységek között.

²⁰ A számítás elvégzéséhez csak Horvátország, Macedónia és Szlovénia esetében álltak rendelkezésemre adatok.

9.3.4. A turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában ²⁰

A turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 7. táblázatában található.

56. ábra: A turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez
Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

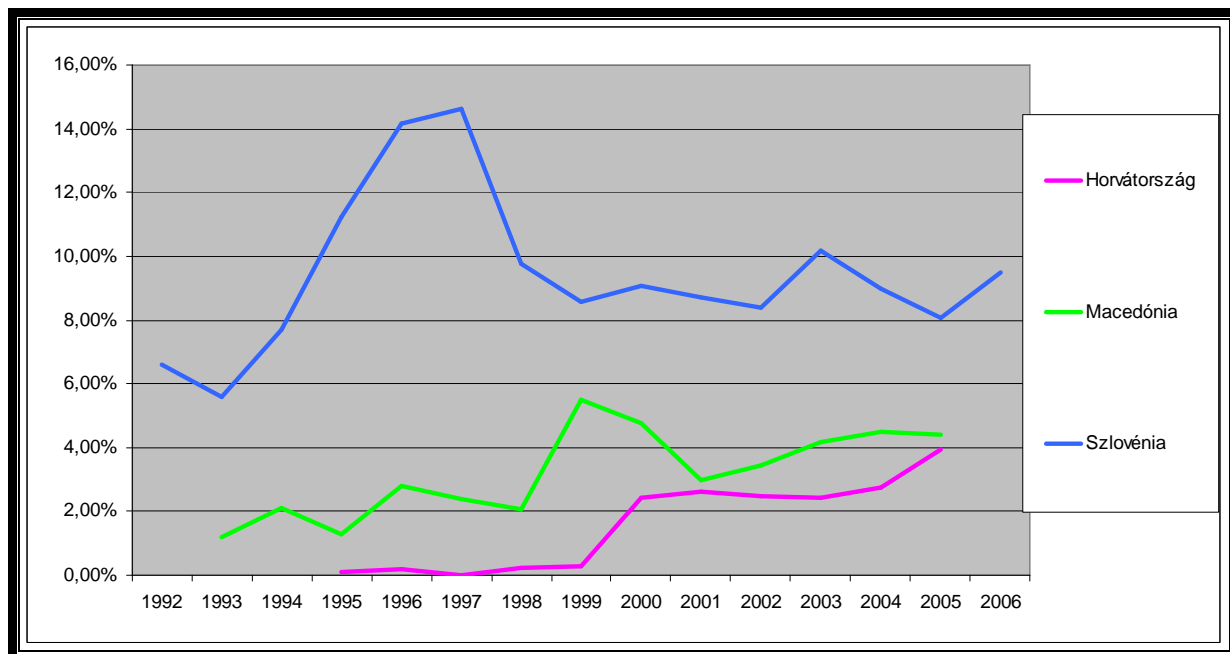
2003-ban Horvátországban volt a legmagasabb a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez (20,11%). Horvátországban 1995 és 2004 között 3,61 százalékponttal növekedett a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez. A turizmus értékteremtésének értéke 1998 és 1999 között 100,68 millió USD-vel csökkent a koszovói válság hatásaként. Macedóniában 2003-ban 14,13%-kal járult hozzá a turizmus a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez. 2000 és 2001 között a turizmus értékteremtése a macedón-albán harcok negatív hatásaként 1,17 millió USD-vel csökkent. 1997 és 2003 között 1,97 százalékpontos növekedés figyelhető meg a turizmus kereskedelem-vendéglátás értékteremtésében. Szlovéniában 2004-ben 16,31%-kal részesedett a turizmus a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséből (56. ábra).

Az elemzett adatokból kimutatható, hogy Horvátországban a turizmus jelentős gazdasági alágazat.

A vizsgált országok közül 2003-ban Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában volt a legmagasabb a kereskedelem-vendéglátás értéke, míg a turizmus Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában járult legnagyobb mértékben a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez. Az országok közötti eltérés egyrészt a kereskedelem-vendéglátás, másrészt az idegenforgalom fejlődési ütemének alakulására vezethető vissza. Az elemzett időszak alatt Horvátországban és Macedóniában a turizmus értékteremtése nagyobb volt, mint a kereskedelem-vendéglátásé, Szlovéniában pedig a kereskedelem-vendéglátás és a turizmus értékének változása közel azonos szinten alakult.

9.3.5. A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában²⁰

A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részarányának kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 8. táblázatában található.

57. ábra: A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya

Forrás: ENSZ statisztikák adatai alapján saját szerkesztés

2005-ben Szlovéniában volt a legmagasabb a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya (8,06%), amelyet Macedónia (4,39%) és Horvátország (3,95%) követett. Horvátországban 1995 és 2005 között 3,85, Macedóniában 1993 és 2005 között 3,19, Szlovéniában 1992 és 2006 között 2,89 százalékponttal növekedett a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru-és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. Szlovéniában 1998 és 1999 között 1,2 százalékponttal, Macedóniában 2001-ben 1,77 százalékponttal csökkent a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru-és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya, amely a koszovói krízissel, illetve a macedón-albán összecsapásokkal magyarázható (57. ábra).

A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részarányának kiszámítása alapján megállapítható, hogy Szlovénia is a vizsgált országok egyik meghatározó fogadó országa.

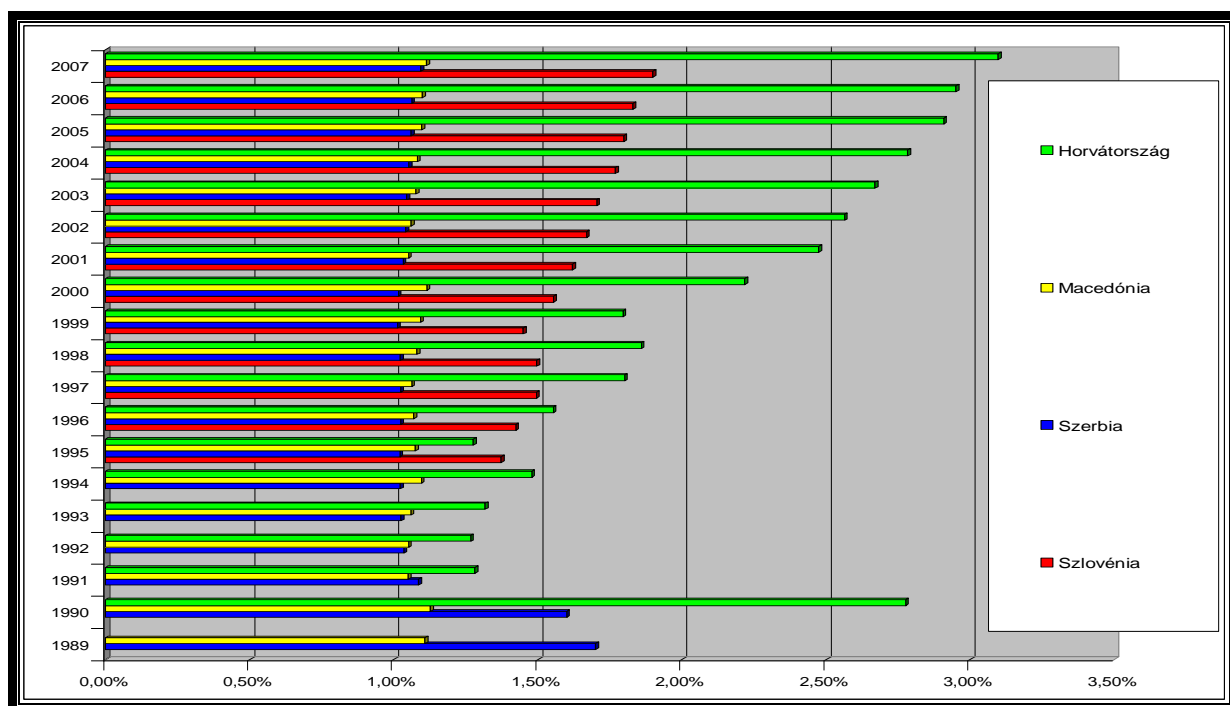
Az elemzett országok közül 2005-ben Szlovéniában, Horvátországban és Macedóniában volt a legmagasabb az áru- és szolgáltatás-export értéke, nemzetközi turizusból származó bevétek vonatkozásában a rangsor az alábbiak szerint alakult: Horvátország, Szlovénia és Macedónia könyvelhette el a legtöbb bevételt. Az országok közötti eltérés egyrészt az országok eltérő áru-és szolgáltatás-export teljesítményétől, másrészt a turizmus forgalmának volumenével hozható összefüggésbe.

9.4. Fajlagos mutatók a volt Jugoszlávia utódállamaiban

Ez az alfejezet részletesen elemzi a fajlagos mutatók – Társadalmi Hatás Mutatója, turisztikai szállásférőhelyek koncentrációja, idegenforgalmi funkció körzeti erősségére utaló érték – alakulását. Bemutatja továbbá a turisztikai szálláshelyek és az idegenforgalom fejlődése alapján a vizsgált országok csoportosítását is.²¹

9.4.1. Társadalmi Hatás Mutatójának értéke Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában

A Társadalmi Hatás Mutatója értékének kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 9. táblázatában található.

58. ábra: Társadalmi Hatás Mutatójának értéke

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás és szerkesztés

Horvátországban a HII értéke 1990 és 1992 között, 1994 és 1995 között, továbbá 1998 és 1999 között csökkent a délszláv válságok következtében, a nemzetközi turistaérkezések számának csökkenésével összefüggésben. Macedóniában a mutató értékének alakulásában kimutathatóak a délszláv és a macedón-albán válság negatív hatásai: 1990 és 1991 között, 1994 és 1996, illetve 2000 és 2001 között csökkent ezen mutató értéke. Jugoszláviában (2003 és 2006 között Szerbia és Montenegró) a délszláv válságok hatásaként 1990 és 1992 között, 1992 és 1993 között, illetve 1998 és 1999 között csökkent a mutató értéke, összefüggésben a koszovói válsággal (58. ábra).

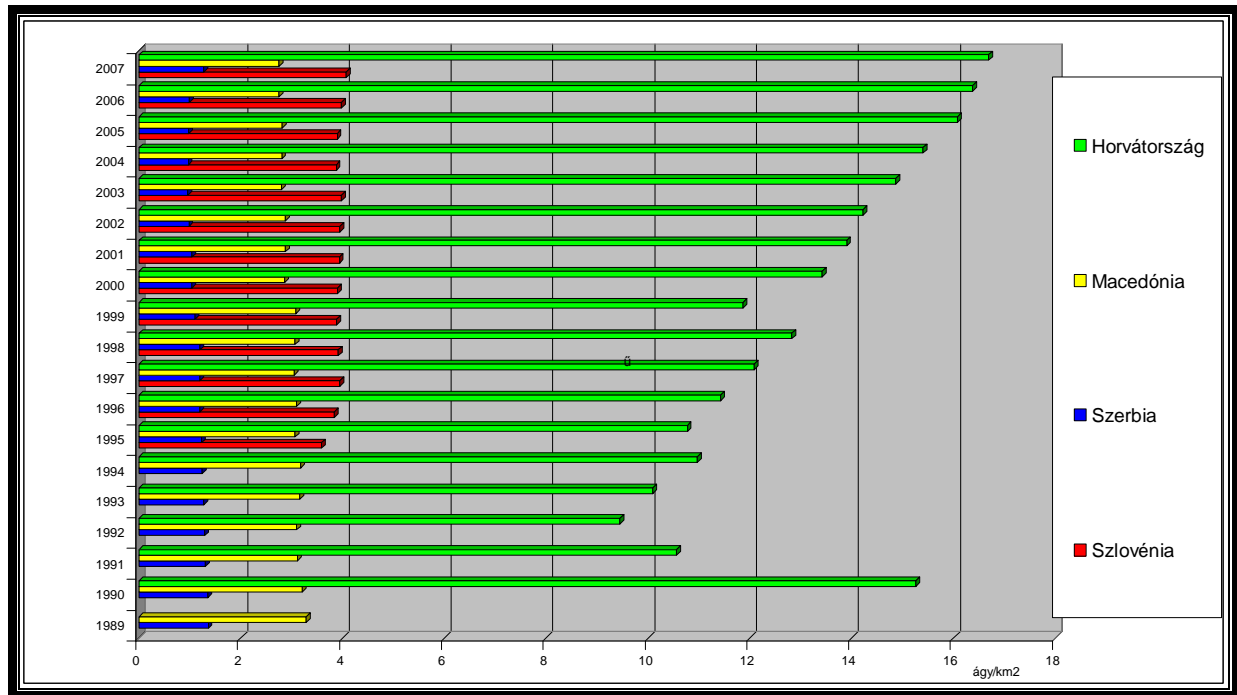
Megállapítható, hogy a HII értéke Horvátországban és Szlovéniában növekszik; az állandó lakosság számának csökkenése és a turisták számának növekedésével párhuzamosan. Montenegróban, Macedóniában stagnál, Szerbiában csökken az indikátor értéke.

²¹ Bosznia-Hercegovina esetében nem álltak rendelkezésemre adatok.

A HII értéke a vizsgált országok közül 2007-ben Horvátországban (3,1%) volt a legmagasabb. A Társadalmi Hatás Mutatójának értéke kifejezi, hogy Horvátországban az idegenforgalom jelentős mértékű.

9.4.2. Turisztikai szálláshelyek koncentrációja Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában

A turisztikai szálláshelyek koncentrációjának kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 9. táblázatában

59. ábra: Turisztikai szálláshelyek koncentrációja

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás és szerkesztés

A volt Jugoszlávia utódállamai közül 2007-ben Horvátországban volt a legmagasabb a turisztikai létesítmények koncentrációja (16,69 ágy/km²), amelyet Montenegró (4,1 ágy/km²), Szlovénia (4,07 ágy/km²), Macedónia (2,75 ágy/km²) és Szerbia követ (1,27 ágy/km²). Ezen mutató kifejezi, hogy Horvátországban jelentős mértékben felkészültek a turizmus fogadására, a turisztikai szuprastruktúra kellőképpen kiépített (59. ábra).

MANERA, C.-TABERNER,J.G. (s.a.) három csoportot határozott meg a mediterrán térségben a turisztikai szálláshelyek koncentrációját és az idegenforgalom fejlődését vizsgálva: a hagyományos vezetők, konszolidált, megszilárdult desztinációk, illetve a szeszélyes magatartású desztinációk. Ezen csoportosításban Horvátországot a konszolidált, megszilárdult desztinációk közé sorolta.

Ezen csoportosítást figyelembe véve a volt jugoszláv utódállamok az alábbi csoportokba sorolhatók:

1. **Hagyományos vezetők: Horvátország és Szlovénia.** 2007-ben Horvátország részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 30,61%, Szlovénia pedig 5,76%-kal részesedett ezen mutató értékéből. Horvátország esetében 1993 és 2007 között 17,7, Szlovéniánál 0,46 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Horvátország 44,45%-kal,

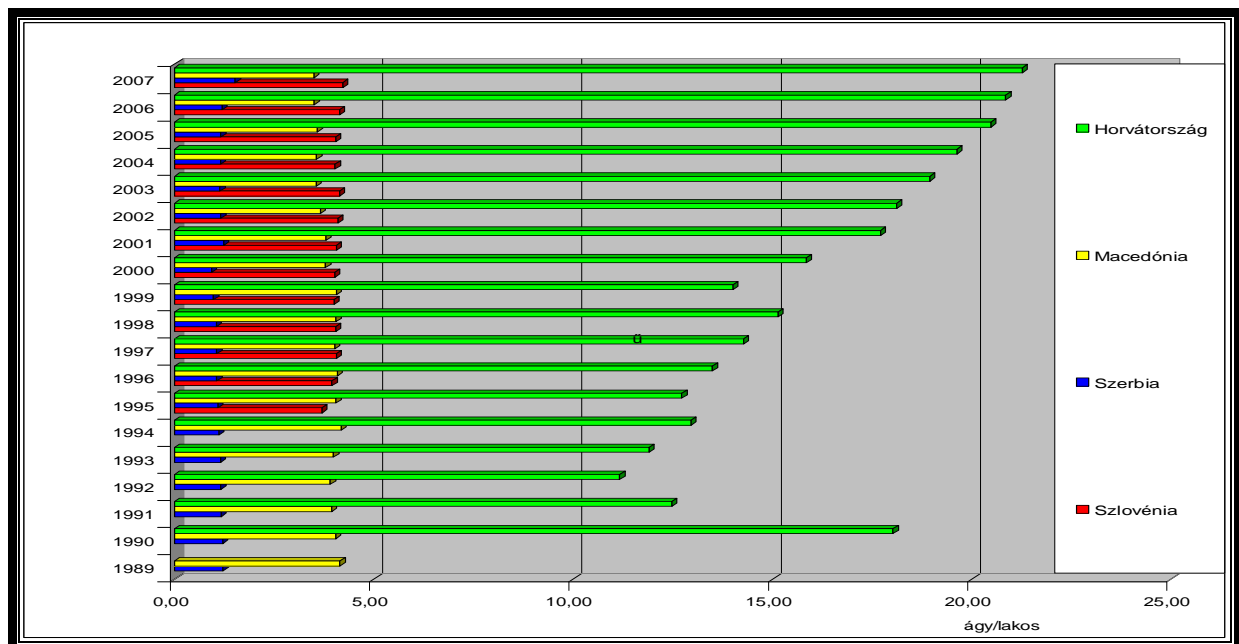
Szlovénia 8,36%-kal részesedett. A külföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számából Horvátország részesedése 47,43%, Szlovénia részesedése 4,66% volt. 2007-ben Horvátországban 7,5%-kal, Szlovéniában 8,3%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.

2. **Konzolidált, megszilárdult desztinációk: Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró.** 2007-ben Bosznia-Hercegovina részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 0,98%, Szerbia részaránya pedig 2,29% volt, Montenegró 1,96%-kal részesedett ezen mutató értékéből. Bosznia-Hercegovina 1993 és 2007 között 0,98, Szerbiánál 1,64, Montenegrónál 1,79 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Bosznia-Hercegovina 1,13%-kal, Szerbia 3,32%-kal részesedett. A külföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számából Bosznia-Hercegovina részesedése 0,51%, Szerbia részesedése 4,66%, Montenegró részesedése (2006-ban) 6,29% volt. 2007-ben Bosznia-Hercegovinában 19,5%-kal, Szerbiában 48,5%-kal, Montenegróban 57,4%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.
3. **Szeszélyes magatartású desztinációk: Macedónia.** 2007-ben Macedónia részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 0,76% volt. 1993 és 2007 között 0,27 százalékpontos csökkenés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Macedónia 1,10%-kal részesedett. A külföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számából Macedónia részesedése 0,50% volt. 2007-ben Macedóniában 13,9%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.

A számítások munkatáblázata az 1. melléklet 10. táblázatában találhatóak.

9.4.3. Turisztikai funkció erősségére utaló érték Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában

A turisztikai funkció erősségére utaló érték kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 9. táblázatában található.²²

60. ábra: A turisztikai funkció erősségére utaló érték

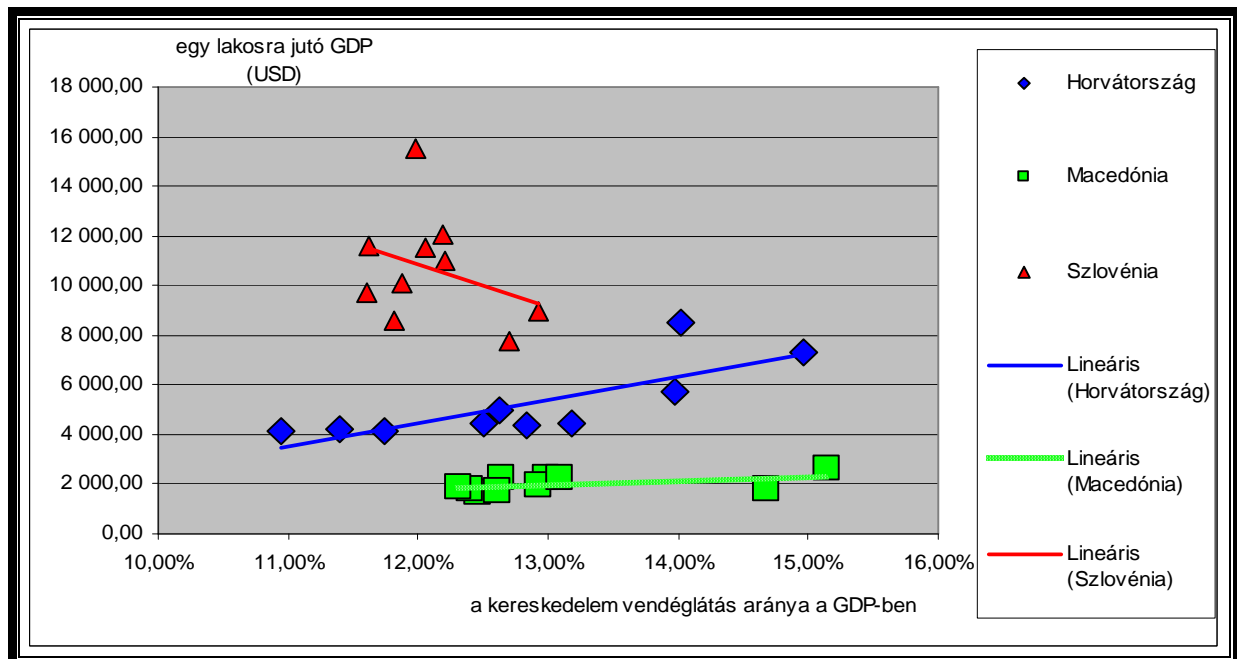
Forrás: saját számítás és szerkesztés

²² Az idegenforgalmi funkció körzeti erősségére utaló érték számítása során a turisztikai szálláshelyek ágyszámát tudtam csak felhasználni.

A turisztikai funkció erősségére utaló érték az elemzett országok közül 2007-ben Horvátországban volt a legmagasabb (21,27 ágy/100 lakos), amelyet Montenegró (9,15 ágy /100 lakos), Szlovénia (4,24 ágy/100 lakos), Macedónia (3,51 ágy/100 lakos) végül Szerbia (1,53 ágy/100 lakos) követ (60. ábra).

Ezen mutató alapján megállapítható, hogy Horvátországban a turizmus jelentős gazdasági tevékenység.

Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában növekszik, Macedóniában csökken a turisztikai funkció erősségére utaló érték.

61. ábra: Az egy főre jutó GDP és a kereskedelem-vendéglátás GDP értékteremtése Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában 1995 és 2004 között

Forrás: saját számítás és szerkesztés

Horvátország és Macedónia esetében a kereskedelem-vendéglátás értékteremtése növekvő, Szlovéniában csökkenő tendenciát mutat. Horvátországban a kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értéke nagyobb ütemben változott, mint Macedóniában. Szlovénia esetében ez a csökkenés azonban nem a turizmus jelentőségének csökkenésére vezethető vissza, hiszen 2003 és 2004 között a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez 11,76 millió USD-vel növekedett. Az egy főre jutó GDP értéke és a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékéhez közötti összefüggés alapján megállapítható, hogy minél alacsonyabb az egy főre jutó GDP, annál nagyobb mértékben járul hozzá a kereskedelem-vendéglátás hozzáadott értéke a GDP-hez (61. ábra).

Az egy főre jutó GDP kiszámításához szükséges munkatáblázat az 1. melléklet 11. táblázatában található.

9.5. A turisztikai szolgáltatások kereskedelmének nemzetközi versenyképessége

Ez a fejezet azokat a statisztikai és közgazdasági számításokat mutatja be a vizsgált országokban, amelyek a turizmusra vonatkozólag meghatározzák az idegenforgalmi szolgáltatások nemzetközi versenyképességének helyzetét.

9.5.1. A megnyilvánuló komparatív előny és a komparatív export teljesítmény

10. táblázat: A megnyilvánuló komparatív előny értéke

	Horvátország	Macedónia	Szlovénia
2000	0,73	0,02	0,25
2001	0,76	0,01	0,23
2002	0,77	0,01	0,22
2003	0,82	0,01	0,17

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

A vizsgált országok közül Horvátországnak a legnagyobb a *megnyilvánuló komparatív előny* mutatójának az értéke, amely az elemzett időszak alatt növekedett. Macedóniában 2001-ben csökkent az index értéke, amely az albán-macedón fegyveres összecsapások következménye (10. táblázat).

11. táblázat: A komparatív export teljesítmény értéke

	Horvátország	Macedónia	Szlovénia
2000	4,06	1,21	0,32
2001	3,91	0,80	0,28
2002	3,76	0,94	0,28
2003	3,53	0,87	0,23

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

Horvátország, Macedónia és Szlovénia adatait összehasonlítva megállapítható, hogy Horvátország turizmusának relatív nagyobb a *komparatív export teljesítménye* a többi országhoz képest (11. táblázat).

A számítások eredményeként megállapítható, hogy Horvátországban az idegenforgalom meghatározó szerepet játszik a szolgáltatás-export értékének alakulásában és a többi elemzett országhoz képest a turizmus teljesítménye nagyobb.

9.5.2. A szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképessége

A versenyképességre vonatkozó számításokat és az egyes országok turizmusának helyzetét a versenyképességi mátrixban a rendelkezésre álló adatok függvényében csak Horvátországra, Macedóniára és Szlovéniára tudtam 2000 és 2003 között elvégezni.

12. táblázat: A turizmus versenyképességi mátrixa

Piaci részesedés Export struktúra Specializációs index	HANYATLÓ CSILLAGOK	EMELKEDŐ CSILLAGOK Horvátország Szlovénia
	VISSZAVONULÁS	HIÁNYZÓ LEHETŐSÉGEK Macedónia

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

A *turizmus versenyképességi mátrix piaci részesedésre vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a GDP növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában a GDP növekedése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón polgárháborús helyzet keresletcsökkentő-és visszatartó hatása is szerepet játszik (12. táblázat).

A *turizmus versenyképességi mátrix exportstruktúrára vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a az összexport növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában az áru- és szolgáltatásexport növekedése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón fegyveres összecsapások turizmusra gyakorolt negatív hatása is szerepet játszik (12. táblázat).

A *turizmus versenyképességi mátrix specializációs indexre vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a szolgáltatás export növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában a szolgáltatás export csökkenése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón etnikai konfliktus keresletcsökkentő hatása is szerepet játszik (12. táblázat).

A különböző közgazdasági számítások és a fajlagos mutatók eredményei is azt bizonyítják, hogy a Horvátország a volt jugoszláv tagállamok közül a turizmus legjelentősebb fogadó országa és az országban az idegenforgalom a gazdaság egyik meghatározó szektora. Ebben szerepet játszanak az ország kedvező természeti vonzerői és gazdag kulturális adottságai, kiépített turisztikai infra- és szuprastruktúrája, amelynek révén a szabadidő turizmus résztvevői számára kedvező lehetőségeket biztosítanak.

10. A vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatának elemzése

Ez a fejezet azt mutatja be, hogy a délszláv válságok hogyan befolyásolták a volt jugoszláv utóállamok és Magyarország idegenforgalmi kapcsolatának változását. A turisztikai kapcsolatok alakulását kettős témakörben – a vizsgálatba vont országok beutazó turizmusa és Magyarország kiutazó (passzív) turizmusa – értékelem.

10.1. A volt jugoszláv tagállamok beutazó turizmusa

10.1.1. Jugoszlávia és Magyarország turisztikai kapcsolatának helyzete a nyolcvanas évek elejéig

A második világháború utáni időszakban a magyar turisták Jugoszláviába történő utazásai figyelemre méltó ingadozásokat mutatnak. A majdnem teljes, Jugoszlávia és az európai szocialista országok közötti határzár ellenére Magyarország és Jugoszlávia között az utasforgalom nem szűnt meg teljesen. 1955-ben a jugoszláv statisztika 1022 magyar utast regisztrált. A legtöbben közülük magán látogatók (404), diplomaták (360), sportolók (155), szakértők (63), kereskedők (17), jugoszláv származású magyarok (14) és újságírók (9) voltak (PEPEONIK, Z. 1983-1984).

1957-ben 864 magyar látogatót regisztráltak Jugoszláviában: 42%-a a tagállamok és a tartományok fővárosait, 19%-a a tengerparti üdülőhelyeket, 18%-a a klimatikus üdülőhelyeket és gyógyfürdőhelyeket, 21%-a az egyéb helyszíneket kereste fel. A magyar turisták motiváció szerinti felosztása már előre vetíti, hogy Jugoszláviába történő utazások motívumai változni kezdtek. A mai értelemben vett szabadidő turizmus egyes fajtáiban való részvétel vált a Jugoszláviába történő utazások fő céljává a magyar turisták többségének számára az 1960-as években (PEPEONIK, Z. 1983-1984).

A magyar látogatók száma gyorsan növekedett az 1960-as évek elejétől 1974-ig, amikor is elérte a maximumot (245 000) és a legnagyobb részesedést (4,5%) a külföldi turistaforgalomból. Az 1960-as évek elején elkezdődött gyors növekedés a politikai légkör enyhülésére, a vízumkényszer 1966-ban történt eltörlésére és az életszínvonal emelkedésére vezethető vissza. A kereskedelmi termékek kínálatának különbözőségének következtében számos magyar látogató bevásárló turistaként érkezett Jugoszláviába, elsősorban az 1970-es évek második felében. 1974-től a magyar turisták száma ingadozni kezdett. Egyszer (1978-ban) ismételen elérte az 1974-ben regisztrált maximumot és utána csökkenni kezdett és 1983-ban csak 144 000 magyar turistát regisztráltak az országban (PEPEONIK, Z. 1983-1984) (13. táblázat).

A hetvenes évek elején a határsávban (kb. 20 km szélességben) élők személyi igazolvánnyal is átutazhattak a másik oldal határsávjába. Bár ezt ott nemigen ellenőrizték: ha valakit egyéb okok miatt nem igazoltattak, akkor így akár a montenegrói tengerparton is nyaralhatott. Ezt az egyszerű kiutazási lehetőséget a határ mentén élők leginkább vásárlásra használták fel. A „jersey-korszak” legfőbb utazási motivációja a textilipari termékek vásárlása volt.

Ez a fajta turizmus a nyolcvanas években tovább növekedett, de akkorra a személyi igazolványt az évi nyolcszori átlépésre jogosító kishatárforgalmi igazolvány („zöld útlevelel”) váltotta fel, amellyel szintén meg lehetett oldani akár a tengerparti nyaralást is. Ehhez azonban a „szerencsés zónában” élőknek (a többi magyar állampolgár évente egyszer utazhatott Jugoszláviába) illegálisan beszerzett valutára is szükségük volt, hiszen államunk utazásonként 10 DEM átváltását, illetve kivitelét engedélyezte.

Ez az utazási forma a határ menti családi és baráti kapcsolatok ápolását segítette elvileg, a valóságban azonban a magyarországi hiánygazdálkodásra épülve a határsávban élő magyar állampolgárok számára a bevásárlóturizmust jelentette, ahol a nálunk nem kapható cikkek (sportkonfekció, sportcikk, hanglemezek, pipercikkek) beszerzése volt a fő a motiváló tényező („Fa szappan-korszak”).

Jugoszláviából Magyarországra érkező jugoszláv állampolgárok – néhány családi kapcsolat kivételével – csak tranzitutasokként jelentkeztek a határ menti turizmusban, annak ellenére, hogy a jugoszláv állampolgárok szabadon utazhattak külföldre (GYURICZA L.-GINZER M. 2009).

Jugoszláv szakemberek véleménye szerint annak ellenére, hogy szomszédos országok közötti forgalomról volt szó, a magyar turisták részesedése alacsony volt a külföldi turisták számából. A magyar turisták nemzetközi turistaforgalomból való részesedésének értéke 1961 és 1974 között 0,5% és 4,5% között váltakozott, de a legtöbb évben 2,5 és 4% körül alakult. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából való részesedés még kevesebb és az 1961-es 0,4%-os részesedés 1974-ben és 1978-ban 2,8% volt, amikor is a magyar turisták több mint 800 000 vendégéjszakát töltöttek el Jugoszláviában. A maximumot 1978-ban mérték, amikor is 872 000 vendégéjszakát töltöttek el a magyarok Jugoszláviában. 1961 és 1983 között négyszer volt majdnem ilyen magas ezen statisztikai mutatószám értéke. A vendégéjszakák viszonylag magas számának ellenére a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje alacsony volt. A tendencia abban az időben azt mutatta, hogy az átlagos tartózkodási idő növekszik, 1970-ben 3 nap, míg 1983-ban 3,8 nap volt. Ennek ellenére az átlagos tartózkodási idő még mindig rövid és sokkal kevesebb volt a többi külföldi turisták által eltöltött napokhoz viszonyítva (PEPEONIK, Z. 1983-1984) (13. táblázat).

13. táblázat: Külföldi és magyar látogatók számának alakulása Jugoszláviában 1961 és 1983 között

Év	Látogatók			Vendégéjszakák			Magyar vendégek átlagos tartózkodási ideje (nap)
	Külföldi látogatók száma (ezer)	Ebből: magyar látogatók száma (ezer)	Magyar látogatók részesedése (százalék)	Külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma (ezer)	Ebből: magyar vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma (ezer)	Magyar vendégek részesedése (százalék)	
1961	1080	53	0,5	4523	16	0,4	3,0
1962	1242	99	0,8	5270	28	0,5	2,8
1963	1755	221	1,3	7649	64	0,8	2,9
1964	2227	477	2,1	10085	141	1,4	3,0
1965	2658	798	3,0	11240	239	2,1	3,0
1966	3437	108	3,1	14720	331	2,3	3,1
1967	3678	107	2,9	16107	311	1,9	2,9
1968	3887	103	2,7	17209	313	1,8	3,0
1969	4746	122	2,6	22436	354	1,6	2,9
1970	4748	125	2,6	22560	375	1,7	3,0
1971	5239	128	2,4	25849	395	1,5	3,1
1972	5140	135	2,6	25815	446	1,7	3,3
1973	6149	227	3,7	32037	756	2,4	3,3
1974	5458	245	4,5	29727	835	2,8	3,4
1975	5835	149	2,6	31622	504	1,6	3,4
1976	5572	183	3,3	29368	630	2,2	3,4
1977	5621	221	3,9	29026	811	2,8	3,7
1978	6385	245	3,8	34866	872	2,5	3,6
1979	5966	207	3,5	33482	777	2,3	3,8
1980	6410	227	3,5	36978	846	2,3	3,7
1981	6616	185	2,8	39695	696	1,8	3,8
1982	5955	153	2,6	35580	545	1,5	3,6
1983	5947	144	2,4	35355	540	1,5	3,8

Forrás: PEPEONIK, Z. 1983-1984.: *Some characteristics of Hungarian tourists influx into Croatia in the postwar period*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae Sectio Geographica. Tomus XVIII-XIX. pp. 166.

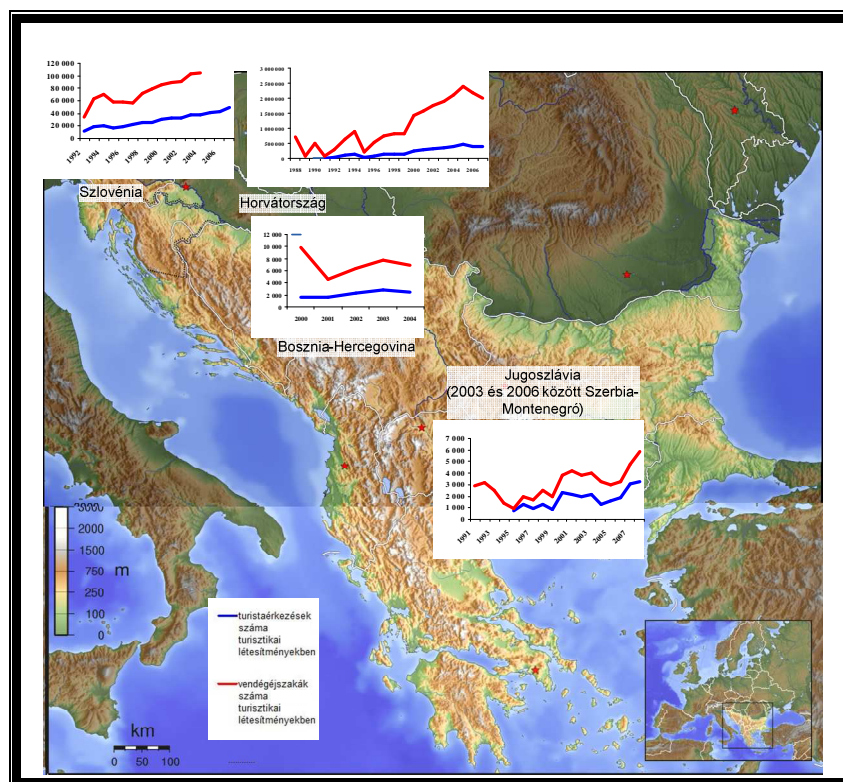
Jelentős különbség figyelhető meg a jugoszláv tagköztársaságok és a tartományok vendégforgalma között. A magyar turisták által leglátogatottabb tagköztársaság Horvátország volt. 1981-ben 95 600 magyar vendég utazott Horvátországba és 541 000 vendégéjszakát töltöttek el. Ugyanabban az évben Szerbiába 34 100, Szlovéniába 26 600 és Vajdaságba 14 300 magyar turista utazott, de az általuk eltöltött vendégéjszakák száma meglehetősen alacsony volt. Horvátország ilyen jelentős részesedése a jugoszláv tagállamok, illetve a tartományok turistaforgalmából és a vendégéjszakák magas számából, elsősorban kedvező földrajzi fekvésével magyarázható. Ez azt is mutatja, hogy mind a külföldi, mind a magyar turisták számára a tengerparti nyaralás (szabadidő turizmus) vált az utazás fő céljává Jugoszláviába történő utazáskor. Ezt a következtetést az is igazolja, hogy a tengerparti köztársaságokban hosszabb volt a tartózkodási idő: Horvátországban 5,7 nap, Montenegróban 5,4 nap és Szlovéniában 2,1 nap, míg a többi köztársaságban kevesebb mint 2 nap körül alakult. 1981-ben a Vajdaságban a külföldi látogatók 14%-a magyar volt és a vendégéjszakák számából 11,5%-kal részesedtek. Ez a jelentős részarány nemcsak Magyarország és Vajdaság közvetlen szomszédságával magyarázható, hanem a rokon kapcsolatok meglétével is (PEPEONIK, Z. 1983-1984) (13. táblázat).

10.1.2. A volt Jugoszlávia tagországainak beutazó turizmusa a nyolcvanas évek második felétől

A főbb statisztikai mutatószámok elemzésével és értékelésével mutatom be, hogy milyen szerepet töltek be az 1980-as évek végétől napjainkig a magyar turisták a vizsgált országok idegenforgalmában.

10.1.2.1. Magyar turistaérkezések száma a turisztikai létesítményekben az 1980-as évek végétől

A turizmus forgalmáról átfogó képet kaphatunk a szálláshely statisztikai adatok elemzésével. Értékeléskor minden esetben a legkorábbi rendelkezésre álló adatokat használtam fel.

62. ábra: Magyar vendégerkezők és vendégéjszakák számának alakulása idegenforgalmi szálláshelyeken

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

Bosznia-Hercegovinában 2004-ben a turisztikai szálláshelyeken regisztrált magyar turistaérkezők száma 1,3%-os részesedést jelent az összes turistaérkezők számából. 2000 és 2004 között 53%-kal növekedett a magyar turisták érkezésének száma turisztikai szálláshelyeken (62. ábra). 2009 első öt hónapjában a *Bosnyák-Horvát Föderációban* turisztikai létesítményekben 1732 magyar vendégerkezőt regisztráltak, amely az összeforgalom 1,5%-a. 2009. január-május közötti időszakban a közép-kelet-európai²³ térségből Magyarország volt a legfontosabb küldő piac a Bosnyák-Horvát Föderáció számára.

Horvátországban 1990-ben a turisztikai szálláshelyeken regisztrált magyar turistaérkezők száma az összes turistaforgalom 0,8%-át, 2007-ben 3,4%-át jelentette. 1990 és 1991 között 99%-kal, 1994 és 1995 között is jelentős mértékben visszaesett a magyar vendégerkezők száma Horvátországban a függetlenség kikiáltását követő háború, illetve az 1995-ös bosznia-hercegovinai és horvátországi harcok következtében. 1998 és 1999 között 2%-kal növekedett a magyar vendégerkezők száma. (62. ábra). A NATO júniusban befejezte bombázását és ez szerepet játszott a magyar turistaérkezők számának bővülésében. 2009 január-július között a magyar vendégerkezők száma 95572 volt.

*Jugoszláviában*²⁴ 1989-ben 57900, Szerbia-Montenegróban 2006-ban 12000 magyar turistaérkezőt rögzítettek a turisztikai szálláshelyeken, amely az összes turistaforgalom 5%-át jelentette 1989-ben és mindössze 3%-át 2006-ban. 1990 és 1993 között folyamatosan, 1994 és 1995 között, 1998 és 1999 között is jelentős mértékben csökkent a magyar vendégerkezők száma Jugoszláviában az egyes tagállamok függetlenségének kikiáltását követő harcok, illetve a koszovói események következményeként (62. ábra).

²³ Az UNWTO ezt a területi kategóriát használja: Central/Eastern Europe.

²⁴ Szerbia és Montenegro adatait együtt tartalmazza 2006-ig.

Szlovéniában 1992-ben a turisztikai szálláshelyeken a magyar turistaérkezések száma az összes turistaforgalom 2%-át jelentette 1992-ben és 3%-át 2007-ben. 1994 és 1995 között 11%-kal, 1998 és 1999 között mindössze 1%-kal csökkent a magyar turistaérkezések száma az idegenforgalmi szálláshelyeken (62. ábra). 2009 első tizenegy hónapjában 47434 magyar vendégérkezést regisztráltak turisztikai létesítményekben.

Macedóniában 1995-ben a regisztrált magyar vendégérkezések száma turisztikai szálláshelyeken az összes turistaforgalom 0,5%-át jelentette 1995-ben, 1%-át 2007-ben. 1998 és 1999 között 36%-kal, 2000 és 2001 között 10%-kal csökkent a magyar turistaérkezések száma az idegenforgalmi szálláshelyeken a koszovói krízis, illetve az albán-macedón fegyveres összecsapások következményeként (62. ábra).

Montenegróban 2001-ben 1875, 2007-ben 29215 magyar turistaérkezést regisztráltak az idegenforgalmi szálláshelyeken, amely az összes turistaforgalom 2%-át jelentette 2001-ben és 2007-ben (62. ábra).

A következő táblázatban azt számoltam ki, hogy a kiutazó magyarok számában hány százalékkal részesedett az évek folyamán az egyes országok szálláshelyein regisztrált vendégérkezések száma. Mivel a kiutazó turizmus mérésére nem állnak rendelkezésre adatok, ezért végeztem el ezt a számítást.

14. táblázat: A külföldre utazó magyar turisták részesedése az idegenforgalmi szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számából (százalékban)

	Bosznia – Hercegovina	Horvátország	Jugoszlávia, 2003 és 2006 között Szerbia és Montenegró	Szlovénia	Macedónia	Montenegró
1988	n. a.	n. a.	0,55	n. a.	n. a.	n. a.
1989	n. a.	n. a.	0,40	n. a.	n. a.	n. a.
1990	n. a.	n. a.	0,21	n. a.	n. a.	n. a.
1991	n. a.	0,05	0,06	n. a.	n. a.	n. a.
1992	n. a.	0,34	0,03	0,09	n. a.	n. a.
1993	n. a.	0,75	0,02	0,15	n. a.	n. a.
1994	n. a.	0,90	0,03	0,14	n. a.	n. a.
1995	n. a.	0,26	0,03	0,14	0,01	n. a.
1996	n. a.	0,70	0,06	0,16	0,01	n. a.
1997	n. a.	1,04	0,07	0,19	0,01	n. a.
1998	n. a.	1,12	0,06	0,21	0,01	n. a.
1999	n. a.	1,33	0,02	0,24	0,01	n. a.
2000	0,01	2,26	0,04	0,27	0,02	n. a.
2001	0,01	2,51	0,09	0,29	0,02	0,02
2002	0,02	2,45	0,11	0,25	0,02	0,02
2003	0,02	2,49	0,10	0,26	0,02	0,03
2004	0,01	2,30	0,08	0,22	0,01	0,03
2005	n. a.	2,43	0,06	0,23	0,01	0,03
2006	n. a.	2,29	0,08	0,24	0,01	0,05
2007	n. a.	2,06	-	0,27	0,02	0,16

Forrás: WTO/UNWTO, Magyar Turizmus Zrt. és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás
n. a. – nincs adat

A 14. táblázat adatait értékelve megállapítható, hogy 2007-ben a kiutazások számában a vizsgált országokban regisztrált magyar vendégérkezések számának a legnagyobb részesedése Horvátországnak volt, amelyet Szlovénia követett. Horvátország esetében 1994 és 1995 között 0,64, 1998 és 1999 között 0,21 százalékpontos csökkenés, Jugoszláviában 1990 és 1991 között 0,15, 1998 és 1999 között 0,04 százalékpontos csökkenés figyelhető meg a délszláv válság hatásaival összefüggésben.

10.1.2.2. Magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulása idegenforgalmi szálláshelyeken

Bosznia-Hercegovinában turisztikai szálláshelyeken a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 2004-ben 1,5%-os részesedést jelent az összes vendégéjszakák számából. Bosznia-Hercegovina számára a közép-kelet-európai térségből a második legfontosabb turisztikai partnere Magyarország volt Lengyelország után. 2000 és 2001 között 64%-kal csökkent a magyar turisták által a eltöltött vendégéjszakák száma, amely az ország általános belpolitikai helyzete idézett elő (62. ábra). 2009. január-május közötti időszakban a magyar turisták 3803 vendégéjszakát töltek el idegenforgalmi szálláshelyeken a *Bosnyák-Horvát Föderációban*. Közép-Kelet-Európa térségéből érkező turisták közül a magyar vendégek töltek el a legtöbb vendégéjszakát a Bosnyák-Horvát Föderációban.

Horvátországban a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma az összes vendégéjszakák 1,2%-át jelentette 1988-ban, 4%-át 2007-ben. 1990 és 1991 között 89%-kal, 1994 és 1995 között is jelentősen visszaesett, míg 1998 és 1999 között 1%-kal növekedett a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma (62. ábra). 2009 első hét hónapjában a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 562472 volt.

Jugoszláviában a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1988-ban 95700, Szerbia-Montenegróban 2006-ban 25000 volt, amely az összes vendégéjszakák 2%-át jelentette 1988-ban és 2006-ban. 1991 és 1993 között folyamatosan, 1994 és 1995 között 55%-kal, 1998 és 1999 között 69%-kal csökkent a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma az elhúzódó délszláv válság következtében (62. ábra).

Macedóniában a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma az összes vendégéjszakák 0,5%-át jelentette 1991-ben, 1%-át 2007-ben. 1994 és 1995 között 31%-kal, 1998 és 1999 között 22%-kal csökkent a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma a bosznia-hercegovinai és horvátországi hadi események, illetve a koszovói fegyveres konfliktus hatásának eredményeképpen. (62. ábra).

Montenegróban a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma az összes vendégéjszakák 1,6%-át jelentette 2001-ben, 3%-át 2007-ben (62. ábra).

Szlovéniában a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma az összes vendégéjszakák 1,7%-át jelentette 1992-ben, 2,7%-át 2007-ben. 1994 és 1995 között 17%-kal, 1998 és 1999 között 3%-kal csökkent a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma a bosznia-hercegovinai és horvátországi harcok, illetve a koszovói krízis következményeként (62. ábra). 2009. január-november közötti időszakban a magyar turisták 125769 vendégéjszakát töltek el Szlovéniában.

15. táblázat: Magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számából (százalék)

	Bosznia – Hercegovina	Horvátország	Jugoszlávia, 2003 és 2006 között Szerbia és Montenegró	Szlovénia	Macedónia	Montenegró
1988	n. a.	1,20	0,18	n. a.	n. a.	n. a.
1989	n. a.	0,14	0,26	n. a.	n. a.	n. a.
1990	n. a.	1,13	0,14	n. a.	n. a.	n. a.
1991	n. a.	0,95	1,55	n. a.	0,50	n. a.
1992	n. a.	3,79	1,76	1,78	0,83	n. a.
1993	n. a.	6,41	3,59	3,37	0,69	n. a.
1994	n. a.	5,79	6,19	2,95	0,41	n. a.
1995	n. a.	2,55	2,23	2,39	0,35	n. a.
1996	n. a.	3,16	1,33	2,28	0,72	n. a.
1997	n. a.	3,07	2,01	1,83	0,64	n. a.
1998	n. a.	3,10	1,60	2,33	0,70	n. a.
1999	n. a.	3,81	0,99	2,90	0,42	n. a.
2000	2,55	4,16	1,50	2,53	0,78	n. a.
2001	1,40	4,05	2,04	2,36	1,95	1,60
2002	1,63	4,36	2,10	2,26	1,39	1,28
2003	1,84	4,61	2,48	2,46	1,16	2,68
2004	1,50	4,92	2,21	2,41	0,89	2,34
2005	n. a.	5,23	2,12	2,59	0,67	2,30
2006	n. a.	4,67	2,46	2,64	0,73	2,12
2007	n. a.	4,00	-	2,76	0,92	3,11

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás
n.a. – nincs adat

A magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának a legnagyobb részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából 2007-ben Horvátországban és Montenegróban volt

Az 1990-es évek elején kirobbant polgárháborús eseménysorozat hatásai az alábbiak szerint befolyásolták a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedését az összes vendégéjszakák számából:

↳ Horvátországban 1990 és 1991 között 0,18 százalékponttal, 1994 és 1995 között 3,24 százalékponttal,

↳ Jugoszláviában 1990 és 1991 között 5,34 százalékponttal, 1998 és 1999 között 0,61 százalékponttal,

↳ Szlovéniában 1994 és 1995 között 0,56 százalékponttal, 1995 és 1996 között 0,11 százalékponttal,

↳ Macedóniában 1994 és 1995 között 0,06 százalékponttal csökkent a részesedés mértéke (15. táblázat).

16. táblázat: A magyar turisták átlagos tartózkodási ideje (vendégéjszaka)

	Bosznia – Hercegovina	Horvátország	Jugoszlávia, 2003 és 2006 között Szerbia és Montenegró	Szlovénia	Macedónia	Montenegró
1988	n. a.	n. a.	1,61	n. a.	n. a.	n. a.
1989	n. a.	n. a.	2,19	n. a.	n. a.	n. a.
1990	n. a.	n. a.	2,07	n. a.	n. a.	n. a.
1991	n. a.	9,18	1,71	n. a.	n. a.	n. a.
1992	n. a.	6,63	1,91	2,94	n. a.	n. a.
1993	n. a.	6,89	3,17	3,46	n. a.	n. a.
1994	n. a.	6,99	3,64	3,46	n. a.	n. a.
1995	n. a.	6,38	2,08	3,24	1,24	n. a.
1996	n. a.	6,16	2,10	3,03	1,52	n. a.
1997	n. a.	5,99	2,64	2,50	1,89	n. a.
1998	n. a.	5,85	2,32	2,81	2,00	n. a.
1999	n. a.	5,75	1,99	3,16	2,46	n. a.
2000	6,02	5,67	2,70	2,84	1,62	n. a.
2001	2,88	5,55	2,68	2,75	1,95	5,86
2002	2,84	5,45	2,43	2,78	1,93	5,99
2003	2,74	5,35	2,96	2,77	1,85	6,27
2004	2,73	5,19	3,09	2,77	2,44	6,47
2005	n. a.	5,31	1,75	2,72	1,86	5,84
2006	n. a.	5,45	1,79	2,77	1,77	5,31
2007	n. a.	5,21	-	2,68	1,57	6,87

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás
n. a. – nincs adat

2007-ben a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje Montenegróban 6,87, Horvátországban 5,21 vendégéjszaka volt.

A magyar turisták átlagos tartózkodási idejének változásában is kimutathatók a délszláv válság hatásai:

- ↳ Bosznia-Hercegovinában 2000 és 2001 között 6,02 vendégéjszakáról 2,88 vendégéjszakára csökkent a magyar turisták tartózkodási ideje.
- ↳ Horvátországban 1994 és 1995 között 6,99 vendégéjszakáról 6,38 vendégéjszakára, 1995 és 1996 között 6,38 vendégéjszakáról 6,16 vendégéjszakára, 1998 és 1999 között 5,85 vendégéjszakáról 5,75 vendégéjszakára csökkent a magyar turisták tartózkodási ideje.
- ↳ Jugoszláviában 1990 és 1991 között 2,07 vendégéjszakáról 1,71 vendégéjszakára, 1994 és 1995 között 3,64 vendégéjszakáról 2,08 vendégéjszakára, 1998 és 1999 között 2,70 vendégéjszakáról 2,68 vendégéjszakára, 2000 és 2001 között 2,32 vendégéjszakáról 1,95 vendégéjszakára csökkent a magyar turisták tartózkodási ideje.
- ↳ Szlovéniában 1994 és 1995 között 3,46 vendégéjszakáról 3,24 vendégéjszakára, 1995 és 1996 között 3,24 vendégéjszakáról 3,03 vendégéjszakára csökkent a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje (16. táblázat).

10.2. Magyarország kiutazó turizmusa

1997 óta a Magyar Turizmus Zrt. megbízásából a Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet és a M.Á.S.T. Piac- és Közvéleménykutató Társaság által végzett felmérésekből lehet következtetni, hogy a magyar turisták külföldi utazásaik során mely országokat keresik fel.

1997 októberében végzett felmérés eredménye szerint a magyar háztartások külföldi családi utazásainak helyszínei között Görögország, Románia, Olaszország és Ausztria szerepelt. A külföldi egyéni utazások célországai pedig Ausztria, Németország, Olaszország, Franciaország és Görögország.

1999 októberében megvalósított kutatás eredményei szerint a magyar lakosság legnépszerűbb úti céljai Ausztria, Németország, Olaszország, Horvátország, Románia, Szlovákia, Görögország, Spanyolország és Franciaország volt. 2000 áprilisában folytatott megkérdezés alapján a legnépszerűbb desztinációk között Ausztria, Németország és Olaszország szerepelt.

A 17. táblázatban összefoglaltam 2000 és 2008 között végzett kutatások eredményeit az alapján, hogy a magyar turisták utazásaik során mely országokat látogatták meg.

17. táblázat: A magyar turisták célországai

	2000. október	2003.	2004.	2005.	2006.	2008.
Külföldi kirándulások helyszínei ²⁵	-	-	Ausztria 30%, Románia 26%, Szlovákia 25%, Szlovénia 7%, Horvátország 3%, Bosznia-Hercegovina 3%, Szerbia-Montenegró 0,6%	Ausztria 57,7%, Szlovákia 15,1%, Románia 11,4%, Szerbia-Montenegró 5,2%, Németország 1,5%, Horvátország 1,3%, Szlovénia 0,7%	Ausztria 47,8%, Szlovákia 19,1%, Ukrajna 10,4%, Horvátország 3,9%, Szlovénia 3,6%, Szerbia 2,8%, Csehország 2,1%	Ausztria 63%, Románia 17,2%, Szlovákia 7,5%, Horvátország 0,5%, Szlovénia 0,5%
Külföldi úticélok ²⁶	Olaszország 14%, Románia 12%, Ausztria 11%, Görögország 10%, Horvátország 10%	Horvátország 25%, Románia 17%, Ausztria 16%, Németország 15%, Olaszország 15%, Görögország 10%	Horvátország 15,2%, Románia 12,1%, Ausztria 11,1%, Olaszország 9,3%, Németország 6,8%, Görögország 5,7%, Tunézia 2,4%, Jordánia 1,8%, Szerbia-Montenegró 1,5%, Szlovénia 0,9%	Ausztria 19,2%, Olaszország 9,4%, Horvátország 9%, Románia 6,5%, Bulgária 4%, Görögország 3,6%, Marokkó 3,4%, Franciaország 3,2%, Szerbia-Montenegró 2,6%	Horvátország 16%, Olaszország 12,7%, Ausztria 11,9%, Görögország 8,2%, Szlovákia 4%, Szerbia 2,8%, Csehország 2,7%, Szlovénia 2,4%	Olaszország 12,7%, Horvátország 11,4%, Románia 10,5%, Ausztria 9,3%, Görögország 6,6%, Szlovénia 1,4%, Montenegró 0,5%
Külföldi főnyaralások úticéljai ²⁷	Olaszország 20%, Görögország 17%, Horvátország 16%	Horvátország 21%, Olaszország 14%, Románia 12%, Görögország 11%, Szlovénia 0,5%	Horvátország 22%, Románia 12%, Görögország 11%, Olaszország 11%	Horvátország 15,3%, Olaszország 13,4%, Ausztria 11,8%, Bulgária 6,2%, Görögország 5,6%	Horvátország 20,4%, Görögország 13,7%, Olaszország 13,3%, Ausztria 7,5%, Románia 6,1%	Horvátország 19%, Olaszország 17,7%, Görögország 11%, Románia 7,6%, Németország 4,9%

Forrás: Magyar Turizmus Zrt. publikált felméréseinek (2000., 2003., 2004., 2005., 2006., 2008.) adatai alapján saját összeállítás

²⁵ Olyan utazás, amelynek során a háztartás valamelyik tagja egy napnál rövidebb ideig volt egy másik településen és az út motivációjául nem a munkavégzés vagy tanulás szolgált.

²⁶ Olyan helyváltoztatás, amelynek során a háztartás valamelyik tagja legalább egy éjszakát távol töltött lakóhelyétől és az utazás célja nem a munkavégzés volt, valamint amely nem tartott egy évnél tovább.

²⁷ A háztartás számára a legfontosabb utazás.

1997 és 2008 között végzett kutatások eredményeiből megállapítható, hogy Horvátország és Görögország népszerű úti cél a magyar turisták utazásai során. A kirándulások kedvelt országai között Horvátország és Szlovénia, a külföldi több napos utazások és a főnyaralások legkedveltebb célterülete pedig Horvátország.

Az egyes országok turisztikai adottságait, illetve Magyarország és a szomszédos volt jugoszláv utódállamok közötti történelmi kapcsolatokat figyelembe véve megállapítható, hogy a külföldi kirándulások motivációi között a vásárlást, a városlátogatást, továbbá a barát- és rokonlátogatást, a külföldi utazások céljai között az üdülést, illetve a barát- és rokonlátogatást, a külföldi főnyaralások legfőbb motivációi pedig között az üdülést lehet megemlíteni.

A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy Horvátország és Szlovénia szerepe a külföldi kirándulások során szerepe csökkenő, a külföldi utazások és főnyaralások esetében jelentősége növekvő tendenciát mutat.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Jugoszlávia és Magyarország közötti turisztikai kapcsolatok alakulásában az 1960-as évek elején elkezdődött jelentős növekedés elsősorban a politikai légkör enyhülésére, a vízumkényszer eltörlésére és az életszínvonal emelkedésére vezethető vissza. Az idegenforgalmi kapcsolatokban a magyarországi hiánygazdálkodással összefüggésben meghatározó szerepet játszott a kishatárforgalomban a bevásárlóturizmus is, a barát- és rokonlátogatások mellett. Az 1980-as években a magyar turisták által leglátogatottabb tagköztársaság Horvátország volt. Az 1990-es években elkezdődött dezintegrációs folyamatok a turisztikai kapcsolatok megváltozását eredményezte.

A volt Jugoszlávia egykori tagköztársaságai közül a magyar turisták leglátogatottabb országai közé – a vendégérkezések és vendégéjszakák számát tekintve – Horvátország, Szlovénia és Montenegró sorolható. A 2007-ben elkezdődött gazdasági-pénzügyi válság a vizsgált országok és Magyarország közötti turizmus alakulásában is érezteti hatását. A rendelkezésre álló adatok szerint Szlovéniában és Horvátországban is csökkent a magyar turistaérkezések száma turisztikai szálláshelyeken. Összességében azonban megállapítható, hogy a térség országai iránt növekszik a magyar turisztikai kereslet. Jelentős mértékben növekedett a magyar vendégérkezések száma Montenegróban. Jugoszlávia szétesését követő etnikai fegyveres harcok keresletcsökkentő hatása a magyar vendégérkezések és az eltöltött vendégéjszakák számában, illetve az átlagos tartózkodási idő alakulásában is megmutatkozik.

A Magyar Turizmus Zrt. megbízásából a Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piacutató Intézet és a M.Á.S.T. Piac- és Közvéleménykutató Társaság által végzett felmérések eredményeit és számításom eredményeivel összehasonlítva megállapítható, hogy a magyar turisták által látogatott országok közé – az elemzett országok közül – Horvátország tartozik.

11. Az idegenforgalom helyzete a volt Jugoszlávia országaiban – a turisztikai szakemberek és a turisták véleményén keresztül

Ebben a fejezetben turisztikai szakemberekkel folytatott interjúk segítségével és kérdőíves megkérdezéses kutatás alkalmazásával többek között azt mutatom be, hogy a koszovói válság hogyan befolyásolta a magyar turisták utazási szokásait, a kiutaztatással foglalkozó idegenforgalmi vállalkozások, illetve két görög utazásszervező tevékenységét; a turisztikai szakemberek hogyan látják az idegenforgalom helyzetét Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban, illetve a magyar turisták Montenegróba irányuló utazási szokásait is elemzem. 2008-ban végzett kérdőíves kutatásom során a magyar turisták általános utazási szokásait, illetve az általam vizsgált országokba irányuló utazásaikat elemeztem.

11.1. A koszovói válság hatása az utazási döntésekre és a magyar turisták utazási szokásai – Esettanulmány

A koszovói válság az idegenforgalom krízisérzékenységét bizonyító példa arra vonatkozólag, hogy egy politikai-katonai krízis miként fejt ki hatását a válság által érintett tágabb területek turizmusára.

2000. április 18. és 2000. november 18. között folytatott kérdőíves kutatásom során azt vizsgáltam, hogy az 1999-es koszovói válság hogyan befolyásolta a turisták utazási szokásait, illetve, hogy a magyar turisták utazási döntésében milyen tényezők játszanak szerepet (BÉRCZINÉ JUHOS J. 1996; FERNER, F.-K. 1994; KISVÁRADI GY. 1997; KOTLER, P. 1991).

A turisták mielőtt arról döntenének, hogy hová, milyen közlekedési eszközzel, hány napra utazzanak, információt gyűjtenek többek között az adott terület kínáلتa idegenforgalmi lehetőségeiről, a turisztikai árszínvonalról és az általános helyzetről s az eredmények összesítése után hozzák meg végleges döntésüket.

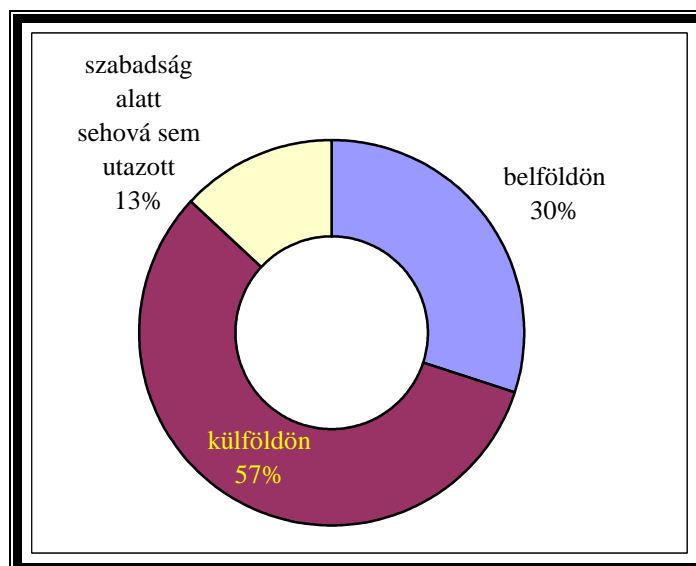
Az elmúlt évek folyamán számos alkalommal lehettünk tanúi olyan helyzetnek, amelynek során természeti, illetve társadalmi-politikai hatások a turisták utazási döntéseit befolyásolták. Az egyik ilyen esemény az 1999-es délszláv válság jelentette.

Az általam végzett kutatás célja az volt, hogy megismerjem a koszovói válság utazási döntésekre gyakorolt hatását, illetve, hogy a döntés meghozatalánál az egyes tényezőknek milyen szerepük van. Vizsgáltam továbbá, hogy az olyan kedvelt turisztikai desztinációkról, mint Horvátországról milyen kép alakult ki a turisták körében. A kutatásban választ kerestem arra is, hogy a turisták valószínűnek tartják-e egy újabb válság kialakulását a Balkán-félszigeten.

A kutatás standard interjú alkalmazásával azon turisták körében valósult meg, akik 2000-ben belföldi vagy külföldi utazáson vettek részt. A kérdőívek – 350 darab – az Apollon Travel, a Colossus Travel, az Isztria Tours, a Tihanyi Travel, a Vista Utazási Központ és a West Travel irodájában kerültek elhelyezésre. (A kérdőív a 2. mellékletben található.)

A kutatás 2000. április 18. és 2000. november 18. között valósult meg.

A megkérdezettek mindössze 2%-a vett részt 1999-ben belföldi és külföldi nyaraláson, 13%-a sehová sem utazott, míg 30%-a belföldön, 57%-a külföldön töltötte szabadságát (63. ábra).

63. ábra 1999-ben hol töltötte szabadságát?

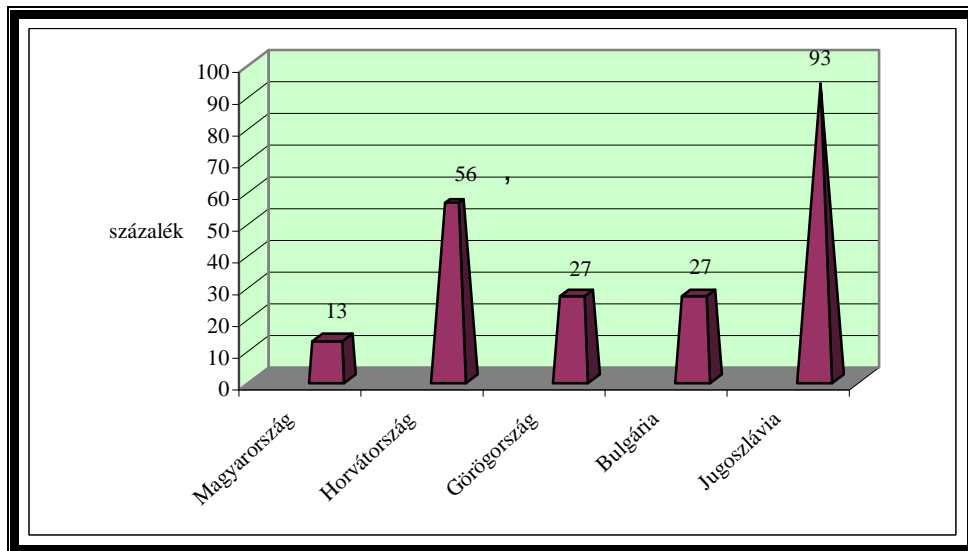
Forrás: 2000. április 18. és 2000. november 18. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Belföldi vagy külföldi nyaraláson részt vett turisták 77%-át nem befolyásolta a kirobbant koszovói krízis, míg 23%-a döntését igen, akik elsősorban más úti célt választottak és Görögország helyett Tunéziában, Olaszországban, Spanyolországban, Ausztriában, Franciaországban vagy belföldön töltötték szabadságukat, illetve autóbusszal, személygépkocsi helyett repülőgéppel utaztak Görögországba. Azon válaszadók, akik Horvátországban töltötték szabadságukat, utazásuk és tartózkodásuk során sem tapasztalták a koszovói válság hatását.

Több tényező is szerepet játszott abban, hogy az utazási döntés meghozatalánál a koszovói válság nem befolyásolta jelentős mértékben a turisták döntését. Egyrészt június elején a NATO befejezte bombázását Jugoszlávia ellen, másrészt a repülőgépes nyaralások árai jelentős mértékben csökkentek, ugyanis az utazásszervezők így próbálták meg minimalizálni veszteségeiket.

A turisták véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy elképzelhető-e egy újabb konfliktus kialakulása az egykori Jugoszlávia utódállamai között: a válaszolók 62%-a valószínűnek tartja egy újabb háborús válság kialakulását, s mindössze 38%-a ítéli stabilnak a politikai helyzetet a Balkán-félszigeten.

Azon válaszadók, akik nem tartják konszolidáltnak a helyzetet, eltérő módon vélekednek arról, hogy egy újabb válság mely országokra gyakorolhat hatást. A 64. ábrán jól látható, hogy a megkérdezettek véleménye szerint legnagyobb mértékben Jugoszláviára, Horvátországra, illetve kisebb mértékben Görögországra, Bulgáriára és Magyarországra gyakorolhat hatást egy újabb fegyveres etnikai konfliktus kiújulása az egykori jugoszláv utódállamok között (64. ábra).

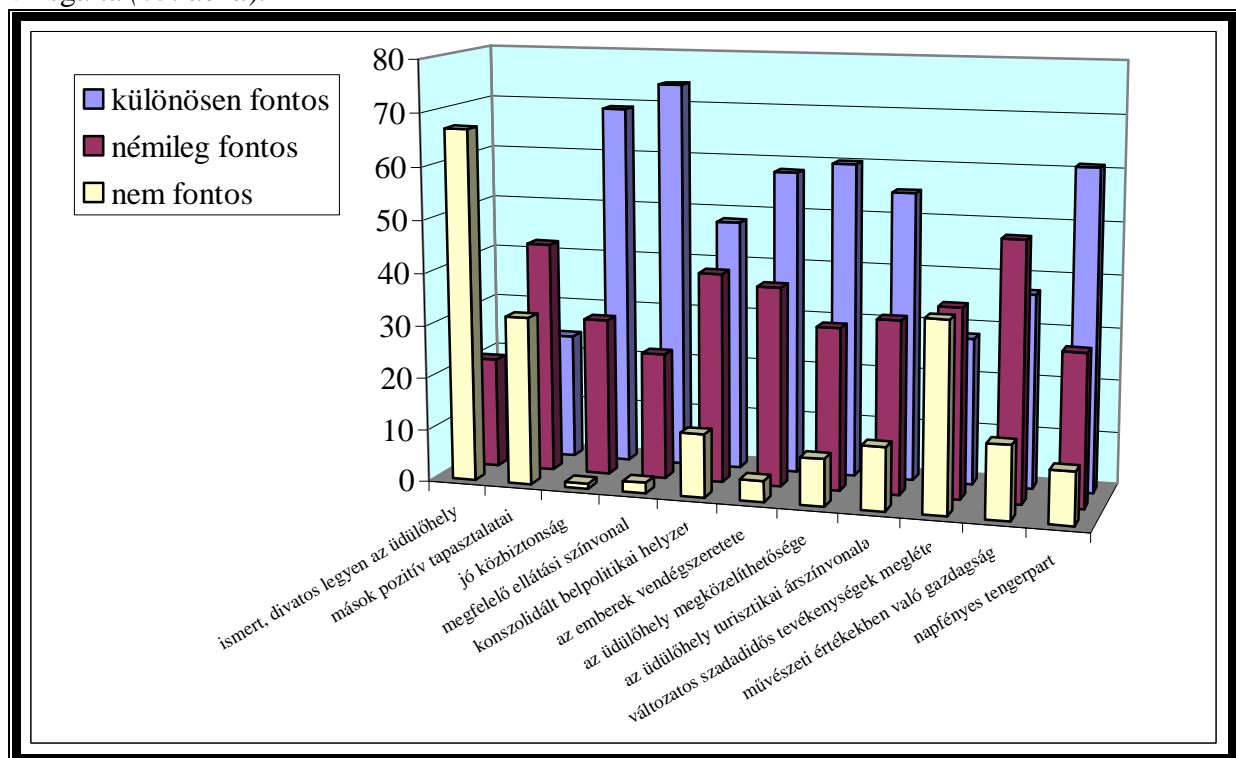

64. ábra Egy újabb balkáni válság mely országokat érintheti elsősorban?

Forrás: 2000. április 18. és 2000. november 18. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek szerint egy újabb háborús konfliktus elsősorban a felsorolt országok gazdasági életét és a turizmus alakulását befolyásolná hátrányosan, s abban valamennyien egyet értenek, hogy egy újabb balkáni konfliktus a térség idegenforgalmát jelentős mértékben befolyásolná. Véleményük szerint azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a háború okozta természeti és társadalmi (véltlen emberéletek, menekültek) hatásairól sem.

A kutatás második része az utazási szokásokkal, döntésekkel kapcsolatos tényezőket vizsgálta (65. ábra).

65. ábra Mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

Forrás: 2000. április 18. és 2000. november 18. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezés a következő eredményekkel zárult:

Az utazási döntés meghozatalánál a legfontosabb tényezők sorrendje a következőképpen alakult:

- ↵ megfelelő ellátási színvonal,
- ↵ jó közbiztonság,
- ↵ napfényes tengerpart,
- ↵ az üdülőhely megközelíthetősége,
- ↵ az emberek vendégszeretete és
- ↵ az üdülőhely turisztikai árszínvonala.

Kevésbé fontos tényezőként a következők szerepeltek:

- ↵ művészeti értékekben való gazdagság,
- ↵ mások pozitív tapasztalatai,
- ↵ konszolidált belpolitikai helyzet,
- ↵ az emberek vendégszeretete,
- ↵ változatos szabadidős tevékenységek megléte és
- ↵ az üdülőhely turisztikai árszínvonala.

Nem fontos tényezőként az alábbiakat említették meg a válaszolók:

- ↵ ismert, divatos legyen az üdülőterület,
- ↵ változatos szabadidős tevékenységek megléte,
- ↵ mások pozitív tapasztalatai,
- ↵ művészeti értékekben való gazdagság és
- ↵ az üdülőhely turisztikai árszínvonala (65. ábra).

Az utazási döntés meghozatalánál a fontos tényezőket összefoglalva három csoportra bontva lehet értékelni:

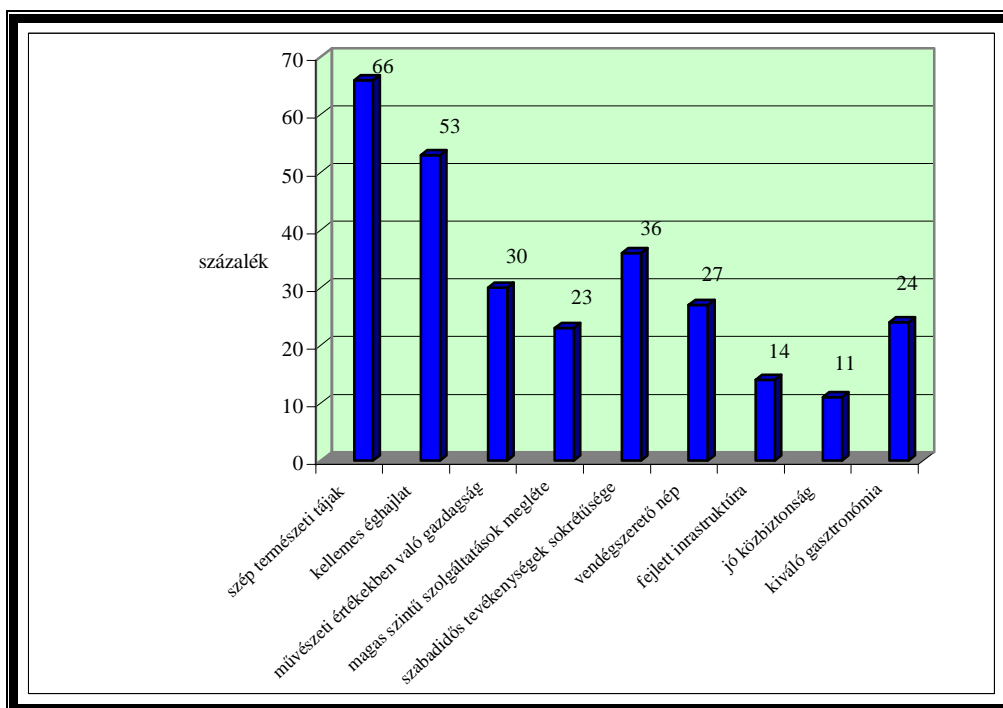
- ↵ a turisztikai desztináció tárgyi és személyi felkészültségi tényezői,
- ↵ a természeti adottságok és
- ↵ az ár.

A kutatás során kapott eredményeket összehasonlítva az általam – 2000. november 6. és 2000. december 20. között – végzett mélyinterjúk eredményeivel, jelentős mértékben megegyeznek. A szakemberek véleménye szerint ugyanis a magyar turisták számára a tengerparti nyaralások rendkívül népszerűek, s népszerűségük a jövőben is megmarad. Emellett a turisták jellemzője az érzékenysége.

A felmérés során a művészeti értékekben való gazdagság még kevésbé fontos tényezőként szerepel, azonban a turisztikai szakma képviselői szerint pozitív változások tapasztalhatók a turisták körében. Ugyanis egyre gyakoribbá válik, hogy a tengerparti nyaralásokat valamilyen kulturális, művészeti programmal kötik össze.

A kutatás harmadik részében a magyar turisták által kedvelt Horvátország turisztikai jellemzőit vizsgáltam, amelynek során előre megadott szempontok alapján kellett értékelni az ország adottságait. A megkérdezettek 56%-a járt már Horvátországban.

A felmérés eredményeként a következőket lehet megállapítani:

66. ábra Véleménye szerint mennyire jellemzőek az alábbi fogalmak Horvátországra?

Forrás: 2000. április 18. és 2000. november 18. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Horvátországra az alábbi fogalmak jellemzőek a magyar turisták szerint, amelyek mint vonzástényezők szerepelnek az utazási döntés meghozatalánál:

- ☞ szép természeti tájak,
- ☞ kellemes éghajlat,
- ☞ szabadidős tevékenységek sokrétősége,
- ☞ művészeti értékekben való gazdagság és
- ☞ vendégszerető nép (66. ábra).

A turisztikai vállalkozások munkatársai szerint a turisták Horvátországot, mint turisztikai desztinációt elsősorban természeti adottságai miatt kedvelik, illetve a megközelíthetőség (Isztriai-félsziget) miatt vált népszerűvé. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy Horvátország kulturális vonzástényezőit kevesen említették meg.

Az 1999-es koszovói háborús konfliktus a kérdőívet kitöltők mindössze 23%-át befolyásolta az utazási döntés meghozatalánál, amely elsősorban azt jelentette, hogy más úti célt, illetve közlekedési eszközt (személygépkocsi, illetve autóbusz helyett repülőgép) választottak. A repülőgéppel történő nyaralások megvalósításában jelentős szerepet játszott a charterjáratok árcsökkenése, amely az utazásszervezők kényszerű válasza volt a válság negatív hatásainak csökkentésére, ugyanis a kiesett bevételek pótlása és a keresletnövelő hatás érdekében a repülőjegyek árat kénytelenek voltak csökkenteni. Ennek köszönhetően az autóbuszos és a repülőjegyárak közelítettek egymáshoz.

A politikai helyzetet értékelve a válaszadók többsége szerint a Balkán-félszigeten a belpolitikai helyzet még nem rendeződött s valószínűnek tartják egy újabb háborús konfliktus kialakulását, amely térségünk idegenforgalmát jelentős mértékben befolyásolná.

Az utazási döntés meghozatalánál az egyes tényezők eltérő fontossággal szerepelnek, amelyek között különös fontosságú a desztináció felkészültsége (ellátási színvonal, jó közbiztonság), természeti adottságai (napfényes tengerpart) és turisztikai árszínvonala, amely szoros relációt mutat – a turisztikai vállalkozások munkatársainak véleményével összhangban

– a turisták motivációjával és igényeivel, valamint a gazdasági ismérvekkel (szabad rendelkezésű jövedelem).

A turisták körében kedvelt Horvátország népszerűsége a szakemberek megítélése szerint az elkövetkezendő években is jelentős lesz.

A turisztikai piacon azok a vállalkozások lesznek sikeresek és versenyképesek, amelyek ismerik az általuk kiválasztott szegmens(ek) elvárásait és igényeit s annak megfelelően bővítik turisztikai kínálatukat. Azonban fontos figyelembe venni, azt a tendenciát, hogy a magyar turisták körében is egyre népszerűbbek azok az üdülések, amelyek a tengerparti nyaralásokat kulturális jellegű programokkal kötik össze. S ennek megfelelően kell az egyes utazási irodáknak is – az általuk kiválasztott célpiac lehetőségeihez mérten – programkínálatukat összeállítani.

11.2. Az utazási irodák tevékenységét befolyásoló tényezők: a koszovói válság hatása – Esettanulmány

2000-ben turisztikai szakemberekkel készítettem mélyinterjút, amelyben az 1999-es koszovói válság utazási irodák tevékenységére gyakorolt hatását vizsgáltam. (Az interjúvázlat a 3. mellékleten található.)

Az egykori jugoszláv tagállamok függetlenségi törekvései és nemzetiségi ellentétei miatt kialakult polgárháborúk az 1990-es évek eleje óta jelentősen befolyásolták Görögország és a már önálló Horvátország turizmusának alakulását. Az idegenforgalom éppen csak fejlődésnek indult Horvátországban, Görögországban pedig egy dinamikus növekedést lehetett megfigyelni, amikor a NATO 1999-ben elindította támadását Jugoszlávia ellen, válaszul a kialakult koszovói helyzetre.

A háború azonban nemcsak ezen két ország turizmusára hatott negatívan, hanem a magyarországi – kiutaztatással is foglalkozó – utazási irodák tevékenységét is érintette.

A háborús konfliktus eltérő módon befolyásolta – a kiválasztott piaci szegmenseknek megfelelő termékfejlesztések jellegének megfelelően – az egyes utazási irodák működését.

Mivel Görögország nagyon népszerű a magyar turisták körében, a térségben kialakult, illetve kialakuló válsághelyzetek befolyásolhatják a turisták desztinációkra vonatkozó döntéseiket is.

Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy az utazásszervezők hogyan próbáltak reagálni a háborús konfliktus okozta keresletváltozásra, illetve a magyar turisták utazási szokásainak alakulását is vizsgáltam.

Nem telt el olyan hét, amikor ne értesültünk volna a koszovói albánok és a szerbek között ismételen kialakult etnikai feszültségekről.

A turisztikai szakemberek azonban eltérő módon ítélték meg az akkori koszovói politikai helyzetet. Többségük bizakodó volt és konszolidálnak tartották a belpolitikai helyzet alakulását, ugyanakkor néhányan úgy vélekedtek, hogy a nemzetiségi ellentétek megoldására még várni kell, így meglehetősen bizonytalannak ítélték az akkori állapotot.

Ugyanakkor reménykedtek abban, hogy egy-két éven belül egy újabb koszovói válság, amilyen az 1999-es volt, nem fog kialakulni. Az akkori vélemények szerint a délszláv helyzet még meglehetősen labilis, hiszen a nemzetiségi feszültségeket nem lehet rövid idő alatt megszüntetni.

Az 1999-es háborús konfliktus jelentős problémát okozott a kiutaztatással foglalkozó turisztikai vállalkozásoknak is, hiszen a NATO bombázásai éppen akkor kezdődtek el, amikor az utazási irodák már elkészítették programjaikat. Természetesen a válság eltérő módon érintette az egyes irodák működését, hiszen a krízis hatása jelentős mértékben függött attól, hogy az idegenforgalmi vállalkozások a piac mely szegmenseinek kínálták termékeiket.

A Tihanyi Travel esetében, amely csak buszos utazásokat kínál utasainak Görögországba, a koszovói válság alaposan kihatott az iroda tevékenységére. A Chalkidiki-félsziget üdülőhelyeire irányuló utazásaikat le kellett állítaniuk, a korfui útjaikat – amelyekre nagyon kevesen jelentkeztek – eleinte Olaszországon keresztül valósították meg. Azonban a felmerülő plusz költségek miatt nem lehetett hosszú távon megoldani, úgyhogy az utaztatás ezen részét is le kellett mondani.

A West Travel tevékenységében is érezhető volt a válság hatása, elsősorban a buszos utaknál a felszámított többletköltségek miatt, amely egyaránt terhet jelentett az utasokra és az utazási irodákra. Ezt a helyzetet a West Travel egy sikeres marketing akcióval igyekezett megoldani.

Az Apollon Travel utazási iroda vonatkozásában az 1999-es nyári szezonban nagyon erősen érezte hatását az újabb háborús konfliktus. Az autóbusszos utazások száma jelentős mértékben visszaesett, mert sokan lemondták az utazást. Eleinte Románián és Bulgárián át közlekedett az autóbusz, mivel azonban az utazás sok időt vett igénybe, ezért Olaszországon keresztül próbálták megközelíteni a görögországi nyaralóhelyeket. Ezen az útvonalon viszont a kompok nem megfelelő időközökben történő indítása jelentett problémát az iroda számára. A háború befejeztével azonban újra Jugoszlávián közlekedtek az autóbusszok. A háború a repülő turizmusnak kedvezett, mert sokan döntöttek úgy, hogy inkább a biztonságosabb megközelítést, a repülővel történő utazást választják. Mivel 1999-ben sok volt a last minute áron meghirdetett utazás, nem volt olyan nagy a különbség egy korfui autóbusszos vagy repülő utazás ára között.

Véleményem szerint a charterjáratok annyira lenyomták az árakat, hogy egy átlagos család is megengedhette magának, hogy fejenként 40-45 ezer forintért el tudjon utazni egy hétre Görögországba repülővel.

A 2000. évi turisztikai szezonban már nem volt túlzottan érezhető az 1999-es válság hatása. A köztudatban azonban még mindig benne van, hogy Koszovó veszélyes terület, a turisták rákérdeznak, hogy mennyire biztonságos a térségbe történő utazás.

A válság hatásainak megoldására a görög nemzeti turisztikai hatóság támogatást ajánlott fel a magyarországi utazásszervezőknek is, akik csoportos utaztatást szerveztek autóbusszal. A megvalósulással kapcsolatban a szakemberek véleménye megoszlik, ugyanis úgy vélik, hogy a bürokrácia miatt nem volt hatékony a támogatás (nem is igényelték, nem kapták meg). Alapvetően azonban pozitívan értékelik a kezdeményezést.

Munkámban – kvalitatív kutatások során kapott információk alapján - vizsgáltam a magyar szabadidős turisták utazási szokásait is, elsősorban azt, hogy milyen tényezők játszanak szerepet az utazások kiválasztásánál. Az utazási döntés meghozatalánál az ár a legfontosabb tényező, ugyanis a magyar turisták rendkívül árérzékenyek. Sajnálatos tény ugyanakkor, hogy a last minute utak fogalma és lényege rosszul él a köztudatban és az utazók hozzászórtak a nyomott árakhoz. Negatív példaként említhető meg, hogy a turisták – sajnos elég gyakran – csak az árat nézik meg, illetve, hogy jelezve van-e a last minute kifejezés és nem azt veszik figyelembe, hogy az ár milyen szolgáltatást tartalmaz, hanem, hogy melyik az olcsóbb s inkább azt az utazást választják. Második helyen a döntések tekintetében a turisztikai vállalkozás imázsa, illetve ennek összetevői – az utazási iroda megbízhatósága, az általa nyújtott szolgáltatások minősége – is egyre fontosabb szereppé válik, elsősorban a 2000-ben kiobbant botrányok miatt. Megállapítható, hogy egyre többen vannak azok a turisták, akik a megbízható irodákat keresik s az ügynökségek is egyre inkább megválogatják, hogy melyik partner iroda útját értékesítik. Végül, de nem utolsósorban a divat és az úti cél is szerepet játszik a döntés meghozatalában. Az úti cél kiválasztásában pedig számos tényező összetett hatása figyelhető meg. Nagyon népszerű Görögország és Horvátország, melyben elsősorban a kedvező ár, a közelség, a kellemes klíma, az emberek vendégszeretete és a jó

konyha egyaránt szerepet játszik. Megítélésem szerint nagyon kevés ember tartozik ma ahhoz a réteghez, aki a magasabb- vagy luxus kategóriájú szolgáltatásokat keresi.

A jövőre vonatkozó elképzeléseket célszerű kétfelé bontani és a hivatásturizmus, illetve a szabadidős turizmus keretein belül vizsgálni.

A hivatásturizmuson belül leginkább az incentive, az üzleti és a konferenciaturizmusnak van nagy jövője, amely elsősorban az európai integrációs folyamatok elmélyülésére vezethető vissza.

Meglátásom szerint az ügynökök szerepe gyengülni fog, amelyben két tényező is szerepet játszik: egyrészt a cégek a költségek csökkentését, másrészt a szolgáltatások megfelelő színvonalának a biztosítását az állandó, közvetlen kapcsolat megteremtésével látják biztosítottak. Azonban a közvetítők jelentőségének visszaszorulása csak egy bizonyos szintig lesz tapasztalható, mert a turizmus bizalmi interakciókon alapul, ahol fontosak a személyi kapcsolatok. Véleményem szerint maradnak a sláger desztinációk, illetve Görögország és Horvátország népszerűsége megmarad s a már jól bejáratott úti célok mellett be fog indulni egy nagyarányú kereslet új görögországi célterületek iránt. Megítélésem szerint növekedni fog a bizalom a kisebb utazási irodák iránt, tehát meg fog változni az az elképzelés, hogy csak a nagy irodák a megbízhatóak.

Véleményem szerint a tengerparti nyaralások a magyar turisták számára mindig nagyon vonzóak lesznek s elsősorban azok a területek, amelyek rövid idő alatt megközelíthetőek. Meglátásom szerint egyre gyakoribb, hogy a turisták a kulturális programot összekötik a tengerparti nyaralással.

Az Internet szerepét egyre fontosabbnak tartom a turizmusban is, az információszerzésben, a reklámozásban és a foglalásokban is egyaránt.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az idegenforgalom fejlődése érdekében a minőségi turizmus elveit kell megvalósítani.

Összegzésképpen megállapítható, hogy az 1999-es válság hatására az irodák igyekeztek megfelelő megoldást keresni, amely elsősorban az útirányok megváltoztatásában és a felmerülő költségek átvállalásában mutatkozott meg. A koszovói krízis eredményeképpen jelentősen átalakultak az árviszonyok, ugyanis az utazásszervezők a veszteségek minimalizálása érdekében a charterjáratok árait jelentős mértékben csökkentették. Ez viszont azt vonta maga után, hogy az utazási irodák árversenybe kényszerítik egymást, mert a turisták az alacsony árszinten meghirdetett utazásokat részesítik előnyben. A helyzet megoldása a turisztikai vállalkozások összefogását sürgeti.

11.3. A koszovói válság hatása a görögországi utazásszervezők tevékenységére – Esettanulmány

2000 júniusában az Apollon Travel Utazási Iroda segítségével megtudhattam két görögországi utazásszervező véleményén keresztül, hogy az 1999-es koszovói válság hogyan befolyásolta tevékenységüket. Az egyik utazásszervező – Rhodos Tours – Kos szigetén, a másik – Kalamaka Travel – Kréta szigetén végzi turisztikai tevékenységét. A kutatás standard kérdőív alapján valósult meg. A primer kutatás néhány kérdése arra is irányult, hogy megismerjem az utazásszervezők véleményét a magyar turisták utazási szokásairól. (A kérdőív a 4. mellékletben található.)

Mind a két utazásszervező 2000-ben labilisan ítélte a koszovói politikai helyzetet és valószínűnek tartották egy újabb koszovói válság kialakulását 1-2 éven belül.

A Rhodos Tours és a Kalamaka Travel vezetője is úgy vélekedett, hogy a 2000-es turisztikai szezonra is hatással volt az 1999-ben kirobbant koszovói konfliktus. A Kalamaka Travel esetében az előző évhez képest csökkent azon turisták száma, akik személygépkocsival és autóbusszal utaztak Görögországba. A Rhodos Tours vezetője szerint a válság hatása

elsősorban Görögország északi régiójában fejtette ki negatív hatását, a déli régiókban ez nem érvényesült.

Arra a kérdésre, hogy az 1999-es koszovói háborús konfliktus hogyan hatott az egyes utazásszervezők vállalkozására, az alábbi válaszokat kaptam:

- ↪ A Kalamaka Travel irodavezetője véleménye szerint a válság kezdetén nagyon sok görögországi foglalást töröltek, a turisták félték utazni, elsősorban Észak-Görögországban volt sok probléma.
- ↪ A Rhodos Tours tevékenységét közvetlenül nem befolyásolta a válság, mert Dél-Görögországban, a Dedekániszosz régióban található az iroda.
- ↪ A koszovói válság negatív hatásait az egyes irodák a következőképpen próbálták megoldani:
- ↪ A Kalamaka Travel legelőször is tájékoztatta partnereiket, hogy Görögország biztonságos ország és a háború egyáltalán nem érinti az országot. Továbbá speciális árkedvezményeket dolgoztak ki a turisták számára, így növelve az értékesítést.
- ↪ A Rhodos Tours turisztikai hirdetésekben arra hívta fel a turisták figyelmét, hogy Görögország biztonságos desztináció.

A Kalamaka Travel és a Rhodos Tours sem kapott állami támogatást a válság negatív hatásainak kivédésére.

Kalamaka Travel vezetője jónak találta a görög Nemzeti Turisztikai Hivatal által felkínált támogatást, azonban nem találták elégnek, mert nem lehetett előre látni a turizmus csökkenését és a megvalósulás nagyon lassú volt. A Rhodos Tours vezetője nem volt elégedett ezzel az intézkedéssel.

Az utazási irodák vezetői szerint a magyar turisták utazásaik kiválasztásánál a következő tényezők játszanak szerepet:

- ↪ napfényes tengerpart,
- ↪ az üdülőhely turisztikai árszínvonala,
- ↪ mások pozitív tapasztalatai,
- ↪ művészeti értékekben való gazdagság,
- ↪ konszolidált belpolitikai helyzet,
- ↪ megfelelő ellátási színvonal.

Az utazásszervezők megítélése szerint az elkövetkezendő 5-10 éven belül az alábbi változások várhatók a magyar turisztikai kereslet alakulásában:

- ↪ jobb minőség elvárása a turisztikai szolgáltatásokban,
- ↪ sokkal versenyképesebb árak biztosítása,
- ↪ változatos egyéni szolgáltatások (szálláshely, tengeri utazások) kínálata
- ↪ kedvezőbb, fenntartható gazdasági fejlődés lehetővé teszi, hogy a magyar kiutazó turizmus növekedjen.

A turisztikai vállalkozások az alábbi módon kívánnak megfelelni a változó turisztikai keresletnek:

- ↪ képzett munkaerő alkalmazása,
- ↪ speciális szolgáltatások fejlesztése,
- ↪ új együttműködés turisztikai szervezetekkel,
- ↪ marketing fejlesztése (hirdetés és kiemelten az internet szerepe a promóciós tevékenységben),
- ↪ jobb szolgáltatásokat kínálni, fontos, hogy a turista a pénzéért a megfelelő minőséget kapja.

A két utazásszervezőtől kapott válaszokat összegezve megállapítható, hogy elsősorban azon turisztikai vállalkozások tevékenységét befolyásolta a koszovói válság, amely a válság által sújtott területekhez közel eső régiókban is érdekelt az idegenforgalmi szolgáltatások értékesítésében. A háborús konfliktusnak meghatározó szerepe volt a következő évi forgalom

alakulásában is, a turisták a személygépkocsi és az autóbusz helyett inkább repülőgéppel utaztak.

Az etnikai konfliktus során mind a két utazásszervező igyekezett fenntartani a bizalmat Görögország, mint biztonságos desztináció iránt, elsősorban a promóció és az árdifferenciálás eszközét alkalmazva.

A görögországi utazási vállalkozások vezetőinek véleménye megegyezik a magyar turisztikai szakemberek véleményével a magyar turisták utazási döntési tényezők elemzésénél, miszerint a magyar turisták körében népszerűek a tengerparti üdülőhelyek, a magyar turista érzékeny és egyre meghatározóbbá válik a művészeti látnivalók megléte az adott üdülőterületen.

A magyarországi utazási irodáktól és a görögországi utazásszervezőktől kapott válaszok alapján összefoglalható, hogy a turizmus piaca hogyan és milyen eszközök alkalmazásával tud reagálni egy adott válságra. A tour operátorok marketingkommunikációval tudják meggyőzni partnereiket és a potenciális turistákat az adott desztináció biztonságával kapcsolatban. Emellett az értékesítés ösztönzéseként taktikai árképzés során árkedvezményeket kínálnak a turisták számára. A kiutaztatással foglalkozó utazási irodák alternatív útvonalak kidolgozásával próbálják a közlekedést megoldani. Mindez azonban többletköltséget jelent az utazási iroda és a turista számára egyaránt. Abban az esetben, hogyha az utaztatást le kell mondani, az jelentős bevétel kiesést jelent az iroda számára. A turisták a desztináció vagy a közlekedési eszköz megváltoztatásával reagálhatnak egy krízishelyzetre. A közlekedési eszköz módosításánál az utazási irodák által alkalmazott árpolitikai viszont ebben meghatározó szerepet játszik.

A kutatás óta eltelt időszak magyar turisztikai folyamatok eredményeit összegezve megállapítható, hogy az utazásszervezők véleménye a magyar turisták utazási szokásait illetően beigazolódott. A magyar turista napjaikban is érzékenységgel jellemezhető és kialakult egy olyan utazóréteg, amelyik távoli, egzotikus utazások iránt érdeklődik. A turisztikai kereslet Magyarországon nem csak demokratizálódott, hanem polarizálódott is. A magyar látogatók utazásaik során fontosnak tartják a személyes kapcsolatok meglétét és igénylik az egyénre szabott szolgáltatások lehetőségét.

11.4. Turizmus Bosznia-Hercegovinában – Esettanulmány

Az egykori Jugoszlávia tagállamai közül Bosznia-Hercegovina szenvedte el a legnagyobb háborús pusztítást az 1990-es évek folyamán kirobbant délszláv válság során. Mivel Bosznia-Hercegovina gazdaságfejlesztésében kiemelt szerepet kap az idegenforgalom, ezért 2004-ben interjút készítettem Sabina Mujezinovic-csal, a Verde'94 Kft. tulajdonosával. (Az interjú vázlata az 5. mellékletben található.)

Biztonságpolitikai szakértők szerint Bosznia-Hercegovinában a béke záloga a nemzetközi békeerők jelenléte, amelyre – véleményük szerint – még 10 évig is szükség lehet. *Sabina Mujezinovic* szerint újabb háború nem lesz az országban, hiszen az emberek az átélt borzalmakat nem felejtik el s nem akarnak újabb szenvedéseket átélni. Bosznia-Hercegovinában a háború előtt évszázadok óta békében éltek együtt a bosnyákok, a horvátok, a szerbek és a zsidók is. Már ez a sokféle etnikai-vallási összetétel is jelzi Bosznia-Hercegovina turisztikai vonzerejének egyik alapját.

1984-ben Szarajevóban rendezték meg a Téli Olimpiai Játékokat. Ezt nem csak a gazdasági feltételek tették lehetővé, hanem az itt élő emberek vendégszeretete és hozzáállása az idegenforgalomhoz. Bosznia-Hercegovinában a turizmus régi időkre vezethető vissza. Bosznia-Hercegovina első szállodája Szarajevóban épült, a Hotel Európa. Az első szervezett turistacsoport Szarajevóból indult Dubrovnikba. *Sabina Mujezinovic* szerint az itt élő emberek gondolkodásmódjára mindig is jellemző volt a vállalkozási szellem. Az idegenforgalom

kialakulását és fejlődését ez a fajta hozzáállás jelentősen segítette, hiszen a természeti, gazdasági, történeti, művészettörténeti és egyéb adottságok megteremtették a turizmus alapját.

Sabina Mujezinovic véleménye szerint Bosznia-Hercegovina turizmusának erőssége az idegenforgalmi vonzerők sokrétősége, gyengesége az infrastrukturális hálózat minősége, illetve a turisztikai létesítmények jelenlegi állapota. Szarajevóban a háború előtti években 7500 vendégágy állt a turisták rendelkezésére, 2004-ben pedig mindössze 2500 vendégágy. Ezek a számadatok a háború okozta pusztítást jól jelzik.

A háború – az idegenforgalom krízisérzékenységből adódóan – a turistaforgalom és a nemzetközi turizusból származó bevételek alakulására is negatívan hatott.

Bosznia-Hercegovina az idegenforgalomtól várja gazdaságának talpraállítását (FALUSSY ZS. 2000.). Annak érdekében, hogy ez a fejlődés tervezett és ellenőrizhető keretek között valósuljon meg, az ország kidolgozta turizmusfejlesztési koncepcióját. Az idegenforgalom országos irányítása az Idegenforgalmi és Kereskedelmi Minisztériumhoz tartozik.

A turizmusfejlesztési koncepcióban az adottságoknak megfelelően az alábbi turisztikai termékek kapnak prioritást:

- ↳ kulturális turizmus,
- ↳ vallási turizmus,
- ↳ aktív sportturizmus
 - vadvízi evezés,
 - síturizmus,
 - horgászturizmus,
 - vadászturizmus,
- ↳ ökoturizmus,
- ↳ gasztronómiai turizmus.

Sabina Mujezinovic a Verde'94 Kft tulajdonosa sokat tesz Bosznia-Hercegovina népszerűsítéséért. Megítélése szerint még mindig nincs jó tájékoztatás Bosznia-Hercegovináról és nincs benne az emberek tudatában hogy Bosznia-Hercegovina – ahol évekkkel ezelőtt még harcok dúltak – úti cél is lehet.

Sabina Mujezinovic által alapított iroda kínálatában kulturális és sportprogramok egyaránt szerepelnek. A turisták körében – egyéni utazók – kedvelt a „Régi monarchia útjain” elnevezésű program, amelynek keretében a horvátországi Dubrovnikot is meglátogatják. Népszerűek a vadvízi túrák is a Neretván és az Unán. A vizek jó minőségűek és a túrák szép természeti tájakat érintenek.

Sabina Mujezinovic szerint a magyar turisták az elkövetkezendő években leginkább az aktív sportturizmus (vadvízi evezés, síturizmus) az ökoturizmus és a kulturális, vallási utazások iránt fognak érdeklődését mutatni. Ezen turisztikai keresletnek kiválóan megfelel Bosznia-Hercegovina idegenforgalmi kínálata. *Sabina Mujezinovic* az iroda kínálatfejlesztésénél igyekszik figyelembe venni Bosznia-Hercegovina turisztikai adottságait, turizmusfejlesztési koncepcióját, valamint a magyar turisták keresletváltozását. Természetesen ehhez nagyon sok marketingmunkára van szükség. *Sabina Mujezinovic* az idegenforgalmi promócióban elsősorban az internet adta lehetőségeket kívánja felhasználni.

Bosznia-Hercegovina turizmusfejlesztési koncepciójában megfogalmazott termékfejlesztési prioritások összhangban vannak a nemzetközi turizmus várható tendenciáival.

2008-ban Szarajevóban az Európai Unió támogatásával konferenciát tartottak „A turizmus fejlesztéséhez nyújtott támogatásokról Bosznia-Hercegovinában” címen. Az Európai Unió a turizmus versenyképességének javításához 60 projekt keretében több mint 10 millió euró támogatást biztosított Bosznia-Hercegovinának. A konferencia fő megállapításai a turizmusfejlesztési koncepció eredményességét támasztják alá. A szakemberek véleménye szerint Bosznia-Hercegovina a legjobb példája annak, hogy a számos gazdasági és társadalmi

problémák ellenére a jobb jövőért való törekvés a turizmus fejlesztésében nyilvánul meg, illetve egy olyan folyamat kezdődött el, amely lehetővé teszi a régebbi időkben elkezdett örökség folytatását (<http://www.delbih.ec.europa.eu>).

A Bosnyák-Horvát Föderációban a szálloda-vendéglátás alágazat hozzájárulása a GDP értékéhez növekvő tendenciát mutat (<http://www.fzs.ba>).

Sabina Mujezinovic véleménye a magyar utazók turisztikai termékekre vonatkozó preferenciái vonatkozásában – véleményem szerint – beigazolódni látszik. A magyar turisták utazásaik alatt végezett szabadidős tevékenységek folytatására vonatkozó kutatások eredményei – kirándulások, természetjárás (nemzeti parkok területén tett kirándulások, gyalogtúrák), kerékpározás, vízi sportok, illetve kulturális tevékenységek (Világörökség-helyszínek, kiállítások, múzeumok) megtekintése – ezt bizonyítják.

11. 5. A turizmus helyzete Montenegróban – Esettanulmány

A magyar turisták körében egyre népszerűbb úti célként szerepel Montenegró, az egykori Jugoszlávia tagállama. Az Adriai-tenger partján fekvő ország nemcsak a pihenést kereső turistáknak biztosít kedvező lehetőséget, hanem a kultúra és a sport iránt érdeklődők számára is számos kikapcsolódási lehetőséget kínál. Montenegró idegenforgalmi helyzetének alaposabb megismeréséhez Szalai Saroltával, az Adria Tours budapesti ügyintézőjével és Varga Szilviával, az Adria Tours szegedi ügyintézőjével 2003-ban interjút készítettem. A magyar turisták montenegrói utazási szokásainak megismerése érdekében 2003. július 25. és november 19. között standard interjút – 100 darab - készítettem az Adria Tours budapesti irodájában. (Az interjúk vázlata a 6. és 7. mellékletben, a kérdőív a 8. mellékletben található.)

Szalai Sarolta és Varga Szilvia sem tartotta valószínűnek, hogy egy újabb etnikai konfliktus alakulna ki a környező térségben, amely jelentős politikai és gazdasági nyomást gyakorolna Montenegróra.

Varga Szilvia szerint a gazdasági-társadalmi nehézségek ellenére 2003-ban konszolidált volt a politikai helyzet Montenegróban.

Montenegró idegenforgalmi adottságai nagyon összetettek és változatosak. Szalai Sarolta szerint Montenegró legismertebb térségei a Kotori-öböl, (Hercegnovi, Kotor, Tivat), a Budvai riviera (Budva, Becia, Miločer, Sveti Stefan), illetve az Ulcinji riviera (Sutomore, Bar, Ulcinj).

Az akkori montenegrói kormány felismerte az ország idegenforgalmi adottságait és a turizmusban rejlő gazdasági lehetőségeket. Montenegró arra törekedett, hogy a GDP közel egyharmadát az idegenforgalom állítsa elő. Ennek érdekében az alábbi kezdeményezéseket kiemelten kezelték:

- ↳ privatizációs program – szállodák – megvalósulása,
- ↳ idegenforgalmi beruházásokhoz adókedvezmény biztosítása (www.nu.hu).

A turizmus fellendüléséhez azonban saját tapasztalatom szerint szükséges az alapinfrastruktúra – közúthálózat – minőségi és mennyiségi fejlesztése, illetve a környezeti kultúra és gondolkodásmód meghonosítása is.

Az idegenforgalom jövőbeni alakulását számos egyéb pozitív tényező befolyásolja. Szalai Sarolta szerint Montenegró azon irigylésre méltó térségek közé tartozik, ahol nem kell attól tartani, hogy feltörnek vagy ellopják az autót, illetve, hogy bármilyen atrocitás érne az embert. A montenegrói emberek barátságosak, segítőkészek s általában beszélnek valamilyen világnyelvet.

Szalai Sarolta véleménye szerint tagadhatatlan tény, hogy a tengerparti nyaralás úti céljává elsősorban az olcsósága teszi Montenegrót. A szállodák és apartmanok árfekvése sokkal barátságosabb, mint a szomszédos Horvátországban. Varga Szilvia szerint a magyar turisták főleg a nyaraló programokat keresik s erre Montenegró nagyon kedvező feltételeket kínál.

Montenegró turizmusának erőssége a jó közbiztonság, egzotikus tájai, és lenyűgöző természeti szépségei, a barátságos, kedves emberek, Montenegró megközelítési lehetőségei (vonat, autó, autóbusz, repülő).

Varga Szilvia hasonlóan vélekedik Montenegró turizmusáról. Véleménye szerint Montenegró elsősorban szép természeti tájainak, kellemes éghajlatának, művészeti értékekben való gazdagságának, a jó közbiztonságának és a kiváló gasztronómiának köszönheti népszerűségét az idegenforgalmi piacon. A turizmust negatívan érinti a magas szintű szolgáltatások, a szabadidős tevékenységek sokrétűségének és a fejlett infrastruktúrájának a hiánya.

Varga Szilvia szerint nagyon érdekes, hogy mennyire tartják biztonságosnak a turisták Montenegrót. Megoszlik a vélemény azok között, akik már jártak Montenegróban, illetve, akik még nem utaztak oda. Aki járt már Montenegróban nagyon biztonságosnak tartja az országot, míg azok, akik még nem voltak Montenegróban, kevésbé tartják biztonságosnak Montenegrót.

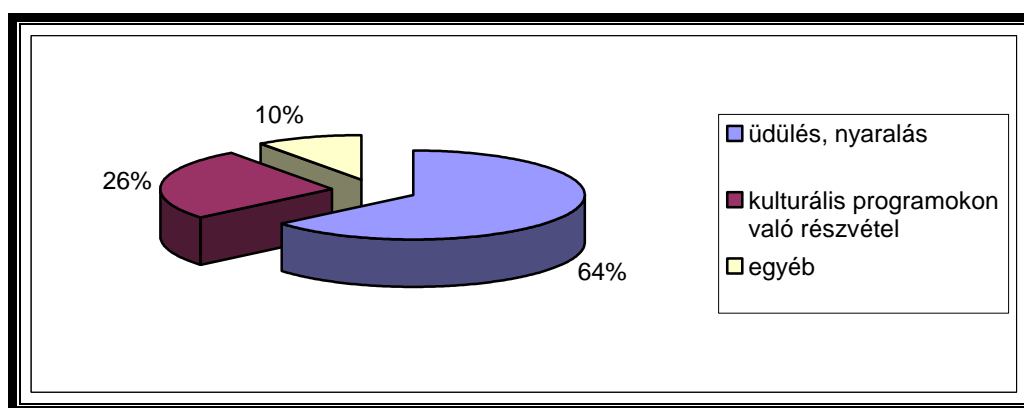
Véleményem szerint is nagyon biztonságos Montenegró. Utazásom során semmilyen atrocitás nem fordult elő, barátságosak, kedvesek és segítőkészek voltak az emberek. Késő este is nyugodtan lehetett sétálni a városban, nem kellett félni attól, hogy ellopnak valamit és attól sem kellett tartani, hogy becsapnak az étteremben, ajándékboltban.

Napjainkban a GDP közel 13%-át a turizmus állítja elő, amely elmarad a kitűzött értéktől. Az idegenforgalom fejlődését továbbra is számos tényező segíti elő: a turisztikai szektor prioritást élvez a privatizációs folyamatok során, a turisztikai szolgáltatások általános forgalmi adója csak 7% és a vállalat alapítás feltételei is kedvezőek.

2003. július 25. és november 19. között az Adria Tours Kft. budapesti irodájában megkérdező kutatást – standard interjú – végeztem. A kutatás célja az volt, hogy megismerjem a Montenegróba utazó turisták motivációit és utazási szokásait (milyen közlekedési eszközt, szálláshelyet választottak).

A megkérdezettek 56%-a még nem járt Montenegróban, 44%-a viszont már igen.

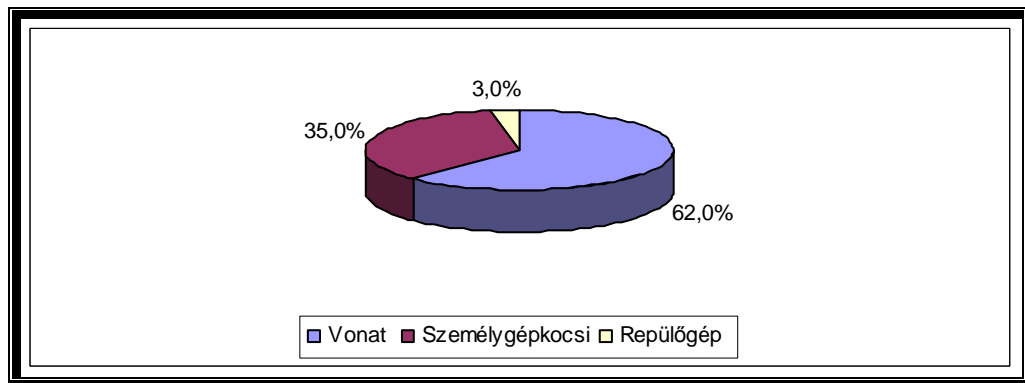
A kérdőívet kitöltők döntő többsége üdülés, nyaralás céljából utazott Montenegróba. Jelentős volt azon válaszolók aránya, akik kulturális programokon való részvétel, nevezetességek, megtekintése miatt látogatott az országba. Csekély volt azon választ adók aránya, akik egyéb (sportolás, barátok, rokonok meglátogatása, üzletkötés) célból utaztak Montenegróba (67. ábra).

67. ábra Milyen célból utazik Montenegróba?

Forrás: 2003. július 25. és november 19. között végzett standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A válaszadók többsége vonattal, több mint egyharmada személygépkocsival utazott Montenegróba. Kevés volt azon turisták aránya, akik repülővel érkeztek az országba (68. ábra).

68. ábra Milyen közlekedési eszközzel utazik Montenegróba?

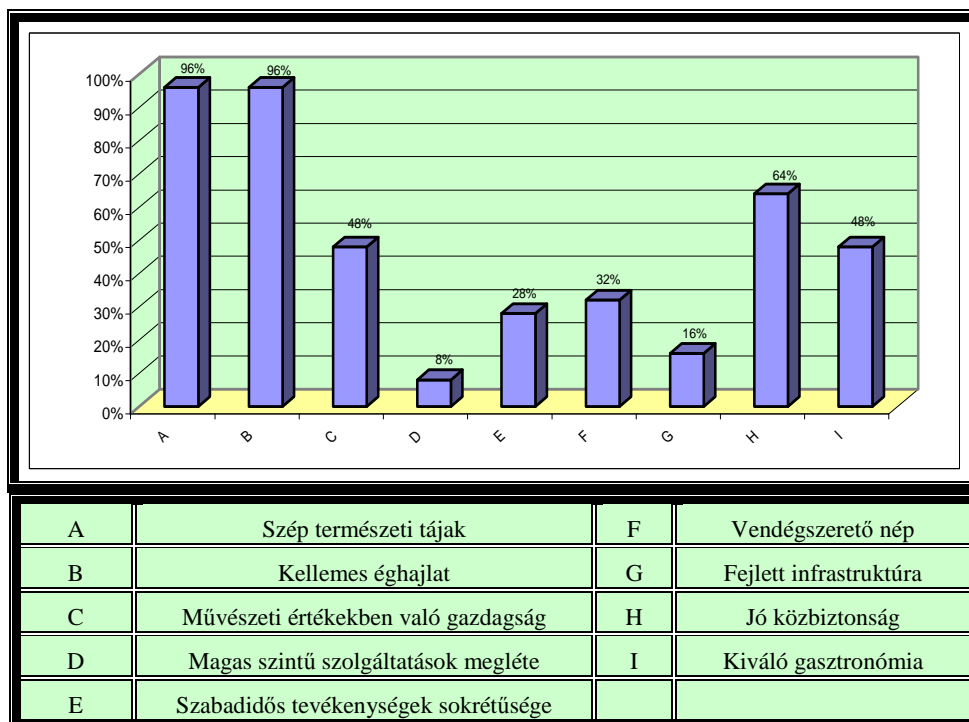
Forrás: 2003. július 25. és november 19. között végzett standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek 58%-a apartmant, 42%-a szállodát választott az ott tartózkodás során.

A kutatás során azt is vizsgáltam, hogy a magyar turisták körében milyen kép alakult ki Montenegróról, illetve, hogy az utazási döntésekkel kapcsolatos tényezők milyen szerepet játszanak az utazók körében.

Montenegróra az alábbi fogalmak jellemzőek:

- ↪ szép természeti tájak,
- ↪ kellemes éghajlat,
- ↪ jó közbiztonság,
- ↪ művészeti értékekben való gazdagság,
- ↪ kiváló gasztronómia (69. ábra).

69. ábra Véleménye szerint mely fogalmak jellemzőek Montenegróra?

Forrás: 2003. július 25. és november 19. között végzett standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek véleménye szerint az utazás kiválasztásánál különösen fontos:

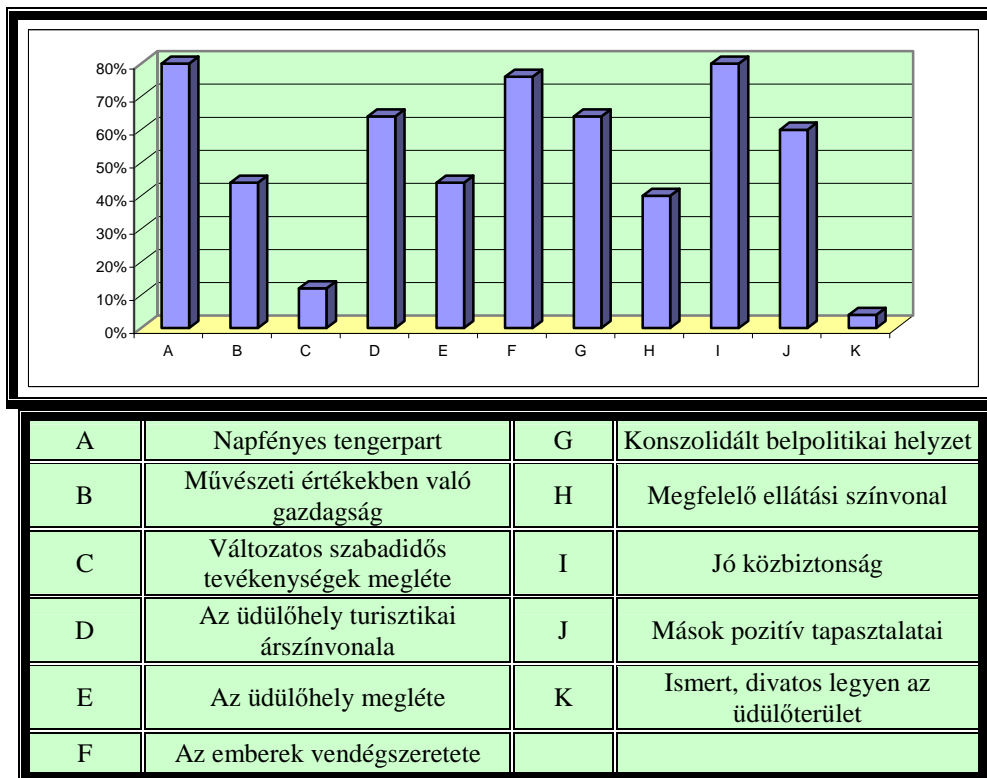
- ☞ napfényes tengerpart,
- ☞ jó közbiztonság,
- ☞ az emberek vendégszeretete,
- ☞ az üdülőhely turisztikai árszínvonala,
- ☞ mások pozitív tapasztalatai.

A felmérés résztvevői szerint némileg fontos:

- ☞ ismert, divatos legyen az üdülőterület,
- ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte,
- ☞ művészeti értékekben való gazdagság,
- ☞ napfényes tengerpart,
- ☞ megfelelő ellátási színvonal.

Ugyanakkor nem fontos, hogy:

- ☞ ismert, divatos legyen az üdülőterület,
- ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte (70. ábra).

70. ábra Az Ön számára mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

Forrás: 2003. július 25. és november 19. között végzett standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Az elmúlt évek során számos alkalommal olvashattunk az egykori Jugoszlávia tagállamaiban kiújuló etnikai konfliktusokról (1999. és 2001.), éppen ezért a turisták véleményét is megkérdeztem a térségben uralkodó politikai helyzetről.

A megkérdezettek 96%-a szerint nem képzelhető el egy újabb etnikai konfliktus a Balkán-félszigeten.

Azon válaszadók (4%) véleménye szerint, akik nem ítélik stabilnak a politikai helyzetet a térségben, egy újabb válság leginkább Horvátországot és Szerbia-Montenegrót sújtaná leginkább.

Montenegró változatos turisztikai kínálatával tud megjeleníteni a nemzetközi idegenforgalmi piacon. Az ország idegenforgalmi adottságai kitűnő lehetőséget kínálnak a nemzetközi idegenforgalmi trendeknek megfelelő termékfejlesztéshez (ökoturizmus, falusi turizmus, kalandturizmus). Montenegró kormánya felismerte ezt a lehetőséget és az idegenforgalom fejlesztése prioritást kapott a gazdaságpolitikában. A turizmus fejlődéséhez azonban elengedhetetlen feltétel a stabil politikai helyzet megvalósulása a szomszédos országokban is. A turisztikai szakemberek és a turisták is bizakodóak, hiszen véleményük szerint egy újabb etnikai konfliktus nem fog kialakulni a környező térségben.

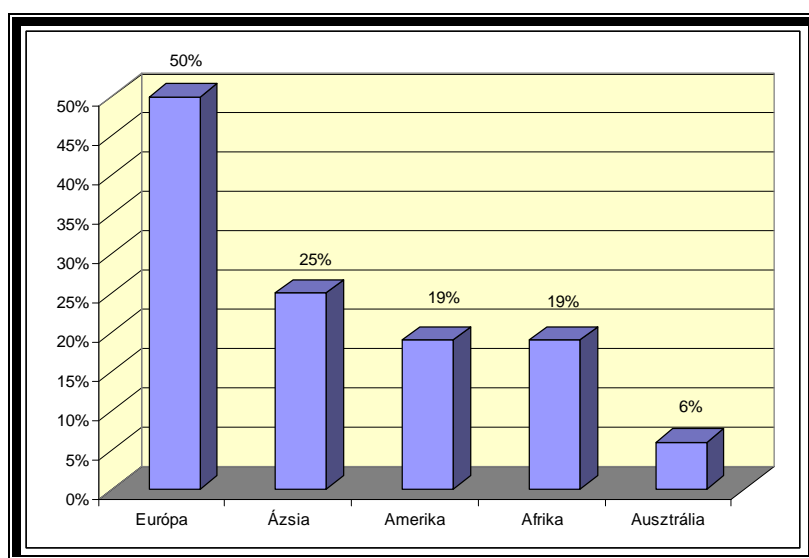
11.6. A magyar turisták utazási szokásai – Esettanulmány

2008. január 10. és 2008. december 31. között folytatott kérdőíves kutatásom során a turisták utazási szokásait vizsgáltam, és arra a kérdésre is kerestem a választ, hogy a magyar utazók utazási döntésében milyen tényezők játszanak szerepet továbbá, hogy a vizsgált országok esetében milyen vélemény (asszociáció) alakult ki az utazók körében.

Az általam végzett kutatás célja az volt, hogy megismerjem a turisták utazási szokásait – mely desztinációk iránt érdeklődnek, milyen közlekedési eszközzel utaznak, milyen szálláshelyet vesznek igénybe, honnan szerzik az utazási döntés meghozatalához szükséges információikat, hogyan szervezik meg utazásukat – és véleményük szerint milyen fogalmakkal azonosíthatóak a volt jugoszláv utódállamok, illetve, hogy a döntés meghozatalánál az egyes tényezőknek milyen szerepük van.

A kutatás standard interjú alkalmazásával azon turisták körében valósult meg, akik 2008-ban belföldi vagy külföldi utazáson vettek részt (125 darab). A kérdőívek a <http://kalmi.info/~luca/kerdoiv> internetes címen voltak elérhetőek. (A kérdőív a 9. mellékletben található.)

A megkérdezettek 31%-a belföldi, 69%-a külföldi utazások iránt érdeklődik.

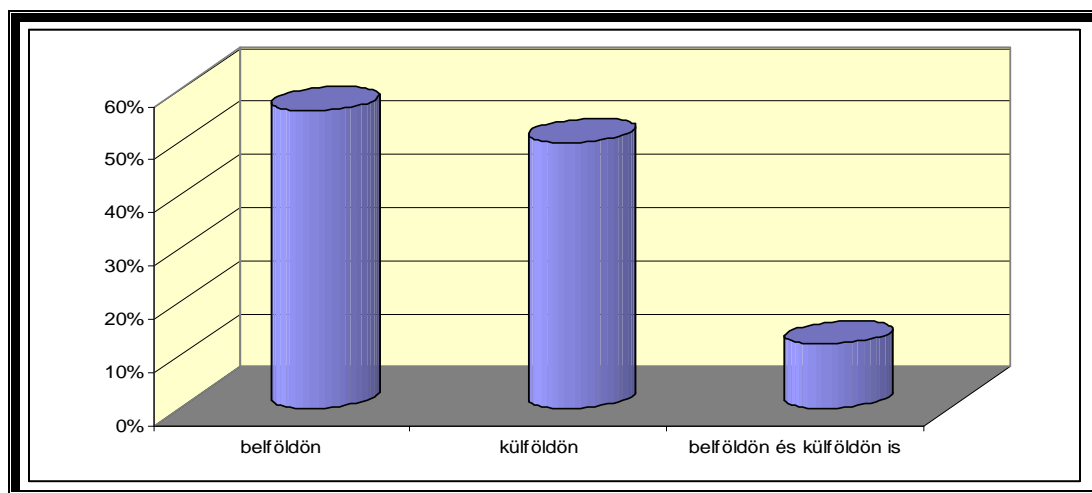
71. ábra: Hová szeretne utazni?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Azon megkérdezettek, akik külföldi utazások iránt érdeklődnek, elsősorban Európába szeretne utazni. Az úti célok között nyugat-európai (Franciaország, Írország), észak-európai

(Izland, Finnország, Dánia) és dél-európai (Portugália, Görögország, Málta) területek egyaránt szerepeltek. A felmérésben részt vevők negyede Ázsiába (Sri Lanka, Kína – Tibet, India, Japán), közel ötöde Amerikába (Amerikai Egyesült Államok, Kanada) és Afrikába (Szudán, Egyiptom, Zöld-foki-szigetek, Madagaszkár), csekély hányada pedig Ausztráliába szeretne ellátogatni (71. ábra).

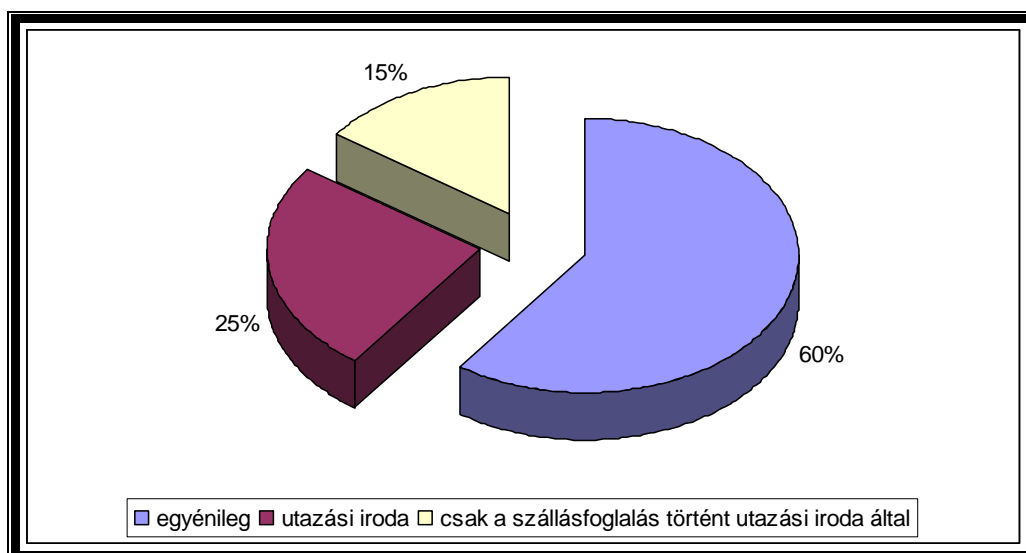
A megkérdezettek több mint fele 2008-ban belföldön, 50%-a külföldön töltötte szabadságát. Azon válaszolók aránya, akik belföldön és külföldön is nyaraltak, 12% volt (72. ábra).

72. ábra: Tavaly hol töltötte szabadságát?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

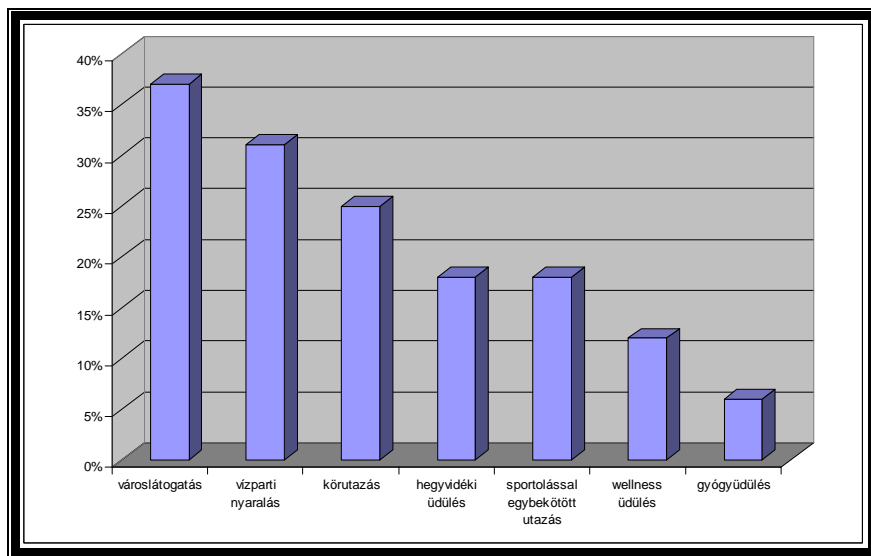
A választ adók többsége egyénileg szervezte utazását, negyede utazási iroda által szervezett utazáson vett részt és kevés volt azok aránya, akik szállásfoglalás, repülőjegy vásárlás miatt vettek igénybe utazási irodai szolgáltatást (73. ábra).

73. ábra: Hogyan szervezte utazását?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

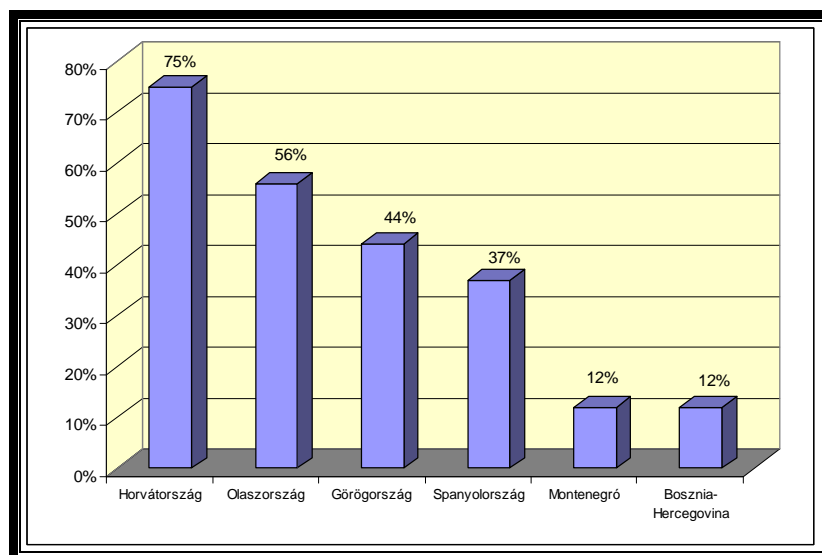
A turisták elsősorban városlátogatáson, vízparti nyaraláson, körutazáson, hegyvidéki üdülésen, illetve sportolással egybekötött utazáson vettek részt. A kérdőíves felmérésben részt vevők 12%-a wellness üdülésen, míg 6%-a gyógyüdülésen vett részt (74. ábra).

74. ábra: Milyen jellegű nyaraláson vett részt?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

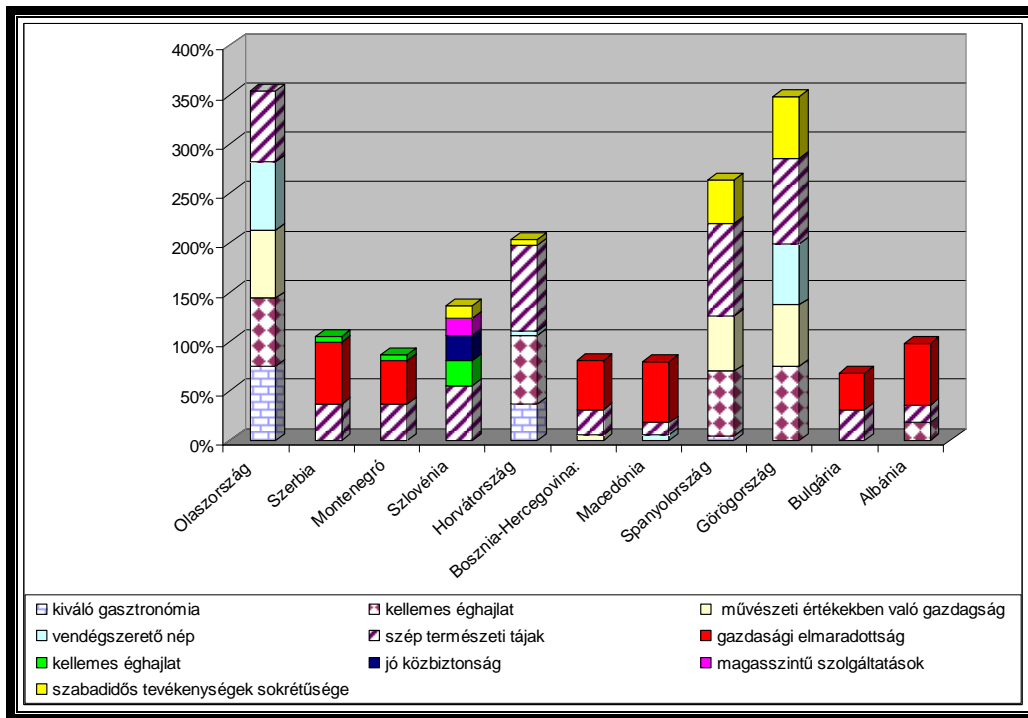
A turisták jelentős hányada már járt Horvátországban, Olaszországban, Görögországban, illetve Spanyolországban, míg Montenegróban és Bosznia-Hercegovinában a megkérdezettek 12-12%-a járt már (75. ábra).

75. ábra: A felsorolt országok közül melyikben járt már?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek negyede külföldi utazásai során ellátogatott Szerbiába, 18-18-18%-a Szlovéniába, Macedóniába, illetve Bulgáriába. A felmérés résztvevői közül még senki sem utazott el Albániába.

76. ábra: Mi jut eszébe, ha az alábbi országokra gondol?

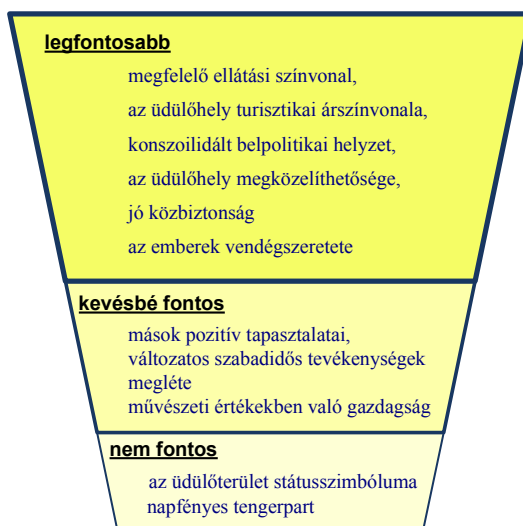
Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A kutatásban részt vevők előre megadott fogalmakkal társíthatták az egyes országokat. Az asszociációs kérdésekre az alábbi válaszokat kaptam:

- ↳ Olaszország: kiváló gasztronómia (75%), kellemes éghajlat (69%), művészeti értékekben való gazdagság (69%), vendégszerető nép (69%), szép természeti tájak (62%),
- ↳ Szerbia: gazdasági elmaradottság (62%), szép természeti tájak (31%), kellemes éghajlat (18%),
- ↳ Montenegró: gazdasági elmaradottság (44%), szép természeti tájak (37%), kellemes éghajlat (6%),
- ↳ Szlovénia: szép természeti tájak (56%), kellemes éghajlat (25%), jó közbiztonság (25%), magas szintű szolgáltatások megléte (18%), szabadidős tevékenységek sokrétősége (12%),
- ↳ Horvátország: szép természeti tájak (87%), kellemes éghajlat (69%), szabadidős tevékenységek sokrétősége (50%), vendégszerető nép (50%), kiváló gasztronómia (37%),
- ↳ Bosznia-Hercegovina: gazdasági elmaradottság (50%), szép természeti tájak (25%), művészeti értékekben való gazdagság (6%),
- ↳ Macedónia: gazdasági elmaradottság (62%), szép természeti tájak (12%), vendégszerető nép (6%),
- ↳ Spanyolország: szép természeti tájak (94%), kellemes éghajlat (65%), művészeti értékekben való gazdagság (56%), kiváló gasztronómia (50%), szabadidős tevékenységek sokrétősége (44%),
- ↳ Görögország: szép természeti tájak (87%), kellemes éghajlat (75%), művészeti értékekben való gazdagság (62%), szabadidős tevékenységek sokrétősége (62%), vendégszerető nép (62%),
- ↳ Bulgária: gazdasági elmaradottság (37%), szép természeti tájak (31%), kellemes éghajlat (31%),

↳ Albánia: gazdasági elmaradottság (62%), szép természeti tájak (18%), kellemes éghajlat (18%) (76. ábra).

Kutatásom második részében az utazási döntésekkel kapcsolatos tényezőket vizsgáltam. A magyar turisták körében az utazás kiválasztásánál az alábbi tényezők játszanak szerepet, fontossági sorrendben (77. ábra).

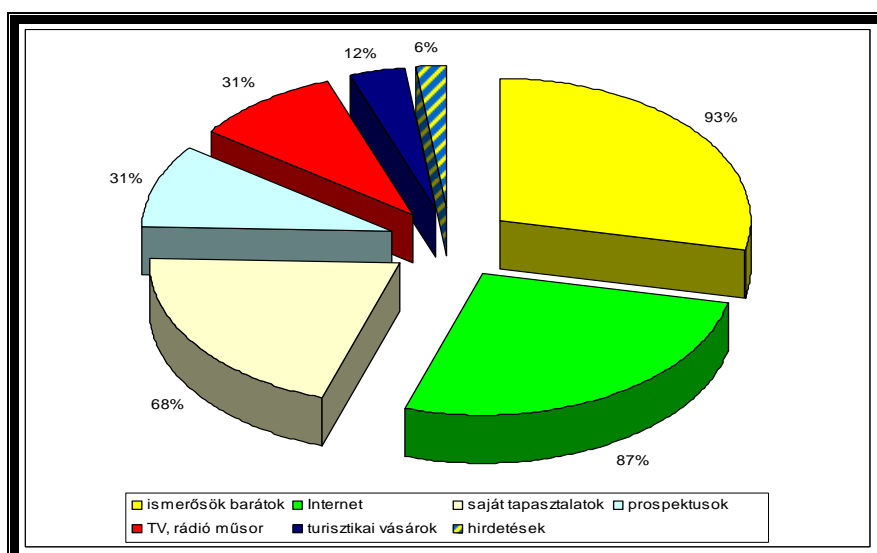

77. ábra Mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Az utazási döntés meghozatalánál a fontos tényezőket összefoglalva két csoportra bontva lehet értékelni:

- ↳ a turisztikai desztináció tárgyi és személyi felkészültségi tényezői,
- ↳ az ár (77. ábra).

78. ábra: Hogyan szerzi meg az utazáshoz szükséges információkat?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek jelentős hányada ismerősök, barátok ajánlata alapján szerzi meg az utazáshoz szükséges információkat, ezt követi az internet, majd a korábbi, saját tapasztalatok. Az utazási irodai prospektusok, kiadványok és a TV műsorok, rádió műsorok szerepe mindössze 31-31%, a turisztikai vásárok és a hirdetések szerepe csekély (78. ábra).

A felmérés eredményét összefoglalva megállapítható, hogy a megkérdezéses kutatásban részt vevők több mint fele külföldi utazások iránt érdeklődik és meghatározó Európa s ezen belül Dél-Európa szerepe.

A megkérdezettek jelentős része járt már Horvátországban. Montenegróba és Bosznia-Hercegovinába azonban a kérdőívet kitöltők csekély hányada utazott el.

Sajnálatos eredményt hozott az asszociációs kérdés, hiszen a válaszolók a gazdasági elmaradottsággal társították a Balkán-félsziget egyes országait (Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Bulgária és Albánia), ami kihatással van arra, hogy a magyar turisták lehetséges úti célként tekintsenek ezen országokra.

Az utazási tényezők szerepe – a desztináció felkészültségi tényezői, turisztikai árszínvonala, valamint idegenforgalmi adottságai – az utazási döntés meghozatalánál eltérő fontossággal szerepelnek és a 2000-ben, illetve 2003-ban végzett kutatással sok hasonlóságot mutatnak.

A doktori értekezésemben elemzett országok természeti, gazdasági, művészeti és egyéb kulturális vonzástényezői kedvező feltételeket kínálnak a magyar turisták részére, hiszen az utazók körében végzett szabadidős tevékenységek (városlátogatás, vízparti nyaralás, körutazás, hegyvidéki üdülés, sportolás) számára jó feltételekkel rendelkeznek.

11.7. A magyar turisták utazási szokásai a volt Jugoszlávia utódállamaiban

2008. január 10. és 2008. december 31. között folytatott kérdőíves kutatásom során a turisták a volt jugoszláv tagállamokkal kapcsolatos utazási szokásait vizsgáltam, és arra a kérdésre is kerestem a választ, hogy a magyar utazók utazási döntésében milyen tényezők játszanak szerepet.

Az általam végzett kutatás célja az volt, hogy megismerjem a turisták az egyes országokkal kapcsolatos utazási szokásait – milyen közlekedési eszközzel utaznak, milyen szálláshelyet vesznek igénybe, mely területeket látogatták meg, honnan szerzik az utazási döntés meghozatalához szükséges információkat, hogyan szervezik meg utazásukat, milyen célból utaznak és véleményük szerint milyen fogalmakkal azonosíthatók az egyes országok –, illetve, hogy a döntés meghozatalánál az egyes tényezőknek milyen szerepük van. A kutatásban választ kerestem arra is, hogy a turisták valószínűnek tartják-e egy újabb válság kialakulását a Balkán-félszigeten.

A kutatás standard interjú alkalmazásával azon turisták körében valósult meg, akik 2000 és 2007 között az általam vizsgált országokba irányuló utazáson vettek részt. A kérdőívek a <http://kalmi.info/~luca/kerdoiv> internetes címen voltak elérhetőek. (A kérdőív a 10. mellékletben található.)

18. táblázat: Hányszor járt már

százalékban	több, mint háromszor	háromszor	kétszer	egyszer
Bosznia-Hercegovinában?	-	-	40	60
Horvátországban?	22	11	22	45
Macedóniában?	12	-	33	55
Montenegróban?	-	12	38	50
Szerbiában?	38	31	25	6
Szlovéniában?	40	30	10	20

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A felmérésben részt vevők által leglátogatottabb ország Szlovénia, Szerbia és Horvátország volt, ugyanis a megkérdezettek jelentős része több mint háromszor már járt Szlovéniában, Szerbiában és Horvátországban. A megkérdezettek több mint fele már egyszer felkereste Bosznia-Hercegovinát, Macedóniát és 50%-a Montenegrót. Kétszer látogatott el a kutatásban részt vevők több mint kétharmada Bosznia-Hercegovinába, Montenegróba és 33%-a Macedóniába és Montenegróba (18. táblázat). A vizsgált országok közül a legnagyobb a visszatérő vendégek aránya Szlovéniában, Szerbiában és Horvátországban volt.

19. táblázat: Milyen célból utazott

százalékban	üdülés, nyaralás	kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése	sportolás	barátok, rokonok meglátogatása	üzletkötés	egyéb
Bosznia-Hercegovinába?	20	40	20	-	-	20
Horvátországba?	45	20	10	15	5	5
Macedóniába?	34	22	-	-	22	22
Montenegróba?	47	40	13	-	-	-
Szerbiába?	6	6	-	50	25	13
Szlovéniába?	25	10	35	20	10	-

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Az utazás motivációi között az alábbiakat lehet megemlíteni: Szlovéniába elsősorban sportolás, üdülés, nyaralás, Horvátországba, Montenegróba és Macedóniába üdülés, nyaralás kulturális programokon való részvétel és nevezetességek megtekintése miatt, Szerbiába barátok, rokonok meglátogatása, üzletkötés, Bosznia-Hercegovinába kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése céljából és üdülés, nyaralás, illetve sportolás céljából utaztak a turisták (19. táblázat).

20. táblázat: Milyen közlekedési eszközzel utazott általában

százalékban	személygépkocsi	autóbusz	vonat	repülőgép
Bosznia-Hercegovinába?	40	40	-	20
Horvátországba?	47	24	11	18
Macedóniába?	67	22	-	11
Montenegróba?	25	63	-	12
Szerbiába?	73	20	7	-
Szlovéniába?	54	23	8	15

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A turisták által preferált közlekedési eszköz a személygépkocsi, amelyet az autóbusz, a repülőgép és a vonat követ. Szlovéniába, Horvátországba, Szerbiába és Macedóniába elsősorban személygépkocsival, Montenegróba autóbuszal, míg Bosznia-Hercegovinába személygépkocsival és repülőgéppel utaztak a látogatók (20. táblázat).

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált országokba a turisták döntő hányada közúton utazik, amelyet a repülőgép és a vasút követ.

21. táblázat: Milyen szállást vett igénybe leggyakrabban

százalékban	szálloda	apartman	magánszálláshely	barátoknál, rokonoknál történő elszállásolás	egyéb
Bosznia-Hercegovinában?	40	20	40	-	-
Horvátországban?	22	28	28	17	5
Macedóniában?	67	-	22	-	11
Montenegróban	63	37	-	-	-
Szerbiában?	21	-	26	53	-
Szlovéniában?	36	28	14	22	-

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek leginkább szállodai szolgáltatást vettek igénybe, amelyet a magánszálláshely, az apartman, a barátoknál, rokonoknál történő elszállásolás és az egyéb (például: kemping) szálláslehetőségek követnek (21. táblázat).

Szlovéniában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában a leggyakrabban igénybe vett szállástípus a szálloda volt, míg Horvátországban az apartman és magánszálláshely nyújtotta ellátás volt a preferált szállástípus. Szerbiában meghatározó szerepe volt a barátoknál, rokonoknál történő elszállásolásnak. Az igénybe vett szálláshelyek vonatkozásában fontos szerepet játszik egyrészt, hogy általában a magyar turisták külföldi utazásaik során a szállodát részesítik előnyben, másrészt az utazási motiváció, harmadrészt pedig az adott desztináció szálláshely kínálata is befolyásolja a látogatók szálláshely választását. Szlovéniában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában a szállodák rendelkeznek a legtöbb férőhellyel. Horvátországban a magyar turisták szívesen választják az önellátó formát, amelynek feltételeit az apartmanok és a magánszálláshelyek biztosítják. Szerbiába történő utazások során jelentős motiváció a barát- és rokonlátogatás, így a barátoknál, rokonoknál történő elszállásolás uralkodó forma.

Kutatásom során arra is kerestem a választ, hogy mely területeket keresték fel a turisták utazásaik során. Kérdésekre kapott válaszokat összegezve az alábbiakat fontos megemlíteni:

A kutatásban részt vevők szlovéniai tartózkodásuk során az alábbi helyszíneket keresték fel:

- ↳ téli sportközpontok: Kranjska Gora, Bovec, Krvavec, Rogla, Mariborsko Pohorje,
- ↳ tengerparti üdülő- és fürdőhelyek: Portorož, Koper, Izola,
- ↳ kulturális központok: Ljubljana, Lipica, Maribor, Celje.

Horvátországban a leglátogatottabb területek a következők voltak:

- ↳ Dalmácia: Dubrovnik, Zadar, Trogír, Split, Brač, Supetar,
- ↳ Isztriai-félsziget és a Trieszti-öböl: Rijeka, Vrsar, Rovinj, Pula,
- ↳ nemzeti parkok területe: Plitvicei Nemzeti Park, Krka Nemzeti Park,
- ↳ Zágráb térsége.

A turisták szerbiai utazásuk során az alábbi helyszíneket látogatták meg:

- ↳ Szabadka, Zombor (Sombor), Zenta (Senta), Újvidék (Novi Sad), Belgrád, Novi Pazar, Kragujevac, Niš.

Montenegróban a meglátogatott települések közé sorolhatók:

- ↳ Budva, Kotor, Hercegnovi, Sveti Stefan, Tivat, Sutomore, Ulcinj, Cetinje, Durmitor Nemzeti Park.

A látogatók bosznia-hercegovinai utazásaik során az alábbi területeket látogatták meg:

- ↳ kulturális nevezetességgel rendelkező települések: Szarajevó, Medzsugorje, Mostar, Jajce, Neum, Počitelj, Banja Luka,
- ↳ sportolási feltételeket kínáló helyszínek: Bjelašnica, Obalj, Konjic.

Macedónia felkeresett helyszínei közé sorolható:

- ↳ Szkopje, Ohrid, Kumanovo és Prilep.

A kérdőíves kutatás során kapott eredményeket összehasonlítva az egyes országok területi statisztikáival, az alábbi következtetésekre jutottam:

- ↳ Bosznia-Hercegovinában Szarajevó értékes műemlékei és Medzsugorje vallási zarándokhelye képvisel jelentős vonzástényezőt.
- ↳ Horvátországban a tengerparti üdülőhelyek voltak leginkább látogatott területek, amelyek természeti, kulturális adottságaikkal és Világörökség helyszíneivel kínálnak tartalmas időtöltést.
- ↳ Macedónia fővárosának műemlékei és Ohrid, mint Világörökség helyszín jelent turisztikai értéket a magyar turisták számára.
- ↳ Montenegró a magyar vendégek részére is elsősorban a tengerparti kikapcsolódást jelenti.
- ↳ Szerbia esetében a határ közeli települések látogatottsága a barát- és rokonlátogatás meghatározó szerepét bizonyítja.
- ↳ Szlovénia magyar turisták által látogatott területei közé a téli sportolási, illetve aktív- és extrém sportok üzésére is alkalmas hegyvidéki üdülőhelyeket keresték fel.

22. táblázat: Honnan szerzett tudomást

százalékban	korábbi saját tapasztalatai alapján	ismerősök, barátok ajánlata alapján	Internetről	TV műsorból, rádió műsorból	utazási iroda prospektusaiból, kiadványaiból	turisztikai vásárokon	hirdetésekből	egyéb forrásból
Bosznia-Hercegovina utazási lehetőségeiről?	12	25	38	-	13	-	-	12
Horvátország utazási lehetőségeiről?	33	27	13	7	7	13	-	-
Macedónia utazási lehetőségeiről?	11	11	45	-	11	-	-	22
Montenegró utazási lehetőségeiről?	13	27	33	-	20	7	-	-
Szerbia utazási lehetőségeiről?	80	13	-	7	-	-	-	-
Szlovénia utazási lehetőségeiről?	25	32	19	6	12	6	-	-

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A felmérés részt vevői közül legtöbben korábbi saját tapasztalatai alapján szereztek információt a térségbe irányuló utazási lehetőségekről, amelyet ismerősök, barátok ajánlata és az internet követ. Csekély volt azon választ adók aránya, akik TV, rádió műsorból, illetve hirdetésből kapott információk alapján döntöttek az utazási lehetőségről (22. táblázat).

Horvátországba és Szerbiába irányuló utazások során meghatározó szerepet játszott az információszerzésben a korábbi saját tapasztalat megléte, míg Szlovénia és Montenegró esetében az ismerősök, barátok ajánlása volt fontos. Bosznia-Hercegovinai és macedóniai utazásokhoz az internet nyújtotta információk szerepe volt elsődleges.

23. táblázat: Általában hogyan szervezte utazását

százalékban	egyéni	utazási iroda által szervezett utazáson vett részt	szállásfoglalás / repülőjegy vásárlás miatt vett igénybe utazási irodai szolgáltatást
Bosznia-Hercegovinába?	40	40	20
Horvátországba	60	27	13
Macedóniába?	63	25	12
Montenegróba?	33	56	11
Szerbiába?	80	13	7
Szlovéniába	70	20	10

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A kutatásban részt vevők legnagyobb része egyéni módon szervezte utazását, jelentős volt azok aránya, akik utazási iroda által szervezett utazáson vettek részt. Legkevesebben azon választ adók voltak, akik szállásfoglalás vagy repülőjegy vásárlás miatt vett igénybe utazási irodai szolgáltatást (23. táblázat).

Szlovéniába, Horvátországba, Szerbiába és Macedóniába irányuló utazások esetében a megkérdezettek többsége egyéni módon szervezte utazását. Montenegrói utazások során a kutatás résztvevői utazási iroda által szervezett utazáson vettek részt. Bosznia-Hercegovina esetében

az egyénileg szervezett utazások és az utazási iroda által szervezett utazások egyenlő arányt képviseltek. Szállásfoglalás/repülőjegy vásárlás miatt azon megkérdezettek vettek igénybe utazási irodai szolgáltatást, akik Bosznia-Hercegovinába utaztak. Ugyanezen szolgáltatás igénybe vétele a szerbiai utazások vonatkozásában volt a legalacsonyabb.

24. táblázat: Véleménye szerint mely fogalmak jellemzőek

százalékban	szép természeti tájak	kellemes éghajlat	művészeti értékekben való gazdagság	magas szintű szolgáltatások megléte	szabadidős tevékenységek megléte	vendégszerető nép	fejlett infrastruktúra	jó közbiztonság	kiváló gasztronómia
Bosznia-Hercegovinára?	27	13	20	-	7	20	-	-	13
Horvátországra?	26	20	12	3	11	8	8	9	3
Macedóniára?	34	9	24	-	-	19	-	-	14
Montenegróra?	17	23	14	8	9	14	-	6	9
Szerbiára?	28	16	20	8	8	12	-	-	8
Szlovéniára?	12	8	6	12	14	8	14	16	10

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek az alábbi válaszokat adták az egyes országok vonatkozásában:

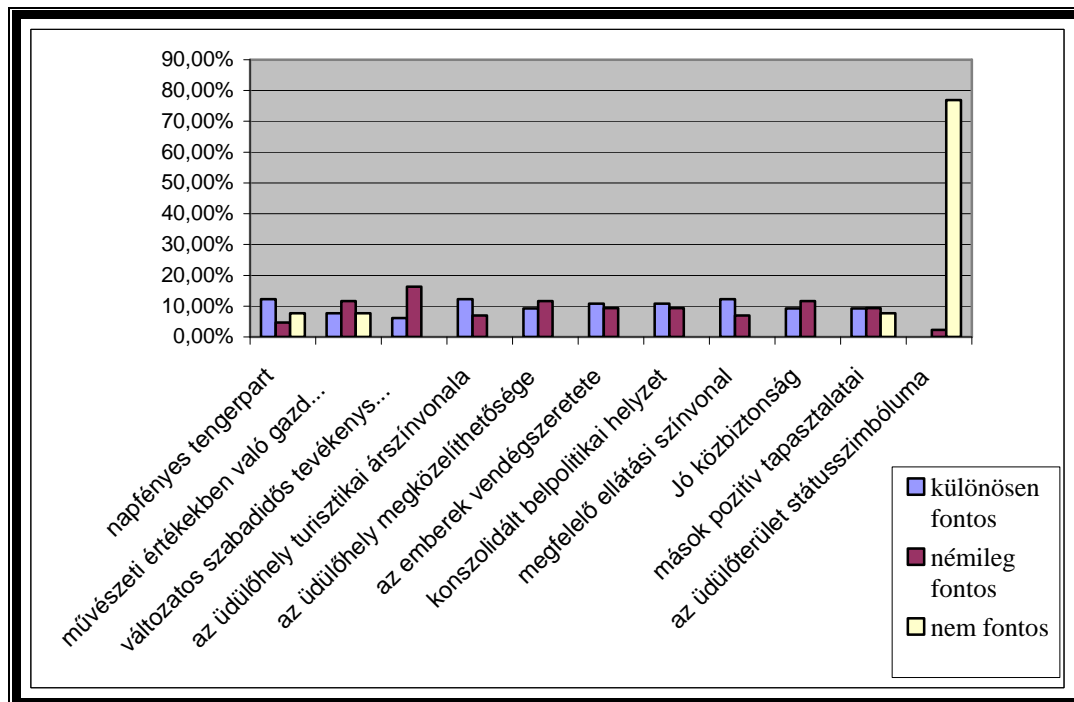
Bosznia-Hercegovina: szép természeti tájak, művészeti értékekben való gazdagság, vendégszerető nép, kellemes éghajlat, kiváló gasztronómia,
 Horvátország: szép természeti tájak, kellemes éghajlat, művészeti értékekben való gazdagság, szabadidős tevékenységek, jó közbiztonság,
 Macedónia: szép természeti tájak, művészeti értékekben való gazdagság, vendégszerető nép, kiváló gasztronómia, kellemes éghajlat,
 Montenegró: kellemes éghajlat, szép természeti tájak, művészeti értékekben való gazdagság, vendégszerető nép, szabadidős tevékenységek,
 Szerbia: szép természeti tájak, művészeti értékekben való gazdagság, kellemes éghajlat, vendégszerető nép, kiváló gasztronómia,
 Szlovénia: jó közbiztonság, szabadidős tevékenységek, fejlett infrastruktúra, szép természeti tájak, magas szintű szolgáltatások (24. táblázat).

2008-as felméréseim során kapott eredményeket összegezve az egyes országokról az alábbi kép alakult ki a magyar turisták körében:

- Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Szerbia: gazdasági szempontból fejletlen, szegény országok, azonban természeti és művészeti látnivalókkal rendelkeznek.
- Horvátország természeti és kulturális értékekben bővelkedik.
- Szlovénia fejlett gazdasággal, természeti értékekkel rendelkező ország, amely kiváló feltételekkel rendelkezik a turizmus számára.

Az egyes országokról kialakult kép különbözőségének kialakulásában szerepet játszik az egyén általános műveltsége, a média, illetve az elemzett országok marketingkommunikációja s ezáltal ismertségük.

A kutatás második része az utazási szokásokkal, döntésekkel kapcsolatos tényezőket vizsgálta.

79. ábra: Mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezés a következő eredményekkel zárult:

Az utazási döntés meghozatalánál a legfontosabb tényezők sorrendje a következőképpen alakult:

- ↪ az üdülőhely turisztikai árszínvonala, megfelelő ellátási színvonal, napfényes tengerpart,
- ↪ konzolidált belpolitikai helyzet, az emberek vendégszeretete,
- ↪ jó közbiztonság.

Némileg fontos tényezőként a következők szerepeltek:

- ↪ változatos szabadidős tevékenységek megléte,
- ↪ művészeti értékekben való gazdaság, az üdülőhely megközelíthetősége, jó közbiztonság.

Nem fontos tényezőként az alábbiakat említették meg a válaszolók:

- ↪ az üdülőterület státusszimbóluma és a
- ↪ napfényes tengerpart (79. ábra).

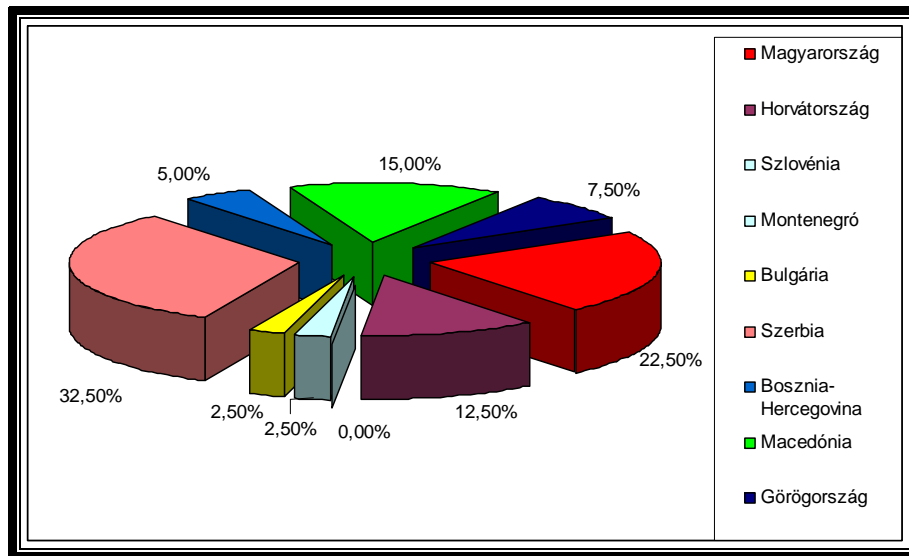
Az utazási döntés meghozatalánál a fontos tényezőket összefoglalva három csoportra bontva lehet értékelni:

- ↪ a turisztikai desztináció általános árszintje
- ↪ a felkeresett terület tárgyi és személyi felkészültségi tényezői és
- ↪ az ár.

A kutatás harmadik részében arra a kérdésre kerestem választ, hogy a megkérdezettek szerint elképzelhető-e egy újabb etnikai konfliktus kialakulása a Balkán-félszigeten.

A turisták véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy elképzelhető-e egy újabb konfliktus kialakulása a balkáni országok között: a válaszolók egyharmada valószínűnek tartja

egy újabb háborús válság kialakulását, s kétharmada ítéli stabilnak a politikai helyzetet a Balkán-félszigeten.

80. ábra: Mely országokat érintheti elsősorban a válság?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A megkérdezettek szerint egy újabb válság Szerbiát, Magyarországot, Macedóniát, Horvátországot és Görögországot érintheti leginkább (80. ábra).

A felmérésben részt vevők megítélése szerint egy újabb etnikai konfliktus a térség idegenforgalmát jelentős mértékben befolyásolná.

A kérdőíves megkérdezés utolsó részében arra kerestem a választ, hogy a megkérdezettek tervezik-e, hogy 2008-ban is elutaznak és, hogy milyen célból fognak utazni.

25. táblázat: Tervezi-e, hogy idén is ellátogat

százalékban	igen	nem
Bosznia-Hercegovinába?	20	80
Horvátországba?	56	44
Macedóniába?	22	78
Montenegróba?	25	75
Szerbiába?	53	47
Szlovéniába?	60	40

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A vizsgált országok közül Szlovénia, Horvátország és Szerbia esetében volt magas azon válaszolók aránya, akik tervezték, hogy 2008-ban is ellátogatnak az egyes országokba. (25. táblázat).

26. táblázat: Milyen célból utazik

százalékban	üdülés, nyaralás	kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése	sportolás	barátok, rokonok meglátogatása	üzletkötés	egyéb
Bosznia- Hercegovinába?	33	33	34	-	-	-
Horvátországba?	50	30	-	20	-	-
Macedóniába?	34	33	-	-	-	33
Montenegróba?	50	50	-	-	-	-
Szerbiába?	14	28	-	58	-	-
Szlovéniába?	18	18	37	18	9	-

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Azon választ adók, akik tervezték, hogy 2008-ban ismételten ellátogatnak a már felkeresett országokba elsősorban üdülés, nyaralás, kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése, illetve barátok, rokonok meglátogatása céljából utaznak a volt jugoszláv tagállamokba. Szlovéniába és Bosznia-Hercegovinába sportolás, Horvátországba, Macedóniába üdülés, nyaralás, Szerbiába barátok, rokonok meglátogatása, Montenegróba pedig üdülés, nyaralás és kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése miatt utaznak el (26. táblázat).

A megkérdezettek által leglátogatottabb ország Szlovénia, Horvátország és Szerbia volt. Az utazás motivációi között a sportolás, az üdülés-nyaralás, barátok, rokonok meglátogatása, valamint a kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése egyaránt szerepelt. Az utazási döntés meghozatalánál a legfontosabb tényezők között meghatározó szerepet játszott a fogadóterület konszolidált belpolitikai helyzete és a jó közbiztonság. A válaszolók mindössze csak egyharmada tartja valószínűnek egy újabb háborús válság kialakulását, s kétharmada stabilnak ítéli a politikai helyzetet a Balkán-félszigeten.

2000 és 2008 között végzett kutatásaim eredményeit összehasonlítva a Magyar Turizmus Zrt. megbízásából a Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet és a M.Á.S.T. Piac- és Közvéleménykutató Társaság által 1999 és 2008 között végzett kutatások eredményeivel megállapítható, hogy:

- ↪ a magyar turisták úti céljaik kiválasztásánál meghatározó jelentőséggel szerepelnek az adott desztináció természeti adottságai,
- ↪ az évek során egyre nagyobb jelentőséget kapott az idegenforgalmi vonzástényezők vonatkozásában a fogadó területek kulturális adottságainak megléte,
- ↪ az utazások motivációinál a pihenés, vízparti üdülés, barátok, rokonok meglátogatása, városlátogatás, hegyvidéki üdülés egyaránt szerepet játszott,
- ↪ növekvő tendenciát mutat a városlátogatáson résztvevők aránya,
- ↪ az utazáshoz szükséges információk megszerzésében az utazási irodai prospektusoknak, az internetnek és az ismerősök, barátok ajánlásának is fontos szerepe van,
- ↪ az utazások megszervezésében magas az egyéni szervezésű utazások részaránya,
- ↪ az igénybe vett fő közlekedési eszköz a személygépkocsi, amelyet a repülőgép követ,
- ↪ a leggyakrabban igénybe vett szálláshely típus a szálloda.

27. táblázat: 2000 és 2008 közötti kutatás legfontosabb eredményeinek összefoglalása

	2000. április-november	2000. június	2003.	2008.	2008.
Mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?	<p>Különösen fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ megfelelő ellátási színvonal (74%), ☞ jó közbiztonság (69%), ☞ napfényes tengerpart (61%), ☞ az üdülőhely turisztikai árszínvonala (64%). <p>Némileg fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ művészeti értékekben való gazdagság (49%), ☞ mások pozitív tapasztalatai (44%), ☞ konszolidált belpolitikai helyzet (40%). <p>Nem fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ ismert, divatos legyen az üdülőterület (67%), ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte (36%), ☞ mások pozitív tapasztalatai (32%). 	<p>Különösen fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ napfényes tengerpart, ☞ az üdülőhely turisztikai árszínvonala, ☞ mások pozitív tapasztalatai, ☞ művészeti értékekben való gazdagság, ☞ konszolidált belpolitikai helyzet, ☞ megfelelő ellátási színvonal. 	<p>Különösen fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ napfényes tengerpart (80%), ☞ jó közbiztonság (80%), ☞ az emberek vendégszeretete (76%), ☞ az üdülőhely turisztikai árszínvonala (64%). <p>Némileg fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ ismert, divatos legyen az üdülőterület (44%), ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte (40%), ☞ művészeti értékekben való gazdagság (28%). <p>Nem fontos, hogy:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ ismert, divatos legyen az üdülőterület (40%), ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte (16%). 	<p>Különösen fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ megfelelő ellátási színvonal (75%), ☞ az üdülőhely turisztikai árszínvonala (68%), ☞ konszolidált belpolitikai helyzet (68%), ☞ az üdülőhely megközelíthetősége (62%), ☞ jó közbiztonság (62%), ☞ az emberek vendégszeretete (50%). <p>Némileg fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ mások pozitív tapasztalatai (56%), ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte (56%), ☞ művészeti értékekben való gazdagság(50%). <p>Nem fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ az üdülőterület státusszimbóluma (69%), ☞ napfényes tengerpart (19%). 	<p>Különösen fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ az üdülőhely turisztikai árszínvonala, megfelelő ellátási színvonal, napfényes tengerpart (12,31-12,31-12,31%), ☞ konszolidált belpolitikai helyzet, az emberek vendégszeretete (10,77-10,77%) ☞ jó közbiztonság (9,23%). <p>Némileg fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ változatos szabadidős tevékenységek megléte (16,28%), ☞ művészeti értékekben való gazdaság, az üdülőhely megközelíthetősége, jó közbiztonság (11,65-11,65-11,65%). <p>Nem fontos:</p> <ul style="list-style-type: none"> ☞ az üdülőterület státusszimbóluma (76%) és ☞ napfényes tengerpart (7%).

	2000. április-november	2000. június	2003.	2008.	2008.
Mely fogalmak jellemzőek Horvátországra?	<ul style="list-style-type: none"> ↳ szép természeti tájak (66%), ↳ kellemes éghajlat (53%), ↳ szabadidős tevékenységek sokrétősége (36%), ↳ művészeti értékekben való gazdagság (30%), ↳ vendégszerető nép (27%). 	-	-	<ul style="list-style-type: none"> ↳ szép természeti tájak (87%), ↳ kellemes éghajlat (69%), ↳ szabadidős tevékenységek sokrétősége (50%), ↳ vendégszerető nép (50%), ↳ kiváló gasztronómia (37%). 	<ul style="list-style-type: none"> ↳ szép természeti tájak (26%), ↳ kellemes éghajlat (16%), ↳ művészeti értékekben való gazdagság (20%), ↳ szabadidős tevékenységek sokrétősége (11%), ↳ jó közbiztonság (9%).
Mely fogalmak jellemzőek Montenegróra?	-	-	<ul style="list-style-type: none"> ↳ szép természeti tájak (96%), ↳ kellemes éghajlat (96%), ↳ jó közbiztonság (64%), ↳ művészeti értékekben való gazdagság (48%), ↳ kiváló gasztronómia (48%). 	<ul style="list-style-type: none"> ↳ gazdasági elmaradottság (44%), ↳ szép természeti tájak (37%), ↳ kellemes éghajlat (6%). 	<ul style="list-style-type: none"> ↳ kellemes éghajlat (23%), ↳ szép természeti tájak (17%), ↳ művészeti értékekben való gazdagság (14%), ↳ vendégszerető nép (14%), ↳ szabadidős tevékenységek sokrétősége (9%).
Elképzelhetőnek tartja-e egy újabb etnikai konfliktus kialakulását?	<ul style="list-style-type: none"> ↳ Igen- 62% ↳ Nem- 38% 	-	<ul style="list-style-type: none"> ↳ Igen – 4% ↳ Nem - 96% 	-	<ul style="list-style-type: none"> ↳ Igen – 33,33% ↳ Nem – 66,67%
Egy újabb balkáni válság mely országokat érintheti elsősorban?	Jugoszláviát (93%), Horvátországot (56%), illetve kisebb mértékben Görögországot (27%), Bulgáriát (27%) és Magyarországot (13%).	-	Horvátországot (4%) és Szerbia-Montenegrót (4%)	-	Szerbiát (32,50%), Magyarországot (22,50%), Macedóniát (15%), Horvátországot (12,50%) és Görögországot (7,50%)

Forrás: saját összeállítás

2000 és 2008 között végzett kutatások azonos jellegű kérdéseit összefoglalva megállapítható, hogy a magyar turisták utazási döntéseiben meghatározó szerepet játszanak a fogadó területek felkészültségi tényezői, a természeti adottságok és a desztináció turisztikai árszínvonala.

Az asszociációs kérdések vonatkozásában Horvátország kínálati elemei között a természeti, kulturális értékek és a szabadidős tevékenységek meghatározó szerepet játszanak. Montenegró esetében a természeti adottságok szerepe jelentős.

A magyar utazók stabilabbnak érezték a politikai helyzetet 2008-ban, mint nyolc évvel azelőtt. A megkérdezettek kétharmada nem tartotta valószínűnek egy újabb etnikai konfliktus kialakulását a Balkán-félszigeten. Azok a válaszadók, akik elképzelhetőnek tartották egy újabb válság kialakulását a vizsgált térségben, véleményük szerint nemcsak Szerbiára hanem Magyarországra is negatív hatást gyakorolhat egy újabb háborús krízis (27. ábra).

12. A vizsgált országok turizmusának lehetséges jövője a változások tükrében

A volt jugoszláv utódállamok idegenforgalmának jövőjét számos természeti, társadalmi, gazdasági és politikai folyamat befolyásolhatja.

12.1. Természeti folyamatok

A természeti folyamatok közül a globális világproblémák egyik meghatározó tényezője, a globális éghajlat- és időjárás változás lehet hatással a térség turizmusára.

Az éghajlat és az időjárás elemeinek lényeges megváltozása a vizsgált országok tengerparti (tóparti) nyaraló turizmusára, a síturizmusra és az ökoturizmusra gyakorolhat döntő változásokat. A földrajzi tényezők változása azonban nemcsak a természeti elemek megváltozását s ezáltal az idegenforgalmi kínálat alapját jelentő természeti vonzástényezők esetében okoz változásokat, hanem az idegenforgalmi szolgáltatókat és a jövő potenciális turistáit is új helyzetek megoldására kényszeríti (BUDAI Z. 2003; DÁVID L.-BAROS Z. 2006; BECKEN, S.-HAY, J. E. 2007).

A természeti folyamatok eredményeként az elemzett országokban is számolni kell a balearizáció megjelenésével. A fogalom általánosan elterjedtté válhat a mindennapokban, amely nemcsak a turisták, az idegenforgalmi szolgáltatók, hanem a helyi lakosság számára is jelentős problémákat okozhat s ezáltal megváltozhat a turizmushoz fűződő attitűdjük.

A turizmust érintő negatív természeti folyamatok révén számos társadalmi-gazdasági változásokkal kell számolni ezen térségekben. A csökkenő forgalom következtében a személyi jövedelmek is csökkennek s más munkalehetőség hiányában megnő a fiatalok elvándorlása. A helyben maradó idősebb korosztály ellátása pedig komoly nehézséget okozhat a helyi hatóságok számára. A forgalomcsökkenés következtében az idegenforgalmi szolgáltatók bevétele is drasztikusan csökken s azon vállalkozások, akik hitelt vettek fel tevékenységük végzéséhez, eladósodhatnak. A személyi, vállalkozói bevételek csökkenése révén az állami bevételek (helyi és országos szinten) a multiplikátor hatás következtében az idegenforgalomból származó bevételek csökkenését eredményezi. Az üresen álló idegenforgalmi létesítmények pedig vizuális károkat eredményezhetnek.

A tengerparti nyaraló idegenforgalmat és a síturizmust befolyásoló természeti folyamatok alakulásának negatív hatásai rámutatnak arra, hogy a túlzottan egyoldalú fejlődés következtében kialakuló gazdasági szerkezet teljes függőségbe kerülhet a gazdasági és a természeti változásokra rendkívül érzékeny iparágtól. A jövő útja mindenféleképpen globális szinten a nemzetközi összefogás megvalósításának sürgetése, helyi szinten pedig többek között a keresletváltozásnak is megfelelő, a helyi adottságokat figyelembe vevő kínálatfejlesztés.

A természeti csapások a turizmus egyik új fajtáját, a katasztrófaturizmus térnyerését vetítheti előre.

Az éghajlat-és időjárás változás eltérő módon – az abszolút és relatív földrajzi fekvéstől függően – fogja befolyásolni az egyes területek turizmusát. Azok a síközpontok, amelyek könnyen megközelíthetőek és közelükben olyan település található, amely jelentős láttnivalóval rendelkezik – Kravavec, Velika planina, Mariborsko Pohorje, Platak, Bjelašnica, Jahorina, Šar-hegységben Popova Šapka, Brezovica – nagyobb látogatottságra számíthatnak. Az alacsonyabban fekvő területek a síelni tanulók és családok számára lehet vonzó. Ez viszont újabb keresleti réteg megjelenését eredményezheti. Azon síterületek, amelyek távolabb találhatóak a jelentős turisztikai forgalommal rendelkező területektől – Kalič, Vlašić-hegység, Lazaropole, Visitor-hegység, Kopaonik – kínálatfejlesztés átalakításával és bővítésével – wellness programok – tudnak jelen lenni a turizmus piacán. Mindez viszont megköveteli a hatékony marketing tevékenység folytatását. Ez a szélsőséges időjárási

viszonyok miatt is szükséges. A hegyvidékek területe az év többi időszakában az üdülő idegenforgalom és kiránduló turizmus célpontjává válhatnak. Mindezen tényezők összességében a kereslet átalakulását eredményezheti, a belföldi kereslet növekedésével számolva. A tengerparti területeken és a nagyvárosokban a növekvő diszkomfort-érzet miatt a hegységek területe vonzó lehet a kedvezőbb, hűvösebb klímájuk miatt. A jövőben azok a tengerparti üdülőhelyek lehetnek vonzóak a turisták számára, amelyek közelében hegyvidéki területek húzódnak és kiegészítő szabadidős tevékenységet tudnak kínálni. A vizsgált országok – domborzati adottságaiknak köszönhetően – ezzel a lehetőséggel rendelkeznek. Mindez viszont megköveteli a part menti- és háttérterületek összefogását. Azok a szigetek, amelyek csak fürdési és üdülési lehetőséget kínálnak, halmozottan hátrányos helyzetbe kerülhetnek.

12.2. Politikai-társadalmi folyamatok

A vizsgált térség idegenforgalmának jövőbeli alakulását politikai-társadalmi folyamatok is befolyásolják. Az egyik legjelentősebb politikai változás Koszovó függetlenségének kikiáltása és nemzetközi elismerése, amely dominóhatást válthat ki a Balkán-félszigeten és a világ számos területén.

Koszovó az egykori Jugoszlávia legszegényebb, legelmaradottabb vidéke volt. Ameddig nem rendeződik nemzetközileg Koszovó végleges politikai helyzete, amely magában foglalja a nemzetiségek helyzetének megoldását is, addig a gazdasági élet fellendüléséhez szükséges tényezők tekintetében (privatizációs folyamatok, külföldi befektetők áramlása, ENSZ tagság esetén nemzetközi pénzüintézetek hiteléhez való hozzájutás) sem történik pozitív változás, amely viszont a jelenlegi helyzetet fogja hosszú időre konzolidálni.

A gazdaságfejlesztés során Koszovó idegenforgalmáról is érdemes említést tenni, hiszen természeti vonzástényezői, gazdasági adottságai, történeti, művészettörténeti és egyéb kulturális vonzerői ezen gazdasági alágazat számára kedvező feltételeket tud kínálni az aktív-, a kulturális- és örökség-, továbbá az egészségturizmus területén.

A tartomány jövőjének csak a függetlenség elérése és nemzetközi elismerése a lehetséges megoldás, hiszen ha tovább folytatódtak volna a tárgyalások – az orosz csoport ezt szerette volna – akkor egyre jobban elmélyült volna Koszovó gazdasági válsága, amely a társadalmi problémákat is növelte volna és a stabilitás évekig nem lett volna megoldható. Abban az esetben, ha Koszovó széleskörű autonómiát kapott volna Szerbián belül, akkor a nemzetközi erők további – esetleg több évtizedig terjedő – jelenlétére lett volna szükség, hiszen a szerb-albán atrocitások kiújultak volna és ezáltal továbbra sem lett volna vonzó a térsége a külföldi befektetők számára. Ezzel a megoldással azonban a nemzetközi határok nem változtak volna.

A függetlenség egyoldalú kikiáltása azonban a Nyugat és Oroszország viszonyának megromlását eredményezheti és fennáll a valószínűsége annak, hogy az északi terület Szerbiához csatlakozik. Ennek a lehetőségnek a bekövetkezése során viszont Szerbiának jelentős összegeket kellene költenie katonai kiadásokra, hogy a terület Szerbiához való tartozását szavatolni tudják. Koszovó északi részének Szerbiához csatolása komoly veszélyforrást jelent, hiszen Koszovóval határos a Presevo-völgy, Szerbia egyetlen olyan területe, ahol jelentős többségben élnek az albánok. Ha Észak-Mitrovica elszakadhat, a presevoi albánok is újra kezdhetik harcukat. Közvélemény kutatás során az az eredmény látott napvilágot, hogy Szerbiában az általános gazdasági-társadalmi gondok leküzdése lenne a legfontosabb feladat.

Valószínű, hogy Szerbia elfogadja Koszovó függetlenségének bejelentését és ezt Oroszország is tudomásul veszi. Lehet, hogy a szerbek eleinte nehezményezni fogják a szerb kultúra bölcsőjének tartott tartomány elvesztését, azonban a demokrata párti győzelem, az elnökválasztáson bebizonyította Szerbia Európai Uniós irányultságát és az elkövetkezendő öt

évben megvalósuló pozitív gazdasági-társadalmi folyamatok feledtetni fogják ezt a területi veszteséget.

A hágai Nemzetközi Bíróság 2010. július 22-én hozott döntése értelmében Koszovó függetlenségének kikiáltása nem sértette meg a nemzetközi jogot.

Koszovóban zajló függetlenségi törekvéseket a kezdetektől fogva nagy figyelemmel kísérték és kísérik még ma is azon volt jugoszláv utódállamokban, ahol az etnikai, illetve a terület-megosztási kérdések még nem oldódtak meg. Horvátországban Szlavóniában és Krajina vidékén jelentős szerb kisebbség él, Bosznia-Hercegovina megörökölte az egykori Jugoszlávia vegyes népességét – bosnyákok, szerbek és horvátok élnek itt – Macedóniában pedig Koszovóval határos területen élő albánok a lakosság negyedét alkotják. Ezekben az országokban élő nemzetiségek még nem mondtak le az anyaországhoz való csatlakozásukról és a nacionalizmus fellegvárai is egyben. Az etnikai problémák kiújulásával a térségben az elkövetkezendő években mindenféleképpen számolni kell, hiszen Bosznia-Hercegovinában a szerbek és a horvátok döntő többsége ma is a Boszniától való elszakadást, és a Szerbiához, illetve Horvátországhoz való csatlakozást támogatná. Maguk a szerbek pedig azt hangoztatják: a függetlenné váló Koszovó példája azt mutatná, megváltoztathatók az európai határok, illetve egy-egy nemzeti közösségnek joga van elszakadni egy államtól. Miközben a szerbek a központi hatalom gyengítésén munkálkodnak, Bosznia nyugati felében levő, Horvátországgal határos Hercegovina horvát többségű területein a horvátok egy része Bosznia két-vagy háromfelé osztásában reménykedik. Bár az albán-macedón összecsapásokat lezáró 2001-es ohridi békeegyezmény értelmében jelentősen bővültek az albán kisebbség jogai, nem kizárt, hogy az albánság egy része nem tett le a Macedóniából való kiszakadásról.

Az ismételten fellángoló etnikai függetlenségi, elszakadási harcok következtében visszaesne az adott országba érkező turisták száma s ezáltal csökkenne a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke és a vele összefüggésben lévő gazdasági mutatók teljesítménye is. Az etnikai-politikai válság területi továbbgyűrűző hatása a szomszédos országok idegenforgalmában és a gazdasági ágazatokban is komoly károkat okozna. Mindez esetleg hosszú időre a egész térség negatív megítélését vonná maga után, amely csak intenzív turisztikai marketing munkával lenne visszafordítható.

A nemzetközi turisztikai tendenciák szerint a kulturális turizmus, a kalandturizmus, az ökoturizmus, az egészségturizmus (gyógyturizmus, wellness turizmus, medical wellness, fitness turizmus), a barát- és rokonlátogatás és az aktív turizmus valamennyi formája iránt a kereslet bővülése várható. A volt jugoszláv utódállamok idegenforgalmi adottságai megfelelnek ezen trendeknek s számos ország gazdaságpolitikájában kiemelt helyen szerepel a turizmus. Az idegenforgalom gazdasági-társadalmi jelentőségét felismerve a vizsgált országokban a neki megillető helyet kapta az államigazgatásban. Néhány országban önálló minisztérium, máshol pedig a területfejlesztési, kereskedelmi minisztériummal összevonva döntenek az idegenforgalmat érintő kérdésekről. Az UNWTO előrejelzése szerint 2020-ban a Balkán-félszigeten elhelyezkedő országokban összesen 79 millió turistaékezést fognak regisztrálni, az éves növekedési ütem értéke pedig 4,6% lesz. A turizmus legfontosabb célországai Görögország, Törökország, Bulgária, Románia és Horvátország lesz, amelyek a térségbe irányuló turistaérkezések 92%-át fogják realizálni (<http://podpero.prd.uth.gr>)

A turizmus fejlesztését is lehetővé teszi, hogy a térségnek perspektivikus ígérete van az uniós tagságra. Az egykori Jugoszlávia tagállamai napjainkban az Európai Unió tagjelölt (Horvátország, Macedónia) és potenciális tagjelölt (Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Montenegró, Szerbia) országai közé tartoznak (2. ábra). Az EU mint az újjáépítési és a demokratizációs programok egyik fő szervezője, illetve legfőbb finanszírozója már eddig is sok pénzt fektetett a térségbe (JUHÁSZ J. 2006). Az Európai Bizottság 2000 decemberében indította el a CARDS-programot – (Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation – Közösségi Támogatás az Újjáépítési Fejlesztéshez és Stabilizációhoz),

melynek az volt a célja, hogy a nyugat-balkáni országoknak segítséget nyújtson regionális problémáik – az újjáépítés, a gazdasági és politikai rendszer megreformálása, illetve megszilárdítása – megoldásában, illetve elősegítse a régió államai egymás közötti együttműködésének kialakítását. Ezt a két fő célkitűzést a Stabilizációs és Társulási Folyamat (Stabilization and Association Process, a továbbiakban: SAP) fektette le. A SAP részeként az EU szorosán együtt kíván működni a térség államaival, hogy a jövőben számukra is megnyíljon a lehetőség az EU-tagságra, amint teljesítették annak feltételeit. A folyamat keretében az EU Stabilizációs és Társulási Szerződéseket kötött a nyugat-balkáni régió államaival. Ezek a szerződések a politikai együttműködést teremtik meg az EU és az érintett államok között. Szintén a folyamat részeként hozta létre az EU a CARDS-programot, amely lehetőséget nyújt arra, hogy az EU anyagilag is támogassa ezeket az országokat a közös célok elérésében. Az EU a CARDS pénzügyi alapjából támogatta többek között a térség regionális infrastruktúra fejlesztését (<http://www.kulugyminiszterium.hu>; <http://europa.eu>).

Az EU támogatása a CARDS-program keretében közvetlenül és közvetve az idegenforgalom jövőbeli alakulását is befolyásolta az alábbiak alapján:

1. A délszláv háború által sújtott térségek újjáépítése.
2. A szociális és humán-fejlesztés támogatása, különös tekintettel a szegénység csökkentésére, a nemek közötti egyenlőségre, az oktatásra és a természet rehabilitációjára.
3. A térség országai egymás közötti kapcsolatainak a fejlesztése, valamint a terület országainak és az EU együttműködésének szorosabbra fűzése.
4. Regionális, államok közötti és határokon átívelő együttműködések elősegítése (<http://www.kulugyminiszterium.hu>; <http://europa.eu>).

Az EU a CARDS-program végrehajtására 2000 és 2006 közötti időszakra vonatkozóan 4650 millió eurót irányozott elő és a következő államokat támogatta: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, valamint Szerbia és Montenegró. Bosznia-Hercegovina 440,1 millió euró, Macedónia 298,2 millió euró, míg Szerbia és Montenegró 2559 millió euró támogatásban részesült a CARDS-program keretén belül (<http://www.kulugyminiszterium.hu>; <http://europa.eu>).

2007-ben a CARDS-programot felváltotta az IPA-program (Instrument for Pre-Accession Assistance - Előcsatlakozási Támogatási Eszköz), amely 2007 és 2013 közötti időszakot öleli fel (<http://ec.europa.eu>; <http://europa.eu>).

Az IPA által nyújtott támogatás felhasználására a következő öt területen kerülhet sor, amely a turizmust is érinthetik:

1. határokon átnyúló együttműködés (az EU tagállamaival, valamint az IPA-támogatásokra jogosult más államokkal is),
2. regionális fejlesztés (közlekedés és szállítás, környezetvédelem, gazdasági fejlődés),
3. emberi erőforrások (a humán tőke erősítése, kirekesztés ellen folytatott küzdelem),
4. vidékfejlesztés.

Az IPA támogatásaira jogosult országokat két csoportra lehet osztani:

- a tagjelölt országok (Horvátország, Törökország, Macedónia az IPA támogatásait mind az öt területen felhasználhatják,
- a potenciális tagjelölt országok (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Szerbia és Koszovó az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244/49. határozata értelmében) csak az első két területen használhatják fel az IPA támogatásokat (<http://ec.europa.eu>).

Horvátország 2007 és 2009 között a Regionális Versenyképesség Operatív Program, a Közlekedési Operatív Program és a Környezeti Operatív Program keretében 142,4 millió euró támogatást kap, amely keretében többek között a vasút közlekedés fejlesztését és a tengerparti üdülőhelyek állapotának megőrzését tűzték ki célul, míg Macedónia a Regionális Fejlesztés

Operatív Programon belül 40,5 millió euró támogatásban részesül a közlekedési hálózat fejlesztésére (<http://ec.europa.eu>).

Az IPA Határmenti Együttműködési Program keretében 2007 és 2013 között Bulgária-Szerbia, Bulgária-Macedónia, Görögország-Macedónia, Magyarország-Horvátország, Magyarország-Szerbia, Románia-Szerbia, Szlovénia-Horvátország, illetve az Adriai Határmenti Együttműködési Program keretében Görögország-Olaszország-Szlovénia-Horvátország-Albánia-Bosznia-Hercegovina és Montenegró között többek között a vidéki területek vonzerejének növelését, a közös természeti és kulturális örökség megőrzését és fenntartható fejlesztésének megvalósítását tűzték ki célul. Ennek megfelelően komplex regionális turisztikai termékek kerülnek kialakításra, amely által lehetővé válik a közös, egységes megjelenés a turizmus nemzetközi piacon (<http://ec.europa.eu>).

A Délkelet-Európai Transznacionális programban nyolc Európai Unió tagállam (Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Olaszország, Románia, Bulgária, Görögország) és nyolc nem Európai Unió ország (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Moldávia, Szerbia, Montenegró, Ukrajna) vesz részt, amelyben a természeti értékek és védett területek összefogásának a segítése az egyik cél (<http://vati.hu>).

Az Európai Unió által nyújtott támogatások révén az idegenforgalmi felkészültségi tényezők mennyiségi és minőségi oldalának bővülését és a turisztikai kínálat bővülését eredményezi, amely által növekszik az egyes országok és a térség versenyképessége. Bővül a relatív, továbbá a másodlagos, járulékos versenyképességgel rendelkező területek száma nemzetközi, illetve az abszolút országos (belföldi) és regionális versenyképességű területek száma országos viszonylatban.

Az Európai Unió nemcsak diplomáciai úton – Szerbia-Montenegró Uniójának létrehozása, illetve a 2006-os népszavazás megvalósítása, az ohridi egyezményben való közreműködés, háborús bűnösök kézre kerítése és az uniós csatlakozási folyamatok – támogatja a volt jugoszláv utódállamokat, hanem pénzügyi eszközökkel is elősegíti a társadalmi-gazdasági reformokat és az egyes országok közötti határmenti és transznacionális együttműködések megvalósítását, továbbá megteremti a felzárkózás lehetőségét a kevésbé fejlett országok számára.

A vizsgált térségből a Schengeni Egyezményt Szlovénia írta alá. 2009 decemberétől Macedónia, Montenegró és Szerbia állampolgárai vízum nélkül utazhatnak a Schengeni-övezet tagállamaiba. Ezek a folyamatok a hivatás- és szabadidőturizmus fejlődését segítik elő, mind az egynapos kirándulások, mind a többnapos utazások, nyaralások vonatkozásában. Ezáltal kibővülnek az interregionális turisztikai kapcsolatok, ugyanakkor a külső határokon és a repülőtereken növekszik az igény a biztonság iránt.

A 2008-as pénzügyi-, gazdasági- és hitelválság a világ fejlett országaiban is a gazdaság teljesítményének visszaesését és a munkanélküliség növekedését eredményezte. Az idegenforgalmi kereslet oldaláról ez a diszkrecionális jövedelmek csökkenésében nyilvánult meg, amely az utazási szokások átalakulását eredményezte. Volt olyan réteg, aki lemondott az utazásról, míg mások rövidebb időre, közelebbi desztinációt választottak és az olcsóbb szolgáltatásokat vették igénybe vagy lemondtak a második és harmadik nyaralásról.

Magyarország gazdasági életében jelentős mértékű csökkenést eredményezett az általános gazdasági-, pénzügyi- és hitelválság. A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint a globális válság 2009-ben a magyar turisztikai kereslet csökkenését eredményezte Szlovéniában és Horvátországban is, amely mind a vendégérkezések számában, mind a vendégéjszakák számában kimutatható. 2010-ben Horvátországban már növekedett a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák száma (<http://portal.ksh.hu>, www.mint.hr, www-stat.si).

A vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatának bővülését is negatívan érintette a recesszió. 2009-ben Horvátországból, Szerbiából és Szlovéniából is csökkent a turistaérkezések és a vendégéjszakák száma. 2010-ben már növekedett a szerb és a szlovén

turisták száma és az általuk eltöltött vendégéjszakák száma is. Horvátországról érkező turisták száma növekedett 2010-ben, a vendégéjszakák számában azonban visszaesés figyelhető meg. (www.itthon.hu).

A 28. táblázatban az idegenforgalom témakörében összegeztem a vizsgált országok erősségeit, gyengeségeit – belső környezeti tényezőket – és azokat a lehetőségeket, illetve veszélyeket elemeztem, amelyek mint külső környezeti hatótényezők befolyásolhatják a turizmus jövőjének alakulását.

28. táblázat: A volt jugoszláv tagállamok turisztikai SWOT-elemzése

Erősségek	Lehetőségek	Gyengeségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none"> kedvező földrajzi fekvés változatos természeti vonzástényezők ismert gyógyfürdőhelyek gazdaság- és művészettörténeti örökség Világörökség helyszínek a vizsgált országokban kulturális- és sportrendezvények vásárok hagyományá Bosznia-Hercegovinában jól ismert borutak Szlovéniában vendégszeretet rendelkezésre álló humán erőforrás Bosznia-Hercegovinában Szlovéniában jól szervezett turisztikai oktatás a turizmus szolgáltatóinak IPA Határmenti Együtműködési Program Délkelet-Európai Transznacionális program Schengeni Egyezmény aláírása jelentős belföldi turizmus a turisztikai szuprastruktúra részét képező szálláshely kínálatban a helyi 	<ul style="list-style-type: none"> átutazó idegenforgalom fejlesztése nemzetközi turisztikai keresletnek megfelelő - aktív turizmus, egészségturizmus, kulturális-és örökségturizmus - idegenforgalmi termékfejlesztés hivatásturizmus fejlesztése környezettudatos turizmusformák elterjedése komplex regionális turisztikai termékek kialakítása vidéki területek vonzerejének növelése közös természeti és kulturális örökség megőrzése és fenntartható fejlesztése közös, egységes megjelenés a turizmus nemzetközi piacán természeti értékek és védett területek összefogásának a megvalósítása térség versenyképessége növekszik minőségi turizmus fejlesztése turisztikai szálláshelyek kapacitásának kedvező kihasználása autentikus kínálat létrehozása személyre szabott szolgáltatások megvalósítása térség ismertségének és bizalmának növekedése és a turisztikai kereslet bővülése interregionális turisztikai 	<ul style="list-style-type: none"> turisztikai szálláshelyek magas árszínvonala Szlovéniában helyi lakosság bevonásának gyengesége az ökológiai hatású beruházási döntések előkészítésébe Horvátországban 1. infrastruktúra rossz állapotú Macedóniában, Montenegróban és Koszovóban taposóaknák miatt a hegyvidéki területek kimaradnak a turizmus által látogatott térségekből Bosznia-Hercegovinában nincsen a gyógyfürdőhelyeket érintő privatizációra vonatkozó törvényhozói szabályozás Bosznia-Hercegovinában Bosznia-Hercegovinában kevésbé fejlett magánszektor megléte a turisztikai szolgáltatásokban az új turisztikai menedzsment területén a tudás és a gyakorlat hiányzik Bosznia-Hercegovinában alulfinanszírozott az idegenforgalom Bosznia-Hercegovinában csökkenő külföldi befektetések és a külföldi beruházások az etnikai csoportok különállását erősíti Bosznia-Hercegovinában akadózó privatizációs folyamatok Szerbiában attrakció fejlesztés hiánya Szerbiában szálláshelykínálat magas koncentrációja Szerbiában kevés professzionális 	<ul style="list-style-type: none"> globális gazdasági- és pénzügyi válság elhúzódása miatt a diszkrecionális jövedelmek megszűnése révén a kereslet csökken Koszovó nemzetközi politikai helyzete nem oldódik meg kül- és belpolitikai helyzet miatt a biztonság romlik Szerbiában, Koszovóban Koszovó északi részének csatlakozása Szerbiához vagy Szerbia megszállása alá kerül ez a terület, amely fegyveres összecsapásokhoz vezethet a Balkán-félszigeten Bosznia-Hercegovina nemzetiségei önálló államiságra való törekvésük fokozódik, s ezáltal a horvátoknak saját miniállamuk lesz vagy az ország három részre szakad és az államhatárok megváltoznak a Balkán-félszigeten, amely viszont dominó hatást válthat ki a térségben is albán elszakadáspárti erők erősödése Macedóniában Macedónia albán lakta részének Koszovóhoz való csatlakozása Nagy-Albánia megteremtésére irányuló törekvések előtérbe kerülése az idegenforgalom fejlődése révén a természet- és környezetszennyezés fokozódása a turizmus egyes fajtái által túlzott tájhasználat és ökológiai problémák

<p>vállalkozók tulajdonában lévő egységek dominálnak, amelyeket jól kiegészítenek a magánszféra által kiadott ingatlanok</p> <ul style="list-style-type: none"> • turizmus gazdasági-társadalmi életben játszott szerepének elismerése az államigazgatásban • hatékony marketing-tevékenység 	<p>kapcsolatok bővülése</p> <ul style="list-style-type: none"> • transznacionális stratégiai régiók – Közép-Európai Interakciós Övezet, Délkelet-európai Stabilitási Paktum, Adria-Tengeri Régió, Dél-Adria határ menti terület, Duna-Dráva-Száva négyes határ menti terület, Vaskapu hármás határrégió, Bácska-Bánát határrégió - keretein belül az együttműködés megvalósítása • határmenti akcióterületek – Észak-Adria határ menti terület, Rába-Mura négyes határkörzet, Macedónia határai – együttműködésének fejlesztése • köz-és magánszektor összefogása és együttműködése Bosznia-Hercegovinában • intenzív marketing tevékenység révén új piaci szegmensek • közös promóciós tevékenység • turisztikai márka kialakítása 	<p>tour operator Szerbiában</p> <ul style="list-style-type: none"> • általános és speciális turisztikai infrastruktúra hiánya a kevésbé fejlett területeken Szerbiában • Szerbia negatív imázsa • alulfinanszírozott marketingtevékenység Szerbiában • integrált nemzeti marketing és promóciós terv hiánya Szerbiában • műemlékek jelenlegi helyzete Koszovóban • Koszovó Világörökség helyszínei a veszélyeztetett örökségek listáján szerepel • Koszovó státusának megoldatlansága miatt a biztonsági tényezők hiányoznak • Koszovó nehéz, körülményes megközelíthetősége • külföldi befektetők a politikai bizonytalanság miatt elkerülik Koszovót • nemzetközi szállodaláncok kevésbé vannak jelen 	<p>megjelenése</p> <ul style="list-style-type: none"> • idegenforgalmi infrastruktúra révén túlzott tájrombolás • a turizmusban érdekelt szolgáltatók és szervezetek közötti jelenlegi kapcsolatok átalakítását szorgalmazó kezdeményezések nem folytatódnak Bosznia-Hercegovinában • turizmus fejlesztését, menedzsmentjét és promócióját érintő tervek kimaradnak a nemzeti, regionális és helyi tervezésből Szerbiában • Szerbiában ellenőrizetlen keretek mellett megy végbe a turizmus fejlődése • az infrastrukturális fejlesztések nem lesznek összhangban a turisztikai projektekkel Szerbiában • belföldi turizmus csökkenése • turizmus jelentőségének csökkenése a gazdasági életben • idegenforgalmi beruházások és fejlesztések elmaradása mind a termékfejlesztést, mind a fogadóképességet illetően • márkahű vendégek elmaradása • növekvő verseny • megközelítési nehézségek miatt csökken a turisták száma
--	---	---	---

Forrás: saját összeállítás

A SWOT-analízis összegzésképpen megállapítható, hogy a vizsgált országok erősségeit kedvező természeti kulturális adottságai és az emberi tényezői alkotják. A turizmus lehetőségeit az egyes országokban a termékfejlesztés, az egymás közötti kapcsolatok bővítése és az együttműködés fejlesztése, továbbá a célorientált marketingtevékenység képezi. A gyengeségek az általános infrastruktúrával és turisztikai szuprastruktúrával hozhatók összefüggésbe.

A terület turizmusának jövőbeli alakulását befolyásoló és veszélyeztető tényezői között elsősorban a társadalmi folyamatok játszanak meghatározó szerepet. Amíg az egyes etnikumok közötti feszültségek és területi elszakadási törekvések a felszínen vannak az egyes országokban, addig szinte nincsen béke az egykori Jugoszlávia tagállamainak többségében. Amíg az egyes nemzetek közötti ellentétek nem oldódnak meg, addig a gazdasági felzárkózás is lelassul, hiszen az instabil területet elkerülik a külföldi befektetők. Ez egy ördögi körnek

tűnik, amelynek leküzdésben a volt jugoszláv utódállamoknak a nagyhatalmak és környező országok diplomáciai és gazdasági segítségére egyaránt szüksége van. Az egykori jugoszláv tagköztársaságokban a társadalmi-gazdasági stabilitás megteremtése fontos feladat, hiszen egy ismételten kialakuló válság tovagyűrűző hatása következtében a tágabb környezetére is negatív hatást gyakorol.

13. Az eredmények összefoglalása

Napjainkban a turizmusban a biztonság iránti igény egyre meghatározóbb szerepet játszik. A biztonság kérdése a közlekedési eszközökkel, az egészségüggyel, a természeti katasztrófákkal kapcsolatban, illetve a terrorizmus, a háború, a zavargás, a polgárháború és a bűnözés által sújtott területek során egyaránt felmerül. Az angol és a német szakirodalom különbséget is tesz „safety” és „security” vonatkozásában. Az utóbbi kategóriába a politikai instabilitással kapcsolatos tényezők tartoznak. A politikai instabilitás és a turizmus közötti kölcsönhatások kimutatására a POLINST-, a Német- és az Angol-modellt használják a turizmus ezen részével foglalkozó szakemberek.

Az 1980-as évek közepén Jugoszlávia a nemzetközi turistaérkezések számát tekintve a világon a 11. helyen szerepelt, amelyben a változatos természeti és kulturális értékek, továbbá a jól kiépített turisztikai infra- és szuprasztruktúra egyaránt szerepet játszott.

A kedvező idegenforgalmi adottságok és fogadóképesség azonban nem elegendő a turizmus fejlődéséhez, ha hiányoznak a biztonsághoz megteremtéséhez szükséges feltételek, a turisták elfordulnak a desztinációtól. Az egykori soknemzetiségű Jugoszlávia szinte már megalakulásakor magában hordozta a felbomlás veszélyét.

A kilencvenes években kirobbant délszláv válság jelentős politikai és gazdasági változásokat eredményezett a volt Jugoszlávia tagköztársaságaiban. A sorozatos háborúk számos emberéletet követeltek, milliók váltak menekültté, s kritikus helyzetbe került a tagállamok többsége. A gazdasági ágazatok közül az idegenforgalom – krízisérzékenysége révén – is jelentős károkat szenvedett. A délszláv krízis a volt Jugoszlávia idegenforgalmi potenciáljának átalakulását és a turizmus területi átrendeződését vonta maga után. Az elhúzódó háborús események negatív kereslet csökkentő hatása pedig a már biztonságos egykori tagállamok és szomszédos területek idegenforgalmát is nehéz helyzetbe hozta.

Egy adott országban kialakult krízishelyzet a szomszédos országok turizmusát is hátrányosan befolyásolhatja. Mindez viszont a tágabb térség hosszú távra vonatkozó negatív megítélését eredményezheti, amely csak hosszadalmas és hatékony marketingkommunikációs eszközökkel orvosolható, amelyben jelentős szerepet játszik a média.

Az egykori Jugoszlávia felbomlását követő történések az alábbi hatásokat eredményezték a volt tagköztársaságokban:

Az *1990. évi politikai események* – a háború előjeleként, az etnikailag sokszínű tagköztársaságokban – Horvátországban, Jugoszláviában (Szerbiában és Montenegróban) és Macedóniában a nemzetközi turistaérkezések és vendégéjszakák számának visszaesését, Horvátországban és Macedóniában az átlagos tartózkodási idő csökkenését eredményezték.

A *délszláv válság kibontakozásának kezdetekor 1991-ben* a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma valamennyi volt tagköztársaságban jelentős visszaesést eredményezett. A legdrasztikusabb csökkenést – mindkét mutató esetében – Horvátország szenvedte el. 1991 februárjában elkezdődött a horvátországi háború és ennek következményeként 1992-ben Horvátországban és Szerbiában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések, illetve a vendégéjszakák száma. Szlovéniában a kilencnapos háború és a térség általános helyzete eredményezte a turizmus visszaesését. A nemzetközi turistaérkezések számának csökkenésével összefüggésben Horvátországban, Macedóniában, Szerbiában és Szlovéniában a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értékének visszaesése figyelhető meg. Jugoszlávia felbomlását követő események az átlagos tartózkodási idő alakulását is befolyásolták, 1991-ben Horvátországban csökkent az átlagos tartózkodási idő. A délszláv válság nemcsak a beutazó turizmus területén érezte negatív hatását, ugyanis a volt tagköztársaságok belföldi turizmusát megszüntette, mert hiányoztak a turizmus általános, helyi és egyéni feltételei. A dezintegrációs folyamatok az idegenforgalom területi alakulását a következőképpen befolyásolták: Horvátországban és

Jugoszláviában a turisták által látogatott tengerparti üdülőhelyeken 1990 és 1991 között csökkenés jellemezte a külföldi vendégforgalom, illetve a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulását. Horvátországban, Macedóniában és Szerbiában valamennyi fajlagos mutató értékét (Társadalmi Hatás Mutatója, turisztikai szálláshelyek koncentrációja, turisztikai funkció erősségére utaló érték) visszaesés jellemezte. A turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számában a magyar turisták részesedése, illetve a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából, továbbá a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje Horvátországban és Jugoszláviában is csökkent. Megállapítható, hogy valamennyi vizsgált országban történtek olyan politikai események, amelyek kihatottak a turizmus alakulására, illetve ezen körülmények nem összeadódtak, hanem szinte hatványozódtak.

A *bosznia-hercegovinai polgárháborús események 1992 és 1994 között* Szerbia vendégforgalmának jelentős mértékű visszaesését eredményezték. 1991-től 1995-ig a külföldi turisták és vendégéjszakák száma, illetve az átlagos tartózkodási idő folyamatos csökkenése figyelhető meg Szerbiában. A harcok hatása Horvátországban – a horvátországi háború eseményeivel együttesen – a nemzetközi turistaérkezések számának csökkenését, Macedóniában a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának és a tartózkodási idő kismértékű visszaesését eredményezte. Horvátországban, Macedóniában és Szerbiában az elemzett fajlagos mutatók értékének csökkenése tapasztalható. Szerbiában a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értékének visszaesése tapasztalható. Jugoszláviában a tengerparti üdülőhelyek külföldi vendégforgalma folyamatosan csökkent, a vendégéjszakák száma viszont növekedett. A háborús helyzet tovagyűrűző hatása a válság által nem érintett terület idegenforgalmát is hátrányos helyzetbe hozta. Az 1993. évi horvátországi hadműveletek következményeként Macedóniában és Szlovéniában is csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma és az átlagos tartózkodási idő. Horvátországban viszont növekedett a turistaérkezések, a vendégéjszakák száma és az átlagos tartózkodási idő, a harcok ugyanis Dubrovnikhoz közel zajlottak, a háború által nem érintett területekre visszatértek a turisták.

A *bosznia-hercegovinai és horvátországi 1995-ös intenzív háborús események* következményeként Horvátországban esett vissza legnagyobb mértékben a külföldi turisták, illetve az általuk eltöltött vendégéjszakák száma. 1994 és 1995 közötti időszakban Koszovóban, Macedóniában, Montenegróban, Szerbiában és Szlovéniában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma. Macedóniában még 1996-ban is visszaesés figyelhető meg a nemzetközi turistaérkezések számában. Valamennyi vizsgált országban 1995-ben a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora is csökkent. Az 1995-ös intenzív harcok Horvátországban és Szerbiában a tartózkodási idő visszaesését eredményezték. Az 1995-ös hadműveletek hatásaként 1996-ban Horvátországban és Szlovéniában is a tartózkodási idő csökkenését eredményezték. Horvátországban és Jugoszláviában az 1995-ös események a tengerparti üdülőhelyeken, Macedóniában még 1995-1996 között a gyógyfürdőhelyeken és az egyéb turisztikai (tóparti) üdülőhelyeken is csökkenés jellemezte a külföldi turistaérkezések és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számának változását. Horvátországban, Macedóniában és Szerbiában a fajlagos mutatók értéke csökkent. Horvátországban a turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számában a magyar turisták részesedése visszaesett. A magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában (még 1996-ban is), továbbá az átlagos tartózkodási idő alakulásában csökkenés figyelhető meg. Az erőteljesebb katonai harcok ismételt jelentős multiplikátor hatást eredményeztek a volt jugoszláv tagállamokban.

A Koszovói Felszabadítási Hadsereg összecsapásainak eredményeképpen 1997-ben Koszovóban, Szerbiában 1997 és 1998 között a külföldi vendégforgalom és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának és a tartózkodási idő csökkenése figyelhető meg. Jugoszláviában a tengerparti üdülőhelyek külföldi vendégforgalma és a vendégéjszakák száma is visszaesett. Jugoszlávia felbomlását követő háborús folyamatok ezen része csak az érintett területeken fejtette ki hatását.

A koszovói krízis 1999-ben ismételen csapást mért a terület turizmusára. Nemcsak Szerbia és Montenegró nemzetközi turistaérkezéseinek és a vendégéjszakák száma csökkent, hanem Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Szlovéniában is csökkent ezen mutatók értéke. Macedónia nemzetközi turistaérkezésének számát a koszovói válság a hivatalos vendégforgalmi adatok szerint nem befolyásolta, ugyanis a statisztikai adatok a turistaérkezések között tartják nyilván a menekültek számát is, torzítva így az adatok valóságtartalmát. Szerbiában a koszovói válság eredményezte a legnagyobb mértékű visszaesést a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értékének változásában, a mutató értékének csökkenése tapasztalható Horvátországban, Montenegróban és Szlovéniában is. Macedónia kivételével a többi országban az átlagos tartózkodási idő csökkenése figyelhető meg. A nemzetközi turizusból származó bevételek elemzése során megállapítható, hogy a koszovói válság hatására nemcsak a nemzetközi turistaérkezések száma és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma, hanem a turisztikai bevételek is csökkentek Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában. Jugoszláviában 1998 és 1999 között a belföldi vendégérkezések és vendégéjszakák száma jelentős mértékben csökkent a koszovói válság hatásaként. Macedóniában az egyéb turisztikai (tóparti) üdülőhelyeken, Szlovéniában a tengerparti és a hegyvidéki üdülőhelyeken, Horvátországban és Jugoszláviában a koszovói válság eseményeivel összefüggésben a tengerparti üdülőhelyeken csökkenés jellemezte a külföldi vendégékezések és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulását. Jugoszláviában ezen időszak alatt a tengerparti üdülőhelyek belföldi forgalma (vendégérkezések és vendégéjszakák) is visszaesett. Szlovéniában 1998 és 1999 között visszaesett a szolgáltatás-export értéke, a nemzetközi turizusból származó bevételek értéke, s így a turizmus szolgáltatás-exporton belüli részaránya is, továbbá a nemzetközi turizusból származó bevételek GDP-n belüli aránya. Horvátországban és Szlovéniában csökkent a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez, illetve a turizmus értékteremtésének értéke. Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában a vizsgált fajlagos mutatók értéke csökkent, míg Macedóniában csak a Társadalmi Hatás Mutatójának értékének visszaesése figyelhető meg. Jugoszláviában a turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számában a magyar turisták részesedése, a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából, illetve a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje is csökkent. Az utóbbi mutató értékének csökkenése Horvátországban is megfigyelhető. A NATO 1999-es bombázásai szinte valamennyi egykori tagköztársaság turizmusában éreztette negatív hatását.

Kérdőíves megkérdezéssel kutatásom során kapott eredmények során megállapítható, hogy az 1999-es koszovói háborús konfliktus a kérdőívet kitöltők mindössze 23%-át befolyásolta az utazási döntés meghozatalánál, amely elsősorban azt jelentette, hogy más úti célt, illetve közlekedési eszközt (személygépkocsi, illetve autóbusz helyett repülőgép) választottak. A repülőgéppel történő nyaralások megvalósításában jelentős szerepet játszott a charterjáratok árcsökkenése, amely az utazásszervezők kényszerű válasza volt a válság negatív hatásainak csökkentésére, ugyanis a kiesett bevételek pótlása és a keresletnövelő hatás érdekében a repülőjegyek árat kénytelenek voltak csökkenteni. Ennek köszönhetően az autóbuszos és a repülőjegyárak közelítettek egymáshoz.

Az 1999-es válság hatására a magyarországi utazási irodák igyekeztek megfelelő megoldást keresni, amely elsősorban az útirányok megváltoztatásában és a felmerülő költségek átvállalásában mutatkozott meg. A koszovói krízis eredményeképpen jelentősen átalakultak az árviszonyok, ugyanis az utazásszervezők a veszteségek minimalizálása érdekében a charterjáratok árait jelentős mértékben csökkentették. Ez viszont azt vonta maga után, hogy az utazási irodák árversenybe kényszerítették egymást, mert a turisták az alacsony árszinten meghirdetett utazásokat részesítették előnyben.

A két görögországi utazásszervezőtől kapott válaszokat összegezve megállapítható, hogy elsősorban azon turisztikai vállalkozások tevékenységét befolyásolta a koszovói válság, amely Görögország északi részén is érdekelt az idegenforgalmi szolgáltatások értékesítésében. A háborús konfliktusnak meghatározó szerepe volt a következő évi forgalom alakulásában is, illetve a turisták a személygépkocsi és az autóbusz helyett inkább repülőgéppel utaztak. Az etnikai konfliktus során mind a két utazásszervező igyekezett fenntartani a bizalmat Görögország, mint biztonságos desztináció iránt, elsősorban a promóció és az árdifferenciálás eszközeit alkalmazva.

Az albán-macedón fegyveres összecsapások 2001-ben Macedóniában a nemzetközi turistaérkezések, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának, a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értékének visszaesését, az átlagos tartózkodási idő, a nemzetközi turizmusból származó bevételek értékének, továbbá a belföldi turistaérkezések és vendégéjszakák számának visszaesését eredményezte. Macedóniában csökkent a szolgáltatás-export értéke, a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, s így a turizmus szolgáltatás-exporton belüli részaránya is, továbbá visszaesést lehet megfigyelni a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli arányában is. Ezen kívül visszaesett a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez, a turizmus értékteremtése, a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya és a Társadalmi Hatás Mutatójának értéke is csökkent. A nemzetközi turistaérkezések, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma, továbbá a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értéke 2001-ben Bosznia-Hercegovinában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések, a vendégéjszakák száma, hiszen polgárháborús helyzet alakult ki az országban. A magyar turisták átlagos tartózkodási idejének visszaesése figyelhető meg 2000 és 2001 között Bosznia-Hercegovinában. A 2001-es események már csak krízis által érintett országok idegenforgalmát befolyásolta.

A volt Jugoszlávia tagállamai iránt 2002-től a nemzetközi turisztikai kereslet, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma és a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke növekszik, a térség stabilitása által. Ez a növekedés azonban a vizsgált országok esetében nem egyenletes, hiszen jelentős különbségek figyelhetőek meg. Az eltérések nemcsak az eredeti és származtatott kínálat magyarázható, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődéssel is, amelyet a volt Jugoszlávia utódállamaként örökölték. Az egyes volt Jugoszláv utódállamok vendégforgalmi adatainak bővülésében meghatározó szerepet játszottak és játszanak napjainkban is a békefenntartók és családtagjainak utazásai is, illetve a statisztikai adatok nem valós tartalma. 2007-ben Horvátországban regisztrálták a legtöbb nemzetközi turistaérkezést és a külföldi vendégek itt töltötték el a legtöbb vendégéjszakát is. A 2008-as pénzügyi-gazdasági válság a vizsgált országok turizmusát is érzékenyen érintette. A válságból való kilábalás nyomai Szlovéniában, Horvátországban és Montenegróban figyelhető meg.

A vizsgált térségben Montenegróban a leghosszabb az átlagos tartózkodási idő. 2005-től Horvátországban, Szerbia-Montenegróban (2006-tól Szerbiában) és Montenegróban csökken, Szlovéniában és Macedóniában stagnál az átlagos tartózkodási idő. Az egyes országok között az átlagos tartózkodási idő alakulásában jelentős szerepet játszanak az idegenforgalmi adottságok, amelyek meghatározzák a fejleszthető turisztikai termékek körét, illetve a fő küldő területektől való földrajzi fekvés, amely az utazásra fordított időt és költséget egyaránt

befolyásolja. Montenegró és Horvátország természeti vonzástényezői a tengerparti üdülésnek kínálnak kedvező feltételeket s ezzel magyarázható, hogy ebben a két országban a legmagasabb az átlagos tartózkodási idő. A turizmus nemzetközi piacára újabb és újabb területek kapcsolódnak be és az idegenforgalmi kereslet változásának egyik fő jellemzője, hogy a turisták többször utaznak rövidebb időre. Ezen tendenciákkal hozható összefüggésbe az átlagos tartózkodási idő csökkenése az egyes országokban.

A legtöbb vizsgált ország vonatkozásában a legfontosabb küldő területek között Németországot lehet megnevezni, ugyanis Németország a világ egyik legfontosabb küldő országa. Az elemzésbe vont országok egymás közötti turisztikai forgalma jelentős. Mind a nemzetközi turistaérkezések, mind a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számát tekintve az első öt ország között szerepel valamelyik szomszédos ország.

A volt Jugoszlávia gazdaságilag két legfejlettebb tagállamában – Szlovéniában és Horvátországban – a háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásai növekvő tendenciát mutatnak. A GDP növekedésével összehasonlítva a háztartások turisztikai és rekreációs célú kiadásait, kimutatható, hogy a háztartások ilyen jellegű kiadásai a GDP bővülésével közel hasonló mértékben növekednek.

Az elemzett országok lakosságának külföldi utazásokra fordított kiadásai a vizsgált időszakot tekintve növekedés figyelhető meg. A volt jugoszláv tagállamok közül a gazdasági fejlettséget örökölve Szlovéniában és Horvátországban a legmagasabb a külföldi utazásokra fordított kiadások értéke.

A belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1996 és 2007 között Horvátországban és Macedóniában növekedett, míg Szlovéniában és Szerbiában csökkent. Szlovéniában a tendencia az utazási szokások megváltozásával, míg Szerbiában az általános gazdasági helyzettel magyarázható. 2007-ben a legjelentősebb belföldi forgalmat Macedónia, Szlovénia és Horvátország könyvelhette el. A belföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma 2000 és 2004 között csökkent Bosznia-Hercegovinában.

Horvátországban a tengerparti üdülőhelyek vendégforgalma a legjelentősebb. A tengerparti üdülőhelyek közül is Isztria zsupánság tűnik ki magas vendégéjszakáinak számával. Ez részben turisztikai vonzástényezőivel – kedvező természeti adottságok az üdülő idegenforgalom számára biztosítanak feltételeket, másrészt Világörökség helyszín és gazdag történelmi, kulturális látnivalókkal bővelkedő települések találhatók itt – hozható összefüggésbe. Isztria zsupánság mind közúton, mind légi úton a fő küldő területektől könnyen és viszonylag gyorsan megközelíthető. A második jelentős tengerparti üdülőhelyek csoportjába Primorje-Gorski-Kotar tartozik, ahol a természeti vonzástényezők és a tradicionális üdülőhelyek a nyaraló idegenforgalom és a kulturális- és örökségturizmus színterei is egyben. A kedvező közúti és légi megközelíthetőség is szerepet játszik a zsupánság látogatottságában. A harmadik csoportba Zadar és Split-Dalmácia tartozik, ahol Világörökség helyszínek és természeti vonzerők képviselnek jelentős vonzásintenzitást. Az utóbbi két zsupánság idegenforgalmának alakulásában meghatározó tényező a közlekedési infrastruktúra (autópálya, repülőterek) fejlettsége, amely a zsupánságok elérhetőségét jelentős mértékben megkönnyíti. A főváros a vendégéjszakák számát tekintve a középmezőnyben helyezkedik el.

Horvátország turizmusának területi alakulásában meghatározó szerepet játszik a fő küldő területektől való távolság, amely többek között a turizmusra fordított kiadásokban jelenik meg a kereslet oldaláról. A turisztikai vonzástényezők ugyanis Isztria, Primorje-Gorski-Kotar, Zadar és Split-Dalmácia zsupánság esetében hasonlóak.

Az utazásra fordítandó idő nemcsak alapfeltétele az idegenforgalom keresletének, hanem egyben korlátait is képezi. Az utazási távolság növekedésével – amennyiben növekszik az utazási idő és költség is – a turizmus kereslete egy bizonyos pontig nő, majd azt követően csökkenő tendenciát mutat („távolság-hanyatlás”) (VERES L. 2008).

Az idegenforgalom területi koncentráltóságát bizonyítja, hogy a turisztikai szálláshelyekben található vendégágyak számának háromnegyede a tengerparti üdülőhelyeken realizálódik.

Az elemzett időszakot vizsgálva (1990-2007) megállapítható, hogy Horvátországban az üdülőhelyek szerint a kereslet nem változott, a tengerparti üdülőhelyek a legnépszerűbb turisztikai desztinációk. Horvátország éghajlata és vízrajzi adottságai a tengerparti üdülés, a vitorlás- és kishajóturizmus számára is kiváló feltételeket biztosítanak. A tengerparti területek látogatottságában nemcsak a természeti, hanem a kulturális, továbbá az egyedi természeti vonzerők jelentősége is fontos. Mindezen tényezők meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a vizsgált országok közül Horvátországban hosszú az átlagos tartózkodási idő.

Szlovéniában az elemzett időszak (1994-2007) alatt a hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma – vendégérkezés – volt a legjelentősebb. A vendégéjszakák vonatkozásában viszont változást lehet megfigyelni, a gyógyfürdők térnyerése révén. Természeti adottságai, illetve idegenforgalmi infra- és szuprastruktúrája révén a hegyvidéki üdülőhelyek kedvező feltételeket biztosítanak a téli idegenforgalom, illetve az aktív sport- és extrém sportturizmus számára, amelyek iránt világviszonylatban keresletbővüléssel lehet számítani. Napjaink egyik jellemző tendenciája – az egészség megőrzése, az egészséges életmód – magyarázatul szolgál a gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak növekedéséhez. A főváros, amely mind hivatás-, mind a szabadidős turizmus célpontja is egyben, a vendégforgalmi adatok szerint csak az egyéb üdülőhelyek forgalmát előzi meg.

A jelentős idegenforgalmi központok a főbb küldő területektől közúti- és légi úton viszonylag könnyen megközelíthetőek. A turisztikai felkészültségi tényezők tárgyi elemeinek kiépítettsége Szlovéniában egyenletesen oszlik meg az egyes üdülőhelyek között.

Macedóniában 2008-ban a legtöbb vendégéjszakát a Délnyugat Régióban, a Délkelet Régióban és a Szkopje Régióban töltötték el a turisták. Az Északkelet Régióban volt a legalacsonyabb a vendégéjszakák száma.

A Délnyugat Régió turisztikai adottságai között a Világörökség helyszínékként nyilvántartott Ohrid-régió kulturális, történelmi együttesét és természeti környezetét; Vevčan karneválját, glaciális tavait; Debar, Kičevo, Makedonski Brod vallástörténeti emlékeit és Centar Župa néprajzi adottságait fontos megemlíteni. Szkopje Régió a fővárossal a hivatás- és szabadidő turizmus (kulturális-, örökség- és rendezvényturizmus) fő központja az országban. A Délkelet Régió vonzásadottságait többek között a történelmi emlékhelyek (Bosilevo, Strumica), kulturális értékek (Valandovo zenei fesztiválja; Novo Selo egyedi építészeti stílusú emlékei; Radoviš műemlékei), Gevgelija közelében található gyógyforrás és a gyógyhatású Dorjani-tó képezi. A származtatott kínálat kiépítettsége egyenetlen, az idegenforgalmi szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak többsége a Délnyugat Régióban található.

A természeti és kulturális értékekben gazdag, a szálláshely kapacitás 12%-ával rendelkező Pelagóniai Régió a vendégérkezések és vendégéjszakák vonatkozásában csak a 4. helyen szerepel, amelyben a körülményes megközelítés játszik szerepet.

Macedóniában az infrastruktúra hiányosságai és a fogadóképesség kiépítetlensége egyaránt akadályozza a turizmus fejlődését. Polog Régióban (Mavrovói Nemzeti Park, Šar-hegység), a rendelkezésre álló vendégágyak 4%-a, míg az Északkelet Régióban (Kumanovo Spa) 1%-a áll a vendégek rendelkezésére.

Macedóniában a Világörökség helyszínt – Ohrid-régió kulturális, történelmi együttese és természeti környezete – magában foglaló egyéb turisztikai – tóparti – üdülőhelyek az elemzett időszak (1993-2007) leglátogatottabb desztináció közé tartoznak. A főváros mind a vendégérkezéseket, mind a vendégéjszakákat tekintve a második legjelentősebb turisztikai forgalommal rendelkezik. Az egyes területek idegenforgalmának fejlődésében a kedvező közúti és légi közlekedési adottságok meghatározó jelentőségűek.

Szerbiában 1990-ben és 2007-ben is a főváros és az adminisztratív központok voltak a leglátogatottabb területek. Ez az idegenforgalmi-, illetve a közlekedési adottságokkal magyarázható. A gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak növekedése a nemzetközi keresleti tendencia érvényre jutását erősíti. Elsősorban azon gyógyfürdőhelyek és hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma jelentős, amelyek régebbi időkre visszavezethető tradícióval rendelkeznek.

2007-ben a főbb adminisztratív központok közül Belgrádba érkezett a legtöbb turista és a vendégéjszakák száma is itt volt a legmagasabb. A gyógyfürdőhelyek közül Vrnjačka Banja volt a leglátogatottabb és itt volt a legmagasabb a vendégéjszakák száma. A hegyvidéki üdülőhelyek közül Zlatibor volt a leglátogatottabb és itt, illetve Kopaonikon töltötték el a legtöbb vendégéjszakát.

Az idegenforgalmi központok látogatottságának alakulásában meghatározó szerepet játszik egyrészt, hogy a turisztikai szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak több mint harmada gyógyfürdőhelyeken, 19%-a hegyvidéki üdülőhelyeken, míg 14%-a fő adminisztratív központokban található, másrészt a területek megközelíthetősége (közúton és is légi úton) is jónak mondható.

Montenegróban a tengerparti üdülőhelyek mind a vendégérkezések, mind a turistaérkezések számát tekintve a leglátogatottabb területek közé tartoznak. Ebben a természeti és kulturális, illetve a közlekedéscélrajzi adottságok egyaránt meghatározó szerepet játszanak. Az ország turisztikai adottságai alapvetően meghatározzák, hogy a vizsgált országok közül Montenegróban a leghosszabb az átlagos tartózkodási idő. A vendégéjszakák számát tekintve a főváros csak az egyéb üdülőhelyek vendégéjszakáinak számát előzi meg. Érdekes, hogy a Világörökség helyszín – Durmitor Nemzeti Park – magában foglaló hegyvidéki üdülőhelyek a vendégérkezések számát tekintve csak a 4., a vendégéjszakák számában a 3. helyen szerepel.

A származtatott kínálat kiépítettségében jelentős területi különbségek figyelhetők meg: az idegenforgalmi szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak 29%-a Budvában, 21%-a Barban, 17%-a Hercegnoviban található, míg Žabljakban a vendégágyak számának 0,7%-a áll a vendégek rendelkezésére. A turizmus jelenős területi koncentráltaságának kialakulásában a közlekedési infrastruktúra kiépítettsége és általános állapota is szerepet játszott: Podgoricában és Tivatban található repülőtér, a belső területek – természeti és kulturális értékekben gazdag látnivalókkal – jó része pedig nehezen megközelíthető.

Az egykori Jugoszlávia felbomlását követő események Bosznia-Hercegovinában eredményezték a legnagyobb pusztítást. Nemcsak a gazdasági élettal összefüggő infrastruktúra, hanem a turizmushoz kötődő infra- és szuprastruktúra is jelentős mértékben elpusztult. A Boszniai Szerb Köztársaságban Banja Luka (gyógyforrások) és a Kozara Nemzeti Park a turizmus ismertebb központjai.

2008-ban a Bosnyák-Horvát Föderációban a legtöbb vendégérkezés és vendégéjszaka Szarajevó, Hercegovacko-neretvanski és a Tuzlanski kantonban realizálódott.

Szarajevó idegenforgalmában a kulturális vonzástényezők – Világörökség helyszín, muzulmán emlékek gazdagsága –, a kedvező megközelítési lehetőség mellett az is meghatározó szerepet játszik, hogy itt található az EU-békefenntartók központja. Ez egyrészt a hivatásturizmus, másrészt a szabadidő turizmus forgalmát is pozitívan befolyásolja. Szarajevó kanton idegenforgalmi vonzerejét Višegrad Világörökség helyszíne tovább növeli. Hercegovacko-neretvanski kanton idegenforgalmi forgalmában a természeti – mediterrán tengerpart (Neum) – és kulturális Világörökség értékek (Mostar), Medzsugorje zarándokhelye, míg Tuzlanski kantonban elsősorban a természeti – gyógyvíz – adottságok és közlekedéscélrajzi helyzete játszik szerepet.

2008-ban Koszovóban a vendégérkezések 50%-át Prištinában, 7%-át Lipjanban, 5%-át Giljanban regisztráltak. A turisták a legtöbb vendégéjszakát Prištinában töltötték – az összforgalom 65%-a –, amelyet Lipjan és Prizren követ.

Priština vendégforgalmának alakulásában szerepet játszik, hogy az EULEX székhelye itt található, amely a hivatás- és szabadidős turizmus részéről is jelentős forgalmat indukál, továbbá repülőtérrel is rendelkezik. A Világörökség helyszínek (Dečan, Gračanica, Peč) keresletnövelő hatása a vendégforgalmi adatok alakulásában nem nagyon jelenik meg, kivéve Prizrent.

Az idegenforgalom fejlődését az általános politikai, gazdasági, társadalmi helyzeten kívül az egyes látnivalók körülményes megközelíthetősége, illetve állapota és a turisztikai szuprastruktúra egyenlőtlen megoszlása egyaránt befolyásolja. A szállodákban található vendégágyak számának 23%-a Prištinában, 7-7%-a Lipjanban és Prizrenben, 6%-a Giljanban található. A turizmus szempontjából fontos látnivalókkal rendelkező településeknél a fogadóképesség területi megoszlása egyenetlen: Dečanban a turisták számára rendelkezésre álló szállodai vendégágyak számának mindössze 0,5%-a realizálódik.

Az egykori Jugoszlávia tagállamai közül Horvátországban volt a legmagasabb a nemzetközi turizmusból származó bevételek részaránya a szolgáltatás-exportban. Horvátországban és Macedóniában növekszik, Szlovéniában csökken a turizmus szolgáltatás-exporton belüli részaránya. Az adatok elemzéséből megállapítható, hogy a vizsgált országok közül Horvátország gazdasági életében a turizmus jelentős gazdasági tényező, a nemzetközi turizmus egyik célországa, amelyben az eredeti (páratlan természeti vonzerők, gazdag kulturális adottságok, jó általános infrastruktúra) és származtatott turisztikai kínálata (tartózkodást szolgáló létesítmények) egyaránt szerepet játszik.

A vizsgált országok közül Horvátországban volt a legmagasabb a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya. Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában növekszik a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya. Az adatok vizsgálata rámutat arra, hogy Horvátország turizmusa kimagasló szerepet játszik az ország gazdasági életében.

Macedóniában volt a legmagasabb a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez. Macedóniába növekszik, Horvátországban csökken, Szlovéniában stagnál a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez. A rendelkezésre álló adatok kifejezik, hogy Macedónia gazdasági életében a kereskedelem és vendéglátás egyre meghatározóbb szerepet tölt be.

Horvátországban volt a legmagasabb a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez. Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában növekszik a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez. Az elemzett adatokból kimutatható, hogy Horvátországban a turizmus jelentős gazdasági alágazat.

Szlovéniában volt a legmagasabb a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. Növekedett a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában növekszik a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részarányának kiszámítása alapján megállapítható, hogy Szlovénia is a vizsgált országok egyik meghatározó fogadó országa.

Megállapítható, hogy a HII értéke Horvátországban, Montenegróban és Szlovéniában növekszik; Macedóniában stagnál, Szerbiában csökken az indikátor értéke. A HII értéke a vizsgált országok közül az elemzett időszakok során Horvátországban volt a legmagasabb. A Társadalmi Hatás Mutatójának értéke kifejezi, hogy Horvátországban az idegenforgalom jelentős mértékű.

A volt Jugoszlávia utódállamai közül Horvátországban a legmagasabb a turisztikai létesítmények koncentrációja, amely kifejezi, hogy Horvátországban jelentős mértékben felkészültek a turizmus fogadására, a turisztikai szuprastruktúra kellőképpen kiépített.

MANERA, C.-TABERNER, J.G. (s.a) három csoportot határozott meg a mediterrán térségben a turisztikai szálláshelyek koncentrációját és az idegenforgalom fejlődését vizsgálva: a hagyományos vezetők, konszolidált, megszilárdult desztinációk, illetve a szeszélyes magatartású desztinációk. Ezen csoportosításban Horvátországot a konszolidált, megszilárdult desztinációk közé sorolta.

Ezen csoportosítást figyelembe véve a volt jugoszláv utódállamokat az alábbi csoportokba soroltam:

1. Hagyományos vezetők: Horvátország és Szlovénia. 2007-ben Horvátország részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 30,61% volt, Szlovénia 5,76%-kal részesedett ezen mutató értékéből. Horvátország esetében 1993 és 2007 között 17,7, Szlovéniánál 0,46 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Horvátország 44,45%-kal, Szlovénia 8,36%-kal részesedett. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából Horvátország részesedése 47,43%, Szlovénia részesedése 4,66% volt. 2007-ben Horvátországban 7,5%-kal, Szlovéniában 8,3%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.
2. Konzolidált, megszilárdult desztinációk: Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró. 2007-ben Bosznia-Hercegovina részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 0,98%, Szerbia részaránya pedig 2,29% volt, Montenegró 1,96%-kal részesedett ezen mutató értékéből. Bosznia-Hercegovina 1993 és 2007 között 0,98, Szerbiánál 1,64, Montenegrónál 1,79 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Bosznia-Hercegovina 1,13%-kal, Szerbia 3,32%-kal részesedett. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából Bosznia-Hercegovina részesedése 0,51%, Szerbia részesedése 4,66%, Montenegró részesedése (2006-ban) 6,29% volt. 2007-ben Bosznia-Hercegovinában 19,5%-kal, Szerbiában 48,5%-kal, Montenegróban 57,4%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.
3. Szeszélyes magatartású desztináció: Macedónia. 2007-ben Macedónia részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 0,76% volt. 1993 és 2007 között 0,27 százalékpontos csökkenés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Macedónia 1,10%-kal részesedett. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából Macedónia részesedése 0,50% volt. 2007-ben Macedóniában 13,9%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.

A turisztikai funkció erősségére utaló érték az elemzett országok közül a vizsgált időszakban Horvátországban volt a legmagasabb. Ezen mutató alapján megállapítható, hogy Horvátországban a turizmus jelentős gazdasági tevékenység. Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában növekszik, Macedóniában csökken a turisztikai funkció erősségére utaló érték.

A vizsgált országok közül Horvátországnak a legnagyobb a megnyilvánuló komparatív előny mutatójának az értéke, amely az elemzett időszak alatt növekedett. A számítások eredményeként megállapítható, hogy Horvátországban az idegenforgalom meghatározó szerepet játszik a szolgáltatás-export értékének alakulásában és a többi elemzett országhoz képest a turizmus teljesítménye nagyobb.

Horvátország, Macedónia és Szlovénia adatait összehasonlítva megállapítható, hogy Horvátország turizmusának relatív nagyobb a komparatív export teljesítménye a többi országhoz képest. Az elemzések eredményei azt fejezik ki, hogy Horvátországnak

turizmusának kiemelkedő teljesítménye van a szolgáltatás-exportban között a többi országhoz képest.

A *turizmus versenyképességi mátrix piaci részesedésre vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a GDP növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában a GDP növekedése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón polgárháborús helyzet keresletcsökkentő-és visszatartó hatása is szerepet játszik. A *turizmus versenyképességi mátrix exportstruktúrára vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában az összexport növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában az áru- és szolgáltatás-export növekedése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón fegyveres összecsapások turizmusra gyakorolt negatív hatása is szerepet játszik. A *turizmus versenyképességi mátrix specializációs indexre vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a szolgáltatás export növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában a szolgáltatás export csökkenése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón etnikai konfliktus keresletcsökkentő hatása is szerepet játszik.

A különböző közgazdasági számítások és a fajlagos mutatók eredményei is azt bizonyítják, hogy a Horvátország a volt jugoszláv tagállamok közül a turizmus legjelentősebb fogadó országa és az országban az idegenforgalom a gazdaság egyik meghatározó szektora. Ebben szerepet játszanak az ország kedvező természeti vonzerői és gazdag kulturális adottságai, kiépített turisztikai infra- és szuprastruktúrája, amelynek révén a szabadidő turizmus résztvevői számára kedvező lehetőségeket biztosítanak.

A vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatának elemzése a következő eredményekkel zárult:

Az elemzett országok közül 2007-ben a turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számából Horvátországban volt a legnagyobb a magyar turisták részesedése. Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Szerbiában, Macedóniában, Montenegróban és Szlovéniában az elemzett idő alatt növekedett a magyar vendégérkezések száma turisztikai szálláshelyeken.

2007-ben a kiutazások számában a vizsgált országokban regisztrált magyar vendégérkezések számának a legnagyobb részesedése Horvátországnak volt, amelyet Szlovénia követett. A vizsgált időszak alatt Horvátországban, Szlovéniában, Macedóniában és Montenegróban növekedett, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában csökkent a turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számában a magyar turisták részesedése.

A magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának a legnagyobb részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából 2007-ben Montenegróban és Horvátországban figyelhető meg. A vizsgált időszakban Horvátországban, Szerbiában, Szlovéniában, Macedóniában és Montenegróban növekedett, Bosznia-Hercegovinában csökkent a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából.

A magyar turisták kedvelt cél országa Horvátország, amelyben a kedvező közlekedésföldrajzi adottságok és az idegenforgalmi vonzástényezők együttesen szerepet játszanak. A magyar turisták ugyanis nyaralásuk során az üdülés, kikapcsolódás feltételeit biztosító területeket keresik fel és a tartózkodást összekötik valamilyen kulturális tevékenységgel. Horvátország vonzerői a magyar turisztikai keresletnek megfelelnek.

2007-ben a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje Montenegróban 6,87, Horvátországban 5,21 vendégéjszaka volt. Szerbiában, Macedóniában és Montenegróban növekedett, Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Szlovéniában az elemzett idő alatt csökkent a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje. A tartózkodási idő alakulásában meghatározó szerepet játszik a relatív földrajzi fekvés. Montenegró távolabb fekszik Magyarországtól, így a turisták átlagos tartózkodási ideje hosszabb.

1997 és 2008 között végzett felmérések eredményeiből megállapítható, hogy Horvátország népszerű úti cél a magyar turisták körében. A kirándulások kedvelt országai között Horvátország és Szlovénia, míg a külföldi több napos utazások között Horvátország szerepelt. A főnyaralások legkedveltebb helyszíne 2003 óta Horvátország volt.

2000 és 2008 között folytatott kutatásaim eredményeit összegezve megállapítható, hogy: a magyar turisták úti céljaik kiválasztásánál meghatározó jelentőséggel szerepelnek az adott desztináció természeti adottságai, az évek során egyre nagyobb jelentőséget kapott az idegenforgalmi vonzástényezők vonatkozásában a fogadó területek kulturális adottságainak megléte, az utazások motivációinál a pihenés, vízparti üdülés, barátok, rokonok meglátogatása, városlátogatás, hegyvidéki üdülés egyaránt szerepet játszott, növekvő tendenciát mutat a városlátogatáson résztvevők aránya, az utazáshoz szükséges információk megszerzésében az utazási irodai prospektusoknak, az internetnek és az ismerősök, barátok ajánlásának is fontos szerepe van, az utazások megszervezésében magas az egyéni szervezésű utazások részaránya, az igénybe vett fő közlekedési eszköz a személygépkocsi, amelyet a repülőgép követ, a leggyakrabban igénybe vett szálláshely típus a szálloda.

2000 és 2008 között végezett kutatások azonos jellegű kérdéseit összefoglalva megállapítható, hogy a magyar turisták utazási döntéseiben fontos szerepet játszanak a fogadó területek felkészültségi tényezői (megfelelő ellátási színvonal, jó közbiztonság, a fogadóterület konszolidált belpolitikai helyzete) és a desztináció turisztikai árszínvonala.

Az asszociációs kérdések vonatkozásában Horvátország és Montenegró esetében a természeti értékek szerepe jelentős.

A mélyinterjúk során kapott válaszok alapján megállapítható, hogy Montenegró turizmusának erőssége a közbiztonság, lenyűgöző természeti szépségei, kellemes éghajlata, művészeti értékekben való gazdagsága, illetve a barátságos és kedves emberek. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos kutatás fő megállapítása, hogy még mindig nincs jó tájékoztatás Bosznia-Hercegovináról és nincs benne az emberek tudatában, hogy az ország úti cél is lehet.

2008-ban folytatott utazási szokásokkal kapcsolatos kérdőíves kutatásom során kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a megkérdezettek jelentős része járt már Horvátországban. Montenegróba és Bosznia-Hercegovinába a kérdőívet kitöltők csekély hányada utazott el.

Sajnálatos eredményt hozott az asszociációs kérdés, hiszen a válaszolók a gazdasági elmaradottsággal társították a Balkán-félsziget egyes országait (Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Macedónia), ami kihatással van arra, hogy a magyar turisták lehetséges úti célként tekintsenek ezen országokra.

A volt jugoszláv utódállamok idegenforgalmának jövőjét számos természeti, társadalmi, gazdasági és politikai folyamat befolyásolhatja.

A turizmust érintő negatív természeti folyamatok révén számos társadalmi-gazdasági változásokkal kell számolni ezen térségekben. A csökkenő forgalom következtében a személyi jövedelmek is csökkennek s más munkalehetőség hiányában megnő a fiatalok elvándorlása. A helyben maradó idősebb korosztály ellátása pedig komoly nehézséget okozhat a helyi hatóságok számára. A forgalomcsökkenés következtében az idegenforgalmi szolgáltatók bevétele is drasztikusan csökken s azon vállalkozások, akik hitelt vettek fel tevékenységük végzéséhez, eladósodhatnak. A személyi, vállalkozói bevételek csökkenése révén az állami bevételek (helyi és országos szinten) a multiplikátor hatás következtében az

idegenforgalomból származó bevételek csökkenését eredményezi. Az alacsonyabban fekvő területeken az üresen álló idegenforgalmi létesítmények pedig vizuális károkat eredményezhetnek.

A természeti folyamatok alakulásának negatív hatásai rámutatnak arra, hogy a túlzottan egyoldalú fejlődés következtében kialakuló gazdasági szerkezet teljes függőségbe kerülhet a gazdasági és a természeti változásokra rendkívül érzékeny iparágtól. Az éghajlat- és időjárás változás eltérő módon – az abszolút és relatív földrajzi fekvéstől függően – fogja befolyásolni az egyes területek turizmusát. A jövő útja mindenféleképpen globális szinten a nemzetközi összefogás megvalósításának sürgetése, helyi szinten pedig többek között a keresletváltozásnak is megfelelő, a helyi adottságokat figyelembe vevő kínálatfejlesztés és együttműködés.

A vizsgált térség idegenforgalmának jövőbeli alakulását leginkább a politikai-társadalmi folyamatok alakíthatják. Az egyik legjelentősebb politikai változás Koszovó függetlenségének kikiáltása és nemzetközi elismerése, amely dominóhatást válthat ki a Balkán-félszigeten és a világ számos területén.

A nemzetközi turisztikai tendenciák szerint a kulturális turizmus, a kalandturizmus, az ökoturizmus, az egészségturizmus (gyógyturizmus, wellness turizmus, medical wellness, fitness turizmus), a barát- és rokonlátogatás és az aktív turizmus valamennyi formája iránt a kereslet bővülése várható. A volt jugoszláv utódállamok idegenforgalmi adottságai megfelelnek ezen trendeknek s számos ország gazdaságpolitikájában kiemelt helyen szerepel a turizmus.

A turizmus fejlesztését is lehetővé teszi, hogy a térségnek perspektivikus ígérete van az uniós tagságra.

A vizsgált térségből a Schengeni Egyezményt Szlovénia írta alá. 2009 decemberétől Macedónia, Montenegró és Szerbia állampolgárai vízum nélkül utazhatnak a Schengeni-övezet tagállamaiba. Ezek a folyamatok a hivatás - és szabadidőturizmus fejlődését segítik elő, mind az egynapos kirándulások, mind a többnapos utazások, nyaralások vonatkozásában. Ezáltal kibővülnek az interregionális turisztikai kapcsolatok, ugyanakkor a külső határokon és a repülőtereken növekszik az igény a biztonság iránt.

A 2008-as pénzügyi-, gazdasági- és hitelválság a világ fejlett országaiban is a gazdaság teljesítményének visszaesését és a munkanélküliség növekedését eredményezte.

2008-ban végzett kérdőíves kutatásom során a térség politikai stabilitására utaló kérdést elemezve megállapítható, hogy a válaszolók mindössze csak egyharmada tartotta valószínűnek egy újabb háborús válság kialakulását s kétharmada stabilnak ítéli a politikai helyzetet a Balkán-félszigeten, ami öröndetes eredmény. A politikai helyzetet értékelve 2000-ben a válaszadók többsége szerint a Balkán-félszigeten a belpolitikai helyzet még nem rendeződött s valószínűnek tartották egy újabb háborús konfliktus kialakulását.

Végző összegzésként megállapítható, hogy az 1990-es évek elején elkezdődött egykori középhatalomnak számító Jugoszlávia szétesésének folyamata napjainkra sem fejeződött be, hiszen a nemzetiségek területi elhelyezkedése és önállósodási törekvéseik etnikai konfliktusok kialakulását és az államhatárok esetleges megváltoztatását eredményezhetik. Ezen tényezők viszont továbbgyűrűzve jelentős mértékben instabillá tehetik a Balkán-félszigetet. A nagyhatalmak és az Európai Unió politikai és gazdasági eszközökkel igyekeznek fenntartani a balkáni stabilitást.

A volt jugoszláv utódállamok a függetlenség elnyerése után az örökölt gazdasági fejlettséget magukkal hozva léptek a függetlenség útjára. A két legfejlettebb tagállam – Szlovénia és Horvátország – a turizmus leglátogatottabb területei közé tartoznak és ez a közgazdasági mutatók alakulásában is megnyilvánul. Az egykoron kevésbé fejlett tagországok – Bosznia-Hercegovina és Macedónia – gazdaságában egyre inkább meghatározó szerepet játszik az idegenforgalom. Az etnikai feszültségek –, amelyek napjainkban is jelen

vannak – a térség államaiban azonban nemcsak az érintett, hanem a szomszédos országok turizmusára és gazdasági életének főbb mutatószámaira is negatív, multiplikátor hatást tudnak kifejteni. A nagyhatalmak és az Európai Unió politikai és gazdasági eszközökkel igyekszik megőrizni a társadalmi stabilitást és elősegíteni a gazdasági fejlődést a Balkán-félszigeten.

14. A kutatás további irányai

A későbbiek folyamán is szeretnék ezzel a témával foglalkozni. A kutatások folytatásával a következő főbb részcélokat szeretném megvalósítani:

- ↪ a főbb statisztikai mutatószámok további vizsgálata (nemzetközi turistaérkezések száma, külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma turisztikai szálláshelyeken, nemzetközi turizmusból származó bevételek, kiadások és a turisztikai mérleg alakulása, egy turistaérkezésre jutó bevételek értéke, az átlagos tartózkodási idő változása) az általam vizsgált országok példáján keresztül,
- ↪ a közgazdasági elemzések (a turizmus szolgáltatásokon belüli részaránya, makroökonómiai mutatók alakulása, kereskedelem vendéglátás hozzájárulása a GDP-hez, a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez, a nemzetközi kereskedelemmel való összehasonlítás) megvalósítása rendelkezésre álló újabb adatok felhasználásával,
- ↪ a fajlagos mutatók – Társadalmi Hatás Mutatója, turisztikai szállásférőhelyek koncentrációja, idegenforgalmi funkció körzeti erősségére utaló érték – értékének figyelemmel kísérése,
- ↪ a turizmus versenyhelyzetét feltáró indikátorainak, a megnyilvánuló komparatív előny, a komparatív export teljesítmény értékének és a szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképességi mátrixához a számítások elvégzése,
- ↪ kiegészíteném a többi, Balkán-félszigeten elhelyezkedő ország – Albánia, Bulgária, Görögország, Románia – esetében is ezeket a kutatásokat,
- ↪ a közgazdasági elemzések bővítése: a gazdasági ágazatok bruttó hozzáadott értékének részletes vizsgálata; a foglalkoztatottság alakulása, kiemelten az idegenforgalom vonatkozásában; az infláció és az idegenforgalom kapcsolata; a Specializációs Együttható (Coefficient of Specialization) és az Egyenértékű Szektorok Számának (Number of Equivalent Sectors) számításának elvégzése; a kereskedelmi átfedés együttható (Trade Overlap – TO), illetve az export hasonlóság együtthatójának (Export Similarity – ES) kiszámítása; multiplikátor elemzések elvégzése,
- ↪ meghatározni, hogy a délszláv válságok hogyan befolyásolták Magyarországot esetében a főbb statisztikai mutatószámok, a fajlagos mutatók alakulását és a közgazdasági elemzésekben szereplő mutatószámok alakulását,
- ↪ az idegenforgalom nemzetközi piacán helyettesítő termékként megjelenő országok (Portugália, Spanyolország, Olaszország, Málta, Ciprus és esetleg Franciaország) tekintetében is szeretném elemezni, hogy a volt jugoszláv utódállamok polgárháborúinak eseménysorozata hogyan befolyásolta ezen országokban a főbb statisztikai mutatószámok, a fajlagos mutatók alakulását és a közgazdasági elemzésekben szereplő mutatószámok alakulását,
- ↪ a vizsgált és a későbbiek során elemzésbe vont országok általános turisztikai helyzetének bemutatása,
- ↪ a kérdőíves megkérdezés folytatása az értekezésemben vizsgált, illetve a kibővített országok vonatkozásában.

Köszönetnyilvánítás

Értekezésem elkészítéséhez nyújtott segítségét szeretném megköszönni:

- ↪ az Apollon Travel, a Colossus Travel, az Isztria Tours, az egykori Tihanyi Travel, a Vista Utazási Központ és a volt West Travel munkatársainak az 1999-es megkérdezéssel kutatás megvalósításában játszott szerepük miatt,
- ↪ Baumgartner Boglárkának az egykori Tihanyi Travel irodavezetőjének, Kiss Péternek a volt West Travel hálózatvezetőjének, Rácz Annának az Apollon Travel irodavezetőjének és Szalay Barbarának a Vista Utazási Központ utazásszervezőjének a mélyinterjúk során kapott hasznos információkért,
- ↪ Szalai Saroltának, az Adria Tours budapesti ügyintézőjének és Varga Szilviának az Adria Tours szegedi ügyintézőjének a 2003-ban lefolytatott kérdőíves kutatás és interjúk részvétele miatt és
- ↪ Sabina Mujezinovic-nak, a Verde'94 Kft. tulajdonosának a 2004-ben készített interjú során kapott sok hasznos tapasztalatért.

A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségéért, hasznos tanácsaiért külön köszönetet szeretnék mondani Dr. Gyuricza Lászlónak.

Felhasznált irodalom

1. ATELJEVIC, I.-ČORAK, S. 2006: Croatia in the New Europe: Culture versus Conformity. In: Hall, D.-Smith, M.-Marciszweska, B.(szerk): Tourism in the New Europe – The Challenges and Oppotunities of EU Enlargment. CAB International, s.l., pp. 288-301.
2. AUBERT A.-VUICS T. 1987: A gazdaságföldrajzi számítás és ábrázolás módszerei-Gazdaságföldrajzi feladatgyűjtemény. Tankönyvkiadó, Budapest, 169 p.
3. AUBERT A. 1999: Az ökoturisztikai területfejlesztés szükségessége és modellje Magyarországon. In: Tóth J.-Wilhelm Z. (szerk.): Változó környezetünk. MTA RKK DTI-PTE TTK FI, Pécs, p. 742.
4. AUBERT A. 2006: A turizmusföldrajz rendszertani helye és főbb kérdései a földrajztudományban. Földrajzi Értesítő. LV. évfolyam, 3-4. füzet. pp. 333-354.
5. AUBERT A.-TÓTH J. 2006: A turizmusföldrajz helye és lehetőségei a földrajztudományban. In: Kókai S. (szerk.): Földrajz és Turizmus Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60. születésnapjának tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszék, Nyíregyháza, pp. 25-36.
6. AUBERT A. 2007: Nemzetközi geográfiai kutatások és a turizmus kapcsolata. In: AUBERT A. (szerk.) 2007: A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. Pécsi Tudományegyetem – Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 23-29.
7. AUBERT A. 2007: Globalizációs trendek és a turizmus kutatásának további irányai. In: AUBERT A. (szerk.) 2007: A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. Pécsi Tudományegyetem – Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 23-29.
8. BÁCS GY. 1988: Jugoszlávia. Panorama Útikönyvek, s.n. Budapest, 1983.
9. BALÁZS D. (szerk.) 1993: Magyar utazók lexikona. Panorama. Budapest, 464 p.
10. BALL, M. 2009: Bosnia and Herzegovina. Travel & Tourism Intelligence. August. 2009. 36 p.
11. BALOGH F. 2004: Idegenforgalmi földrajz I. Magyarország. Képzőművészeti Kiadó, s.l. 376 p.
12. BALOGH, F. 2004: Idegenforgalmi földrajz II. Európa, Észak-és Dél-Amerika, Ázsia, Afrika. Képzőművészeti Kiadó, s.l. pp. 111-121., 126-129.
13. BÁNFALVY J. 1995: Magyarország idegenforgalmi földrajza. Kereskedelmi és Idegenfogalmi Továbbképző Kft., Budapest, 320 p.
14. BAYER J. s.a.: Eltérő hagyományok és politikai kompatibilitás a balkáni térségben. www.balkancenter.hu/pdf/bayer09.pdf - Letöltés dátuma: 2008. 02. 11.
15. BECKEN, S.-HAY, J.E. 2007: Tourism and Climate Change Risks and Opportunities. Channel View Publications. s.l. 352 p.
16. BECKER, C.-HOPFINGER, H.-STEINECKE, A. 2004: Geographie der Freizeit und des Tourismus. Bilanz und Ausblick. 2. Auflage. R. Oldenbourg Verlag, München-Wien, 895 p.
17. BEHRINGER ZS. 1995: A turizmus jelenségének mérési lehetőségei. In: Behringer Zs.-Fazekas G. (szakmai szerkesztők) 1995: Idegenforgalmi és vendéglátó szakmai ismeretek I. s.n. Budapest, 1995. pp. 109-122.
18. BEHRINGER ZS. 1995: A turizmus mint gazdasági rendszer makroszintű kapcsolatai. In: Behringer Zs.-Fazekas G. (szakmai szerkesztők) 1995: Idegenforgalmi és vendéglátó szakmai ismeretek II. s.n. Budapest, 1995. pp. 159-177.
19. BEHRINGER ZS.-MESTER T. 2001: Turisztikai trendek a világban és Európában. Turizmus Bulletin. V. évfolyam. 3. szám. pp. 56-60.

20. BEHRINGER ZS.- KISS K.-RÁTZ T.-TÖRÖK L. 2002: A turizmus mint társadalmi gazdasági rendszer. In: Behringer Zs. (szakmai szerkesztő): Turizmus és vendéglátó ismeretek. SZÓKRATÉSZ Külgazdasági Akadémia, Budapest, pp. 336-347.
21. BEHRINGER ZS.-SULYOK J. 2003: Nemzetközi utazási trendek 2002-ben és 2003-ban. Turizmus Bulletin. VII. évfolyam. 2. szám. pp. 3-9.
22. BELÉNYI D. 2008: Szarajevó ma–Zuhanórepülés–földet érés? Földgömb. XXVI. évfolyam, 3. szám. pp. 82-87.
23. BÉRCZINÉ JUHOS J. 1996: Piackutatás a gyakorlatban. CO-NEX Könyvkiadó Kft., Budapest, 236 p.
24. BERÉNYI I. 1983: A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. Földrajzi Értesítő. XXXII. évfolyam. 1. füzet. pp. 37-49.
25. BÍRÓ L. 2007: Koszovó, 1987-2007. História. XXIX. évfolyam. 2. szám. pp. 21- 22., 24-27.
26. BÍRÓ L. s.a.: Montenegró útja a függetlenséghez. <http://www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/biro.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. augusztus 6.
27. BLAKE,A.-SINCLAIR,M.T. 2003: Tourism Crisis Management US Response to September 11. Annals of Tourism Research. XXX. évfolyam. 4. szám. pp. 813-832.
28. BOBIRCĂ, A. 2007: Assessing the international competitiveness of tourism services trade - <http://rejournal.eu/Portals/0/Arhiva/JE%2023/JE%2023%20Bobirca.pdf> – Letöltés dátuma: 2010. 08. 10.
29. BOBIRCĂ, A.-MICLEĂUȘ, P-G. 2007: A Multilevel Comparative Assessment Approach to International Services Trade Competitiveness: The Case of Romania and Bulgaria. - <http://www.waset.org/journals/waset/v30/v30-1.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 12.
30. BOBIRCĂ, A.-MICLEĂUȘ, P-G. s. a.: The structure of Romania's international specialization in services trade - http://www.jaes.reprograph.ro/articles/bobirca_miclaus.pdf - Letöltés dátuma: 2010. 08. 12.
31. BODNÁR L. 2000, 2005: A turisztika-közügyi tudomány. In: Bodnár L.: Az idegenforgalom hazai és nemzetközi vonatkozásai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest-Eger, pp. 44-46.
32. BODNÁR L. 2000, 2005: Az idegenforgalmi földrajz. In: Bodnár L.: Az idegenforgalom hazai és nemzetközi vonatkozásai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest-Eger, pp. 46-48.
33. BODNÁR L. 2000, 2005: A nemzetközi turizmus helyzete a kilencvenes években. In: Bodnár L.: Az idegenforgalom hazai és nemzetközi vonatkozásai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest-Eger, pp. 263-306.
34. BOERS, H.-BOSCH, M. 1994: A Föld mint üdülőhely. Bevezetés a turizmus és környezet kapcsolatrendszerébe. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, 186 p.
35. BOKOR J. 1999: Európán kívüli turizmus. Booklands 2000 Kiadó, Békéscsaba, 253 p.
36. BOKOR J. 2006: Európán kívüli turizmus. Booklands 2000 Kiadó, Békéscsaba, 265 p.
37. BOKOR P. 1991: Jugoszlávia és tagállamai. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 25 p
38. BOKOR P. 1993: Jugoszlávia felbomlása. A földrajz tanítása: módszertani folyóirat. I. évfolyam. 2. szám. pp. 14-17.
39. BONIFICE, B.G.-COOPER, C.P. 1987: The Geography of Travel and Tourism. Heinemann, London 222 p.

40. BONIFACE, B.-COOPER, C. 2001: *Worldwide Destinations: the geography of travel and tourism*. Butterworth-Heinemann. Oxford, 389 p.
41. BOTTLIK ZS. 2007: Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere. *Földrajzi Értesítő*. LVI. évfolyam. 3-4. füzet. pp. 333-351.
42. BOTTLIK ZS. 2007: Az etnikai különbségek háttere Macedóniában az átmenet éveiben. *Földrajzi Közlemények*. CXXXI. évfolyam. 4. szám. pp. 407-418.
43. BOTTLIK ZS. 2008: A koszovói válság etnikai földrajzi vonatkozásai. *Földrajzi Közlemények*. CXXXII. évfolyam. 3. szám. pp. 291-306.
44. BOTTLIK ZS. 2008: Iszlám a Balkánon. *Földgömb*, XXVI. évfolyam, 3. szám., pp. 22-31.
45. BRACEWELL, W. 2006: *Yugoslav Travel Writing and Tourism in the 1950s-1960s*. In: Gorsuch, A. E. – Koenker, D. (szerk.): *Turizm - The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism – Adventures in the Marketplace*. Cornell University Press, Ithaca and London, pp. 248-265.
46. BUDAI Z. 2003: A globális időjárás-változás hatásai a turizmusra. *Turizmus Bulletin*. VII. évfolyam. 1. szám. pp. 23-27.
47. BURTON, R. 1995: *The Balkan Region: Albania, Greece, and the former Yugoslavia*. In: Burton, R: *Travel and Tourism Geography*. Pitman Publishing, London, pp. 247-257.
48. CAPLAN, R. 1998: International diplomacy and the crisis in Kosovo. *International Affairs*, 74. vol. 1998. 4. no. pp.745-761. – Nemzetközi diplomácia és a koszovói válság – Fordította: Kincses Ágnes. *Kisebbségkutatás*, VIII. évfolyam. 1999. 4. szám. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00004/41.htm> – Letöltés dátuma: 2008.02.21.
49. CLEMENTS, M.A.-GEORGIU, A. 1998: The impact of political instability on a fragile tourism product. *Tourism Management*. XIX. évfolyam. 3. szám. pp. 283-288.
50. CONRADY, R.-BUCK, M. (szerk.): 2008: *Trends and Issues in Global Tourism in 2008*. Springer Verlag, Berlin Heidelberg, 300 p.
51. CONRADY, R.-BUCK, M. (szerk.): 2010: *Trends and Issues in Global Tourism in 2010*. Springer Verlag, Berlin Heidelberg, 308 p.
52. COOPER, C.-FLETCHER, J.-GILBERT, D.-WANHILL, S. 1998: The economic impact of tourism. In: Shepherd, R. (szerk.): *Tourism: Principles and Practice*. Addison Wesley Longman, Harlow, pp. 124-148.
53. COSTA, Á.-GOMÁ, C.-LÓPEZ, X. 2006: Indicators on the revealed competitive position of tourism in Catalonia. - <http://biblio.idescat.cat/docs/docest/icptc.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 09.
54. CROUCH, G. 1992: Effect of income and price on international tourism. *Annals of Tourism Research*. XIX. évfolyam. 4. szám. pp. 643-664.
55. CROUCH, G. 1994: The Study of International Demand: A Review of Findings. *Journal of Travel Research*. XXXIII. évfolyam. 1. szám. pp. 12-23.
56. CZEGLÉDI J. 1982: *Korunk turizmusa*. Panorama, s.l. pp. 294-329.
57. CZEGLÉDI J. 1999: *Az idegenforgalom gazdaságtana*. Külkereskedelmi Főiskola, Budapest, 139 p.
58. CZEGLÉDI J.-IMRE J. 1989: *Turizmus itthon és külföldön*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 377 p.
59. CZELNAI R. s.a.: A Balkán-térség éghajlata. www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/czelnai.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
60. CSIZMAZIA G. s.a.: A délszláv háború–Jugoszlávia felbomlása. <http://mjj.hu/Delszlav%20haboru.htm> - Letöltés dátuma: 2007. 08. 19.
61. DASKALAKIS, G. D. 1977: Az idegenforgalom hatása a görög gazdaságra. *Idegenforgalmi Közlemények*. 1977. 2. szám. pp. 126-137.

62. DÁVID L.-BAROS Z. 2006: A globális klímaváltozás hatása a turizmusra. *Gazdálkodás*. L. évfolyam. 15. számú különiadása. pp. 82-91.
63. DÁVID L.-JANCSIK A.-RÁTZ T. 2007: Turisztikai erőforrások – A természeti és kulturális erőforrások turisztikai hasznosítása. Károly Róbert Főiskola-Károly Róbert Kht., Gyöngyös, pp. 233-254.
64. DEMETER G.-RADICS ZS. s.a.: Montenegró két arca: gazdasági sikerek és belpolitikai válságok. http://www.balkancenter.hu/pdf/demeter_montenegro.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 08. 09.
65. DONKA A.-SZTRUNGA E. 2008: Turizmus alapismeretek. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., Budapest, pp. 89-108.
66. ERDŐSI F. s.a.: A politika szerepe a Balkán közlekedésében. <http://www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/erdosi06.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
67. ERDŐSI F. 2005: A Balkán közlekedésének főbb jellemzői. *Balkán Füzetek*. 3. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
68. FALUSSY ZS. 2000: Szarajevó–olimpia a romokon? *Népszabadság*. XLVIII. évfolyam. pp. 6.
69. FEKETE E. s.a.: A megközelíthetetlen Montenegró. *Heti Turizmus*, IV. évfolyam. 21. szám. pp. 11.
70. FENYŐ I.-IMRE J. 1977: A vendéglátás és az idegenforgalom gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 432 p.
71. FERNER, F.-K. 1994: Idegenforgalmi marketing. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 190 p.
72. FERTŐ I.-HUBBARD, L.J. 2001: Versenyképesség és komparatív előnyök a magyar mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*. XLVIII. évfolyam. 1. szám. pp. 31-43. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00067/pdf/Ferto.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 12.
73. FORGÁCS A.-SZABÓ M. 1977: Görögország. *Panoráma Útikönyvek*, s.n. Budapest, 677 p.
74. FREYER, W. 1993: Ökonomische Einschätzung. In: FREYER, W.: *Tourismus Einführung in die Fremdenverkehrsökonomie*. R. Ordenbourg, München-Wien, pp. 328-351.
75. GÁRDI B. 2008: Koszovó. *Földgömb*, XXVI. évfolyam. 3. szám. pp. 46.
76. GÁSPÁR A.- LÁSZLÓ M. 2006: A horvát gazdaság helyzete az állami gazdaságpolitika tükrében. *Balkán Füzetek*. 4. szám. <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
77. GAULDIE, R. 1990: Greece. *Economist Intelligence Unit–International Tourism Reports*. No. 4. 1990. pp. 45-62.
78. GERGELY M. 2008: Boszniában már meg sem játsszák a reformokat. *Népszabadság*, LXVI. évfolyam 176./2. szám. pp. 8.
79. GERGELY M. 2008: Szép új világ. *Népszabadság*, LXVI. évfolyam. 212./2. szám. pp. 8.
80. GIANONE P.2008: Felszállt a sas–Koszovó és a függetlenség. *Földgömb*, XXVI. évfolyam, 3. szám., pp. 68-75.
81. GLASSER,D. 2002: Crisis Management in air transport and tourism. In: Keller, P.-Bieger, T. 2002: *Air Transport and Tourism*. Publication of the International Association of Scientific Experts in Tourism. XLIV. évfolyam. Sankt Gallen, pp. 121-142.
82. GLATZ F. 2005: A Balkán-kutatás reneszánsza 2005. www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/glatz.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
83. GÓBI J. 1979: A Balkán-félsziget. In: Futó József (szerk.): *Kontinensek földrajza I*. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 445-457.

84. GOSAR, A. 2004: Tourismus in Istrien. In: Becker, C.-Hopfinger, H.-Steinecke, A. 2004: Geographie der Freizeit und des Tourismus. Bilanz und Ausblick. 2. Auflage. R Oldenbourg Verlag, München-Wien, pp. 616-628.
85. GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. 1996: Idegenforgalmi földrajz I-III. Idegenforgalmi Alapítványi Iskola és Szálloda, Budapest, 165 p., 186 p, 132 p.
86. GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. 1998: Magyarország idegenforgalmi földrajza (Országismeret). Külkereskedelmi, Oktatási és Továbbképző Központ, Budapest, 175 p.
87. GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. s.a: A volt Jugoszlávia köztársaságai. In: Idegenforgalmi földrajz III. Idegenforgalmi Alapítványi Iskola és Szálloda, Budapest, pp. 31-40.
88. GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. s.a: Görögország. In: Idegenforgalmi földrajz III. Idegenforgalmi Alapítványi Iskola és Szálloda, Budapest, pp. 99-103.
89. GUCZINÉ DR. HUSZTI GY. 2003: Délkelet-Európa. In: Gucziné Dr. Huszti Gy.-Dolmányos P. 2003: Idegenforgalmi földrajz II. Válogatás a világ turisztikailag jelentősebb területeiről. SZÓKRATÉSZ Külgazdasági Akadémia, Budapest, pp. 40-50.
90. GYARMATI I. s.a.: Koszovó és az európai biztonságpolitika. www.balkancenter.hu/pdf/gyarmati_balkan10.pdf - Letöltés dátuma: 2008. 02. 11.
91. GYURICZA L. 1996: Tájhasznosítási lehetőségek a szlovén határ mentén. Közlemények a JPTE Természetföldrajzi Tanszékéről, Pécs, 2. szám. 14 p.
92. GYURICZA L. 2000: A tájhasznosítás története és mai helyzete a magyar-szlovén államhatár mentén. In: Schweitzer F.-Tiner T. (szerk.): Tájkutatói irányzatok Magyarországon. MTA FKI, Budapest, pp. 55-75.
93. GYURICZA L. 2008: A turizmus nemzetközi földrajza. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 319 p.
94. GYURICZA L. 2009: A természeti adottságok meghatározó szerepe a turizmusban. In: Aubert A.-Berki M. (szerk.): Örökség és Turizmus. Pécs, pp. 87-94.
95. GYURICZA L.-GINZER M. 2009: A Muravidék elcsatolásától a Schengeni övezetig- A szlovén-magyar határ menti kapcsolatok kilencven éve, különös tekintettel a turizmusra. In: Tóth József.-Aubert Antal.(szerk.): A Kárpát-medence és etnikumai, Tanulmánykötet Pozsár Vilmos tiszteletére. Pécs, pp. 165 - 179.
96. HAJDÚ Z. s.a.: A Balkán-félsziget politikai földrajza. In: Pap Norbert-Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 185-224.
97. HAJDÚ Z. 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán Füzetek. I. évfolyam. 1. szám. 68 p. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
98. HAJDÚ Z. 2007: A Balkán-félszigettől a Balkánig. <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEperiodikák/mediterra/mediterrann200701.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
99. HALASSY E. 2006: A magyar lakosság nemzeti parkokkal, természetjárással és lovasturizmussal kapcsolatos attitűdjei, utazási szokásai és utazási tervei 2006-ban. Turizmus Bulletin. XI. évfolyam. 1-2. szám. pp. 33-43.
100. HÁRY SZ. 2006: A koszovói-macedón határvita okai, rendezési lehetősége és hatása a regionális biztonságra. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia–A nagy terek politikai földrajza – Pécs. <http://balkancenter.ttk.hu/index.php?id=60> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 28.
101. HÁRY SZ. 2008. Macedónia népességföldrajzának főbb jellemzői. Balkán Füzetek. 6. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.

102. HÁRY SZ. 2008: A koszovói-macedón határvíta kialakulása és rendezése. Balkán Füzetek. 6. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
103. HÁRY SZ. 2008. Macedónia közlekedésének főbb jellemzői. Balkán Füzetek. 6. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
104. HEGEDÜS E. (szerk.) 1992: Jugoszlávia. In: Hegedüs E. 1992: Idegenforgalom földrajza II. Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola, Budapest, pp. 25-36.
105. HALL, C. M.-PAGE, S.J. 2006: The Geography of Tourism and Recreation. Environment, place and space. Third Edition. Routledge Taylor & Francis Group, London and New York, 427 p.
106. HENDERSON, J.C. 2007: Political Tourism Crises. In: Henderson, J.C. 2007: Tourism Crises, Causes, Consequences & Management. Butterworth-Heinemann, Burlington-Oxford, pp. 33-51.
107. HENDERSON, J.C. 2007: Terrorism and Tourism. In: Henderson, J.C. 2007: Tourism Crises, Causes, Consequences & Management. Butterworth-Heinemann, Burlington-Oxford, pp. 52-71.
108. HOLLOWAY, J.C.-TAYLOR, N. 2006: The economic impact of tourism. In: Holloway, J.C.-Taylor, N.: The Business of Tourism. FT Prentics Hall-Financial Times, Harlow, pp. 91-116.
109. HORNYÁK Á. 2008: A Balkán-összefogás gondolatának történeti fejlődése a 19. század második és a 20. század első felében. LIMES. XXI. évfolyam. 80. szám. pp- 7-28.
110. HOTOBÁGYI M. 1998: Bosznia-Hercegovina. In: Hortobágyi M. 1998: Idegenforgalmi földrajz II. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, pp. 20-21.
111. HOTOBÁGYI M. 1998: Görögország. In: Hortobágyi M. 1998: Idegenforgalmi földrajz II. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, pp. 51-58.
112. HOTOBÁGYI M. 1998: Horvátország. In: Hortobágyi M. 1998: Idegenforgalmi földrajz II. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, pp. 58-61.
113. HOTOBÁGYI M. 1998: Jugoszlávia (Szerbia és Montenegró). In: Hortobágyi M. 1998: Idegenforgalmi földrajz II. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, pp. 63-66.
114. HOTOBÁGYI M. 1998: Macedónia. In: Hortobágyi M. 1998: Idegenforgalmi földrajz II. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, pp. 72-83.
115. HOTOBÁGYI M. 1998: Szlovénia. In: Hortobágyi M. 1998: Idegenforgalmi földrajz II. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, pp. 124-125.
116. HORVÁTH E. 1998: A turizmus gazdasági hatásai. Turizmus Bulletin. II. évfolyam. 1. szám. pp. 23-27.
117. HORVÁTH T. 2002: Horvátország. CARTOGRAPHIA Kiadó, Budapest, 208 p.
118. HORVÁTH T. 2005: Szlovénia. CARTHOGRÁFIA Kiadó, Budapest, 184 p.
119. HUTIRAY J. 1998: A turizmus hatásai. In: Hutiray J. 1998: Turisztikai alapismeretek. KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda, Budapest, pp. 62-69.
120. HUTIRAY J. 2000: A turizmus hatásai. In: Hutiray J. 2000: Turisztikai alapismeretek. KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda, Budapest, pp. 68-76.
121. HUTYÁN R. 2007: Kalandozás Bosznia-Hercegovinában, valamint Dél-Dalmáciában. Földrajzi Közlemények. CXXXI. évfolyam. 3. sz. pp. 230-235.
122. IMRE J. 1987: A nemzetközi idegenforgalom főbb tendenciái. NOVORG KERSZI Munkaszervező Leányvállalat, Budapest, 153 p.

123. INDRA D. 2001: A 2001. évi szeptember 11-i események hatása a világ turizmusára. Turizmus Bulletin. V. évfolyam 4. szám. pp. 47-50.
124. INOTAI A. s.a.: Az EU délkelet-európai (nyugat-balkáni) politikájának dilemmái. www.balkancenter.hu/pdf/inotai09/pdf - Letöltés dátuma: 2008. 02. 11.
125. ILLÉS I. 2002: Közép-és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Dialog-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 362 p.
126. JANDALA CS. 1992: A turizmus közgazdasági elemzésének módszerei. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., Budapest, 139 p
127. JANDALA CS. 1997: Az európai utazási szokások alakulása. Turizmus Bulletin. I. évfolyam. 2. szám. pp. 10-15.
128. JÁTÉKOS E. 2001: A turizmus szerepe Görögország gazdasági életében. Zborník Vedeckych Prac/Conference Papers Mladá Veda 2000/Young Science 2000. Nitra. pp. 264-273.
129. JÁTÉKOS E. 2001: Az utazási döntések és a magyar turisták utazási szokásai – egy kérdőíves felmérés eredménye. Medzinárodné vedecké dni 2001. International Scientific days 2001. Ekonomické a manažérske aspekty trvalo udtatewného rozvoja polnohospodárstva. Economic and Managerial Aspects of Sustainable Development of Agriculture. Nitra. pp. 209-216.
130. JÁTÉKOS E. 2002: Montenegró turizmusfejlesztési lehetőségei. VIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 5 p.
131. JÁTÉKOS E. 2002: Idegenforgalmi földrajz – távoktatási jegyzet. Szent István Egyetem Gyöngyösi Főiskolai Kar, Gyöngyös, 189 p.
132. JÁTÉKOS E. 2005: A turizmus helyzete Montenegróban. XI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 10 p.
133. JÁTÉKOS E. 2005: Turizmus Bosznia-Hercegovinában. XI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 7 p.
134. JÁTÉKOS E. 2005: Az utazási irodák tevékenységét befolyásoló tényezők (ahogyan a turisztikai szakemberek látták) – A koszovói válság hatása. XI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 4 p.
135. JÁTÉKOS E. 2005: Turizmus helyzete Bosznia-Hercegovinában. http://www.fn.hu/utazas/20070523/turizmus_helyzete_bosznia_hercegovinaban/
136. JÁTÉKOS E. 2006: A turizmus szerepe Horvátország gazdasági életében az 1990-es években. XII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 10 p.
137. JÁTÉKOS E. 2006: A magyarországi turizmus helyzete és fejlesztésének lehetőségei a XX. század végén. Szakmai Füzetek. 16. Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar. Budapest. pp. 140-146.
138. JÁTÉKOS E. 2007: Jugoszlávia turizmusa az 1980-as években. XIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 7 p.
139. JÁTÉKOS E. 2007: A turizmus jelentősége az 1990-es években Szlovénia gazdasági életében. XIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 9 p.
140. JÁTÉKOS E. 2008: Szerbia és Macedónia turizmusának helyzete a XXI. század elején. XIV. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 9 p.

141. JÁTEKOS E. 2008: Európa új állama – Koszovó a függetlenség útján I. A földrajz tanítása Módszertani folyóirat. XVI. évfolyam 3. szám. pp. 3-11.
142. JÁTEKOS E. 2008: Európa új állama – Koszovó a függetlenség útján II. A földrajz tanítása Módszertani folyóirat. XVI. évfolyam 4. szám. pp. 3-12.
143. JÁTEKOS E. 2009: Természeti és kulturális adottságok Szlovéniában. XV. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 9 p.
144. JÁTEKOS E. 2009: A Balkán-félsziget országainak és Szlovénia természeti adottságainak turisztikai hasznosítása. Erdei Ferenc Tudományos Konferencia. pp. 880-884.
145. JÁTEKOS E. 2009: A magyar turisták utazási szokásai. Erdei Ferenc Tudományos Konferencia. pp. 875-879.
146. JÁTEKOS E. 2010: Effects of the Southern Slav crisis the former Yugoslavia's tourism. XII. Nemzetközi Tudományos Napok. A cikk terjedelme 12 oldal.
147. JÁTEKOS E. 2010: Effects of the Southern Slav crisis the former Yugoslavia's economy. XII. Nemzetközi Tudományos Napok. A cikk terjedelme 12 oldal.
148. JÁTEKOS E. 2010: Horvátország természeti és kulturális adottságai. XVI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 7 p.
149. JÁTEKOS E. 2010: Természeti vonzerők és kulturális örökség Macedóniában. XVI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 6 p.
150. JÁTEKOS E. 2010: The regional distribution of tourism in member states of the former Yugoslavia and Greece. Babes-Bolyai Tudományegyetem Földrajzi Kar Gyegyószentmiklósi Kihelyezett Egyetemi Tagozat-A turizmus szerepe a területi fejlesztésben-III. Nemzetközi Konferencia. pp. 172-185.
151. JESZENSZKY G. 2007: Etnikai és államterületi változások a Balkánon. www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/jeszenszky.pdf _ - Letöltés dátuma. 2008. 02. 11.
152. JUHÁSZ J. 1999: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó Kft., Budapest, 376 p
153. JUHÁSZ J. s.a.: A koszovói konfliktus magyar szemmel. www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkan10/pdf - Letöltés dátuma: 2008. 02. 11.
154. JUHÁSZ J. 2006: Történelmi lecke. Heti Világgazdaság, XXVIII. évfolyam. 20. szám. pp. 8.
155. JUHÁSZ J.-MÁRKUSZ L.-TÁLAS P.-VALKI L. 2003: Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Zrínyi Kiadó, Budapest, 328 p.
156. JUHÁSZ J. 2008: Új állam a Balkánon. LIMES. XXI. évfolyam 80. szám. pp. 87-102.
157. KARDOS G. 2008: Koszovó függetlensége: az elnyomás kompenzálása vagy a történelem mellékterméke? Föld-rész. I. évfolyam. 1. szám. pp. 37-44.
158. KASPAR, C. 1992: Az idegenforgalmi gazdaság. In: Kaspar, C. 1992: Turisztikai alapismeretek. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., Budapest, pp. 99-116.
159. KASPAR, C. 1997: Turisztikai alapismeretek 1. füzet. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola-Magyar-Svájci Turisztikai Továbbképző Intézet, Budapest, 116 p.
160. KASPAR C.-FEKETE M. 2006: A turizmus gazdaság, In. Kaspar, C.-Fekete M. 2006: Turisztikai alapismeretek. Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolai Kar- Magyar-Svájci Turisztikai Továbbképző Intézet, Budapest, pp. 123-146.

161. KAZINCZY E. s.a.: Koszovó: időzített bomba vagy a balkáni rendezés utolsó lépése. http://www.balkancenter.hu/pdf/koszovo_kazinczyeszter.pdf - Letöltés dátuma: 2011. 06.18.
162. KERESZTURI FERENC 1998: A turizmus gazdaságtana. Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gyöngyösi Főiskolai Tagozat, Gyöngyös, 191 p.
163. KISVÁRADI GY. (szerk.) 1997: Kereskedelmi marketing I. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola, Budapest, 221p.
164. KELEMEN. L. 1997: Országismereti kézikönyv. Kelemen László, Budapest, 320 p.
165. KOCSIS K. 2005: Délkelet-Európa térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet-Kossuth Kiadó, Budapest, 99 p.
166. KOLACSEK A.-BORDA J. 1974: Gazdasági hozam és hatékonyság. In. Kolacsek A.-Borda J. 1974: Az idegenforgalmi piac. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 335-392.
167. KOLLARIK A. 1991: A turizmus földrajzi alapjai. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző, Budapest, 205 p.
168. KOLLARIK A. 1992: Jugoszlávia (és utódállamai). In: Kollarik A. 1992: A turizmus nemzetközi földrajza (válogatott országok példáján). Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., Budapest, pp. 35-40.
169. KOLLARIK A. 1992: Görögország. In: Kollarik A. 1992: A turizmus nemzetközi földrajza (válogatott országok példáján). Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., Budapest, pp. 33-34.
170. KLEMENČIĆ, M. 1995: Horvátország és Közép-Európa: múlt és távlatok. Földrajzi Közlemények. CXIX. évfolyam. 3-4. szám. pp. 273-277.
171. KOBASIĆ, A.– VUKONIĆ, B.1990: Yugoslavia and Future Flows of European Tourism. Schriftenreihe zur Touristik 3. Frieder Stadtfeld: Tourismus in einem neuen Europa – Zusammenarbeit von Ost und West. Fachbereich Verkehrsweisen/Touristik Worms pp.178-184.
172. KONEČNIK, M. 2006: Slovenia: New Challenges in Enchancing the Value of the Tourism Destination Brand. In: Hall, D.-Smith, M.-Marciszweska, B.(szerk): Tourism in the New Europe – The Challenges and Opportunities of EU Enlargment. CAB International, s.l., pp. 81-91.
173. KOTLER, P. 1991: Marketing management-Elemzés, Tervezés, Végrehajtás és Ellenőrzés. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, pp. 103-127.
174. KOVÁCS L.-VIZI I. 2000: Idegenforgalmi és vendéglátóipari ismeretek. In: Kovács L.-né-Vizi I.2000: Idegenforgalmi és vendéglátóipari ismeretek. Open Book Nyitott Szakképzésért Alapítvány, Székesfehérvár, pp. 3-68.
175. KRIPPENDORF, J.-MÜLLER, P. 1982: Az idegenforgalom, mint a tudományos kutatás és tanulmány tárgya. Idegenforgalmi Közlemények. 1982. 3-4. szám. pp. 125-135.
176. KUKELY GY. 2008: Macedónia, a működő mozaik. Földgömb, XXVI. évfolyam. 3. szám. pp. 76-81.
177. LÁZÁR I. 1997: Kevesebb turista látogatott Jugoszláviába–A külföldiek még várnak. Világgazdaság, 1997. december 10.
178. LAW,R. 2000: Back-propogation learning in improving the accuracy of neural network-based tourism demand forecasting. Tourism Management. XXI. évfolyam. pp. 331-340.
179. LENGYEL M. 1993: Közép- és Kelet-Európa turizmusának helyzete és perspektívája. Kereskedelmi Szemle. XXXIV. évfolyam. 9-10. szám. pp. 33-38.
180. LENGYEL M. 1999: Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz-Turizmus stratégia. Képzőművészeti Kiadó és Nyomda, Budapest, pp. 105-109.

181. LENGYEL M. 2004: A turizmus általános elmélete. Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest, pp. 80-93.
182. LOVERSEED, H. 2002: Greece. Travel & Tourism Intelligence–Country Reports. No. 1. 2002. pp. 57-79.
183. LOVERSEED, H. 2005: Greece. Travel & Tourism Intelligence. November 2005. 36 p.
184. LOVESEED, H. 2008: Greece. Travel & Tourism Intelligence. 2008. May. 27 p.
185. LÓRINCZNÉ BENCZE E. s.a.: A horvát gazdaság és az Európai Unió. http://www.sze.hu/etk/_konferencia/publikacio/Net/eloadas_lorinczne_bencze_edit.do – Letöltés ideje: 2011.01. 19.
186. MANERA, C.-GARAU, T., J. s.a.: The Recent Evolution and Impact of Tourism in the Mediterranean: The Case of Island Region, 1990-2002. <http://www.rcfea.org/papers/WS1/Manera-Garau.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 31.
187. MARKOS B.-KOLACSEK A. 1961: A békés viszonyok. In: Markos B.-Kolacsek A. 1961: Idegenforgalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 93.
188. MARKOS B.-KOLACSEK A. 1961: A statisztika szerepe az idegenforgalmi bevételek meghatározásában. In: Markos B.-Kolacsek A. 1961: Idegenforgalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 285-287.
189. MARTONNÉ ERDŐS K.-SZILÁGYI ZS. 2003: A turisták Debrecenről alkotott véleménye. Debreceni Szemle. X. évfolyam. 4. szám. pp. 505-521.
190. McKELVIE, J. 2007: Croatia. Travel & Tourism Intelligence. 2007. February. 30 p.
191. McKELVIE, J. 2007: Slovenia. Travel & Tourism Intelligence. 2007. February. 33 p.
192. MESTER T. 2003: Turisztikai trendek Európában. Turizmus Bulletin. VII. évfolyam. 4. szám. pp. 39-42.
193. MÉSZÁROS Z. 2008: Jugoszlávia-két állam és két dezintegráció. LIMES. XXI. évfolyam 80. szám. pp. 67-85.
194. MICHALKÓ G. 1999: A városi turizmus elmélete és gyakorlata. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 168p.
195. MICHALKÓ G. 2004: A turizmus tudományos megközelítése. In: MICHALKÓ G.: A turizmuselmélet alapjai. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, pp. 13-16.,
196. MICHALKÓ G. 2004: A turizmus hatásai. In: MICHALKÓ G.: A turizmuselmélet alapjai. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, pp. 174-182.
197. MICHALKÓ G. 2005: A magyarországi turizmusföldrajz megújulása felé. In: MICHALKÓ G.: Turizmusföldrajz és humánökológia. Kodolányi János Főiskola-MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Székesfehérvár-Budapest, pp. 16-38.
198. MICHALKÓ G. 2007: A turizmusföldrajz értelmezése. In: MICHALKÓ G.: Magyarország modern turizmusföldrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 17-31.
199. MILL,R.C. 1990: Why develop tourism? In: MILL,R.C.: The Tourism-The International Business. Prentice Hall Career&Technology, New Jersey, pp. 152-163.
200. MILL,R.C.-MORRISON,A.M. 1992: Economic impacts of tourism. In: MILL,R.C.-MORRISON,A.M.: The Tourism System. Prentice-Hall International Inc., New Jersey, pp. 288-306.
201. MOLNÁR A. 2007: Az oszmán Koszovó a 15-18. században. História. XXIX. évfolyam. 2. szám. pp. 6- 10.
202. MOUSSIOS, G. 1999: Greece. Travel and Tourism Intelligence – Country Reports. No. 2. 1999. pp. 25-48.
203. MUNDRUCZÓ GY.-né-STONE, G: Turizmus-Elmélet és gyakorlat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996. pp. 192.

204. MUNDT, J.W. 2004: Supranationale Tourismuspolitik. In: Mundt, J.W.: Tourismuspolitik. R. Oldenbourg Verlag, München-Wien pp. 351-382.
205. MÜLLER A. 2004: Földrajz I. Európa. Szolnoki Főiskola, Szolnok, 144 p.
206. NEMERKÉMYI A.-NAGY B. 2007: A Balkán-félsziget. In: Gábris Gyula (szerk.): Európa regionális földrajza – Természetföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 186-202.
207. NÉMETH Á.-DÁVID L.-RADICS ZS. 2007: Kutatásmódszertan. Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, 50 p.
208. NÉMETH A. 2001: Háború Macedóniában–Nagyhatalmi tájék. Heti Világgazdaság. XXIII. évfolyam. 12. szám, pp. 17-18.
209. NÉMETH A. 2003: Jugoszlávia vége–Holt ügy. Heti Világgazdaság. XXV. évfolyam. 6. szám. pp. 19-21.
210. NÉMETH A. 2003: Függetlenedő Koszovó–Célegyenésben. Heti Világgazdaság. XXV. évfolyam, 16. szám. pp. 22-24.
211. NÉMETH A. 2005: Szerbiától távolodó Montenegró–Az utolsó távozó. Heti Világgazdaság. XXVII. évfolyam, 25. szám. pp. 23.
212. NÉMETH A. 2006: Függetlenségi népszavazás Montenegróban–Az utolsó előtti csapás. Heti Világgazdaság. XXVIII. évfolyam. 21. szám. pp. 19-20.
213. NÉMETH A. 2006: Hatalomváltás Macedóniában – Időszámítás után. Heti Világgazdaság. XXVIII. évfolyam. 28. szám. pp. 24-25.
214. NÉMETH A. 2007: Délszláv utórezgések – Egyről egyhatodra. Heti Világgazdaság, XXIX. évfolyam. 2. szám. pp. 32-34.
215. NÉMETH A. 2007: Vitatott koszovói ENSZ-rendezés–Élesztés és halasztás. Heti Világgazdaság, XXIX. évfolyam. 6. szám. pp. 25-26.
216. NÉMETH A. 2007: Bizonytalan koszovói jövő–A végjáték kezdete. Heti Világgazdaság. XXIX. évfolyam, 32. szám. pp. 28-29.
217. NÉMETH A.-VIDA L. 2008: Koszovó és függetlenség - Az egyiknek sikerült. Heti Világgazdaság. XXX. évfolyam. 8. szám. pp. 8-11.
218. NIKOLOVA, M. S. 2009: Montenegro. Travel & Tourism Analyst. August. 2009. 32 p.
219. NOVÁK T. 1999: A rendezés lehetőségei a Balkánon I. Az EU Balkán politikája. Kihívások, 120. szám. 12 p.
220. NOVÁK T. 1999: A rendezés lehetőségei a Balkánon. A lehetséges jövő a CEPS tervezete alapján és annak kritikája. Kihívások, 121. szám. 12 p.
221. NYIKIFOROV, K. s.a.: Oroszország Balkán-politikája az 1990-es években. http://www.balkancenter.hu/pdf/nyikiforov_ma.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
222. PAGE, S.,J.-BRUNT,P.-BUSBY,G.-CONNEL,J: 2001: Economic impacts. In: PAGE, S.,J.-BRUNT,P.-BUSBY,G.-CONNEL,J: Tourism: A Modern Synthesis. Thomson Learning, s.l., pp. 257-273.
223. PAP N. 2006: Horvátország gazdaságának főbb jellemzői a XXI. század elején. Balkán Füzetek. 4. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
224. PAP N. 2007: A Balkán „kis” politikai földrajza. Balkán Füzetek. No. 5. 126 p. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
225. PAP N.-REMÉNYI P.-VÉGH A. 2008: Országtanulmány: Macedónia volt Jugoszláv Köztársaság. Balkán Füzetek. 6. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
226. PAP N.-KOBOLKA I. (szerk.) 2009: A Nyugat-Balkán. MK KBH, Budapest, 238 p.
227. PAP N. 2010: A Balkán-félsziget és államai. In. Pap N. 2010: Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. IDRResearch Kft./Publikon Kiadó, Pécs, pp. 75-121.

228. PÁSZTOR L.-né 1991: Idegenforgalmi ismeretek. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző, Budapest, pp. 122-123.
229. PATTIE, D.C.-SNYDER, J. 1996: Using a neural network to forecast visitor behavior. *Annals of Tourism Research*. XXIII. évfolyam. 1. szám. pp. 151-164.
230. PEPEONIK, Z. 1983-1984: Some characteristics of Hungarian tourists influx into Croatia in the postwar period. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae Sectio Geographica*. Tomus XVIII-XIX. 1983-1984. pp. 167.
231. PERÉNYI I. 2003: Turizmus. Perfekt-Book, Miskolc, 377 p.
232. POLGÁR J. 2003: Ország tanulmány: Szlovénia. *Turizmus Bulletin*. VII. évfolyam. 3. szám. pp. 12-18.
233. PROBÁLD Á. 1992: Statisztika idegenforgalmi alkalmazásokkal. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft., Budapest, 124 p.
234. PROBÁLD F. 2000: A jugoszláv utódállamok. In: Probáld Ferenc (szerk.): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 516-539.
235. PUCZKÓ L-RÁTZ T. 1998: A turizmus hatásai. Aula-Kodolányi János Főiskola, s.l. 491p.
236. RADICS ZS. 2009: Szerbia-tátongó lyuk az egyesült Európa térképén. *LIMES*. XXII. évfolyam 81. szám. pp- 143-166.
237. RANCSICS, D. 1999: Jugoszláviai nyár: „nem az ő évük”. *Népszabadság*. 1999. augusztus 16.
238. REMÉNYI P.-VÉGH A. 2006: Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. *Földrajzi Értesítő*. LV. évfolyam. 1-2. füzet. pp. 195-211.
239. RÉTI T. 1998: A balkáni gazdaságok: elzárkózás és felzárkózás. *Külgazdaság*. XLII. évfolyam. 3. szám. pp. 53-72.
240. SERESSES A. 2008: Kérdőjelek a Balkán múltja és jövője körül. *LIMES*. XXI. évfolyam 80. szám. pp- 5-6.
241. SIGÉR F. 2006: Európaizáció a Nyugat-Balkánon. *Külgazdaság*. L. évfolyam. 11-12. szám. pp. 62-81.
242. SIMON Á.-VASS P. (szerk.) 1999: Jugoszlávia. In: *Zsebvilág'99. Kelet-Európa tíz éve*. HVG Kiadói Rt., Budapest, pp. 91-106.
243. SIMON GY. 2000: Az Európai Unió és a Balkán. *Külgazdaság*. XLIV. évfolyam. 6. szám. pp. 50-72.
244. SIMON GY. 2003: A horvát gazdaság az ezredfordulón. *Külgazdaság*. XL. évfolyam. 4. szám. pp. 42-64.
245. SMITH, C.-JENNER, P. 1995: Greece. *Economist Intelligence Unit - International Tourism Reports*. No.3.1995. pp. 5-21.
246. SÖNMEZ, S.F.-APOSTOLOPOULOS, Y.-TARLOW, P. 1999: Tourism in Crisis: Managing the Effects of Terrorism. *Journal of Travel Research*. XXXVIII. évfolyam. 1. szám. pp. 13-18.
247. STEINECKE, A. 2006: *Tourismus Eine geographische Einführung*. Bildungshaus Schulbuchverlage Westermann Schroedel Diesterweg Schöningh Winkler GmbH, Braunschweig, 358 p.
248. ŠTETIČ, S. 1990: Yugoslav Tourism – The Bridge Between East and West. *Schriftenreihe zur Touristik 3*. Frieder Stadtfeld: *Tourismus in einem neuen Europa – Zusammenarbeit von Ost und West*. Fachbereich Verkehrsweisen/Touristik Worms pp. 189-196.
249. SZABÓ G. 1996: Tematikus kínálatok a vidéki turizmus fejlesztésében. In: Csapó Tamás-Szabó Géza (szerk.): *A falusi turizmus, mint a vidéki térségek megújításának*

- egyik esélye. Falusi Turizmus Országos Szövetsége, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Szombathely, pp. 136-151.
250. SZABÓ G. 2007: Hazai geográfiai irányzatok a turizmus és a rekreáció kutatásában. In: AUBERT A. (szerk.) 2007: A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. Pécsi Tudományegyetem – Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 29-41.
 251. SZABÓ G. 2007: Az alkalmazott idegenforgalmi földrajz elemző és feltáró oldala. In: AUBERT A. (szerk.) 2007: A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. Pécsi Tudományegyetem – Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 42-46.
 252. SZABÓ G.-VERES L. 2007: A SWOT-analízis készítésének módszerei. In: AUBERT A. (szerk.) 2007: A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. Pécsi Tudományegyetem – Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 229-234.
 253. SZABÓ Ö. 2008: Nevidio – Az utolsóként feltárt szurdok. Földgömb. XXVI. évfolyam. 3. szám. pp. 16-19.
 254. SZ. BÍRÓ Z. s.a. : Oroszország Balkán-politikája. www.balkancenter.hu/pdf/szbiro08.pdf - Letöltés dátuma: 2008. 02. 11.
 255. SZÉKELY A. 1970: Az ezerarcú Balkán-félsziget. In: Sárfalvi Béla-Marosi Sándor: Európa I. Gondolat, Budapest, pp. 244-274.
 256. SZEMPLÉR T. 2006: Az Európai Unió és a balkáni országok kapcsolata. Külgazdaság. L. évfolyam. 4-5. szám. pp. 64-76.
 257. SZŐNYI A. 2008: Lépésről lépésre – Taposóakna-helyzet Boszniában. Földgömb. XXVI. évfolyam. 3. szám. pp. 8-11.
 258. SZŐNYI A. 2008: Szerbek szétszórásában. Földgömb. XXVI. évfolyam. 3. szám. pp. 32-140.
 259. TAKÁCS M. 2007: Koszovó/Kosova földje a középkorban. História. XXIX. évfolyam, 2. szám., pp. 3-6.
 260. TAMÁS GY. 1977: Az idegenforgalom gazdaságtana. Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola, Budapest, 222 p.
 261. TASNÁDI J. 2002: A nemzetközi turisztikai kereslet fejlődésének várható irányai. In: Tasnádi J. 2002: A turizmus rendszere. Aula Kiadó, Budapest, pp. 104-109.
 262. TASNÁDI J. 2006: A turisztikai kínálat várható fejlődési irányai. In: Tasnádi J. 2006: Turizmus az Európai Unióban és Magyarországon. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, pp. 46-47., pp. 53-54.
 263. THEOCHAROUS, A. 2004: The impact of political instability on the tourism industries of selected Mediterranean destinations: a neural network approach. In: Hall, D.R. szerk) 2004.: Tourism and transition, governance, transformation and development. CABI Publishing, CAB International, Wallingford, pp. 147-168.
 264. TODOROV, V. 1995: A Balkán etnikai, vallási problémái és Bulgária helye. Régió-Kisebbség, politika, társadalom. VI. évfolyam. 3. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/0036/0022/pdf/078pdf> - Letöltés dátuma: 2009.11.29.
 265. TÓTH N. 2008: Szerb tervek a „koszovói kérdés” rendezésére (1990-2008). Föld-rész. I. évfolyam. 1. szám. pp. 45-50.
 266. TRECHARNE, R. 2000: Croatia. Travel & Tourism Intelligence. Country Reports. No. 2. 2000. pp. 67-83.
 267. VAN DEN BROEK, M. 2000: Slovenia. Travel & Tourism Intelligence. Country Reports. No. 4. 2000. pp. 87-108.
 268. VÁRADY T. s.a.: Kisebbségi jogok a volt Jugoszlávia utódállamaiban – megoldásképletek a koszovói krízis tükrében. http://www.balkancenter.hu/pdf/varady_balkan07.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.

269. VÁRADY T. 2008: Koszovó: szerb (és nem csak szerb) hitek és tévhitek. Föld-rész. I. évfolyam. 1. szám. pp. 27-35.
270. VÁRI S. 2007: EU-elnökségi készülődés Szlovéniában – Jó tanuló felel. Heti Világgazdaság, XXIX. évfolyam. 19. szám. pp. 34-36.
271. VASS P. 2006: Szlovénia az eurózónában – Magányos pénzváltók. Heti Világgazdaság, XXVIII. évfolyam. 51-52. szám. pp. 21-22.
272. VASS P. 2008: Fordulat Szlovéniában - Átállítás. Heti Világgazdaság, XXX. évfolyam. 39. szám. pp. 29-31.
273. VÉGH A. 2004: Bosznia és Hercegovina népességének kérdései 1945-től napjainkig. Balkán Füzetek. 2. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
274. VÉGH A. 2006: Horvátország 1945 utáni etnikai térszerkezet-változásai. Balkán Füzetek. 4. szám. - <http://balkancenter.ttk.pte.hu> – Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.
275. VÉGH A. 2007: Tényezők és folyamatok Horvátország jelenlegi etnikai térszerkezetének alakulásában. <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEperiodikák/mediterrá/mediterrán200702.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
276. VERES L. 2008: Turizmus gazdaságtana. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros, pp. 222.
277. VESZELKA K. 2002: Horvátország. Turizmus Bulletin. VI. évfolyam. 1. szám. pp. 42-47.
278. VIZI I. 2005: A magyar lakosság aktív turizmussal kapcsolatos preferenciái és az aktív turisztikai tevékenységek intenzitása. Turizmus Bulletin. X. évfolyam. 4. szám. pp. 30-40.
279. VIZI L.T. 2000: Idegenforgalmi földrajz. In: Kovács L.-né-Vizi István 2000: Idegenforgalmi és vendéglátóipari ismeretek. Open Book Nyitott Szakképzésért Alapítvány, Székesfehérvár, pp. 115-203.
280. VOLESZÁK Z. 1998: A világturizmus fejlődése. In: Voleszák Z. 1998: A turizmus és a vendéglátás alapjai II. pp. 44-45.
281. WOLF, K.-JURCZEK, P. 1986: Geographie der Freizeit und des Tourismus. Eugen Ulmer GmbH & Co., Stuttgart, 168 p.
282. ZÁGONI M. s.a.: Az európai éghajlat változásának fő irányai. www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/zagoni.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 11. 29.
283. Egyetemes lexikon. Officina Nova, s.n. s.a. pp. 134., 169-170., 395., 443-444., 558., 874., 885.
284. Akadémiai kislexikon I.-II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. pp. 269., 360-361., 785., 873-874., 91., 681-682., 702.
285. Újra horvát kézen Kelet-Szlavónia – Békés visszaadás. Heti Világgazdaság. XX. évfolyam. 2. szám. pp. 24-25.
286. Jugoszlávia. In: Officina Világévkönyv. Officina Nova. s.n. s.a. pp. 234-236.
287. Szemle–A görög és a magyar nemzetközi idegenforgalom főbb mutatóinak összevetése. Idegenforgalmi Közlemények. 1997. 2. szám. pp. 124-125.
288. Kifulladás. Heti Világgazdaság. XXVI. évfolyam. 34. szám. pp. 22-23.
289. Koszovói rendezési erőfeszítések–Független játszma. Heti Világgazdaság. XXVII. évfolyam. 28. szám. pp. 23-25.
290. Bosznia válaszüton – Periférikus látvány. Heti Világgazdaság. XXVII. évfolyam. 18. szám. pp. 22-23.
291. Boszniai integráció – Túlélőkészlet. Heti Világgazdaság. XXVIII. évfolyam. 17. szám. pp. 26-27.

292. Tízéves a Daytoni Egyezmény–Dekonzentrált ország. *Heti Világgazdaság*. XXVII. évfolyam. 44. szám. pp. 25-27.
293. Ahogy a koszovói elnök látja. *Heti Világgazdaság*. XXVIII. évfolyam. 44. szám. pp. 28.
294. Boruló Balkán. *Heti Világgazdaság*. XXIX. évfolyam. 46. szám. pp. 32.
295. Új állam, drámai feszültség–Kikiáltották Koszovó függetlenségét – Belgrád semmisnek minősítette a döntést. *Népszabadság*. LXVI. évfolyam 41./2. szám. pp. 1.
296. Koszovó kikiáltotta függetlenségét–Népünnepély Pristinában–Belgrád elítéli az egyoldalú lépést. *Népszabadság*. LXVI. évfolyam. 42./2. szám. pp. 7.
297. Moszkva BT-ülést kért. *Népszabadság*. LXVI. évfolyam. 42./2. szám. pp. 7.
298. Szerbia Észak-Koszovót szeretné. *Népszabadság*. LXVI. évfolyam. 203./1. szám. pp. 8.
299. Jugoszlávia. Berlitz útikönyv. Welcome Idegenforgalmi Kiadó, s.n.s.a 256 p.
300. Megsarcolják a vendéget–Tetszhalott jugoszláv idegenforgalom. *KÁPÉ*. 1996. 34. szám.
301. A turizmus trendjei Európában. *Turizmus Bulletin*. X. évfolyam. 4. szám. pp. 66-68.
302. A Magyar Természettudományi Múzeum és a balkán-kutatás. www.balkancenter.hu/pdf/mtm.pdf - Letöltés Dátuma: 2009. 11. 29.
303. A lakosság utazási szokásai. *Turizmus Bulletin*. II. évfolyam. 1. szám. pp. 19-22.
304. A senior korosztály utazási szokásai. *Turizmus Bulletin*. X. évfolyam. 4. szám. pp. 20-23.
305. A lakosság utazási szokásai, vélemények a magyarországi turizmusról. *Turizmus Bulletin*. IV. évfolyam. 1. szám. pp. 22-25.
306. A lakosság utazási szokásai, vélemények a magyarországi turizmusról II. *Turizmus Bulletin*. IV. évfolyam. 3. szám. pp. 34-38.
307. A magyar háztartások utazási szokásai - 2000. *Turizmus Bulletin*. V. évfolyam. 1. szám. pp. 33-39.
308. A magyar lakosság külföldi utazásai. *Turizmus Bulletin*. VIII. évfolyam. 2. szám. pp. 3-10.
309. A magyar lakosság utazási szokásai, 2004. *Turizmus Bulletin*. IX. évfolyam. 1. szám. pp. 21-31.
310. A magyar lakosság utazási szokásai, 2005. *Turizmus Bulletin*. X. évfolyam. 1. szám. pp. 16-29.
311. Az európai lakosság külföldi utazásai 2005-ben. *Turizmus Bulletin*. X. évfolyam. 3. szám. pp. 2-6.
312. A magyar lakosság utazási szokásai, 2006. *Turizmus Bulletin*. XI. évfolyam. 1-2. szám. pp. 12-27.
313. A magyar lakosság utazási szokásai, 2008. *Turizmus Bulletin*. XIII. évfolyam. 2. szám. pp. 3-22.
314. Slovenia: OECD Tourism Trends and Policies 2010. OECD, s.l. 2010. pp. 329-335.
315. Tourism 2020 Vision <http://podepro.prd.uth.gr/programme/materiel/Sector/EUROPE%20VISION%202020.pdf> – Letöltés dátuma: 2009. 12. 15.
316. Kosova - <http://albanian.com/main/countries/kosova/> - Letöltés dátuma: 2007. 08. 15.
317. Central Intelligence Agency The World Factbook: Serbia - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rb.html> - Letöltés dátuma: 2007. 08. 15.
318. Koszovó - <http://hu.wikipedia.org/wiki/Koszov%C3%B3> - Letöltés dátuma: 2007. 08. 15.

319. Az Európai Unió CARDS programja közösségi támogatás újjáépítési fejlesztéshez és stabilizációhoz – <http://www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyes/45E16BB4-2D2E-E6D198852983/0/CARDS.pdf>) – Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
320. The CARDS programme 2000-2006 – http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18002_en.htm) - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
321. European Partnership with Bosnia-Herzegovina - http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18012_en.htm) - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
322. European Partnership with the former Yugoslav Republic of Macedonia - http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18013_en.htm) - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
323. European Partnership with Montenegro - http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18014_en.htm) - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
324. European Partnership with Serbia, including Kosovo - http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18015_en.htm - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
325. Az Európai Számvevőszék összefoglaló tájékoztatója az 5/2007.sz., a CARDS program Bizottság által történő irányításáról szóló különjelentésről – http://ec.europa.eu/magyarorszag/press_room/press_releases/20071004_a_cards_program_iranyitasarol_szolo_kulonje... - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
326. Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA) http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/e50020_en.htm - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
327. Regionális politika – Inforegio – Az előcsatlakozási támogatási eszköz (IPA) – http://ec.europa.eu/regional_policy/funds/ipa/index_hu.htm - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
328. Regional Policy Inforegio – How IPA works – http://ec.europa.eu/regional_policy/funds/ipa/works_en.htm - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
329. Regional Policy Inforegio – Croatia: IPA Regional Development Programmes - http://ec.europa.eu/regional_policy/funds/ipa/croatia_development_en.htm - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
330. Regional Policy Inforegio – IPA Regional Development Programmes in Former Yugoslav Republic of Macedonia - http://ec.europa.eu/regional_policy/funds/ipa/fyrom_development_en.htm - Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
331. Dél-kelet-Európai transznacionális program – <http://vati.hu/main.php?folderID=3623> – Letöltés dátuma: 2009. 08. 06.
332. Az UNESCO Világörökségi Listája - <http://www.vilagorokseg.hu/portal/vilagoroksegrol.php?id=20070131183719> - Letöltés dátuma: 2008. 09. 03.
333. World Heritage List - <http://whc.unesco.org/en/list> - Letöltés dátuma: 2010. 01. 21.
334. Montenegró fejleszti turizmusát – www.nu.hu – Letöltés dátuma: 2003. 03. 31.
335. A turizmus lett a szerbiai gazdaság húzóágazata - www.fnet.hu – Letöltés dátuma: 2003. március 11.
336. Euroatlanti Biztonsápolitika – Balkán régió – http://www.playhold.com./www.ckke.hu/index_10305020.php - Letöltés dátuma: 2009. 11. 30.

337. Climate Change and Tourism. Proceedings of the 1st International Conference on Climate Change and Tourism. Djerba, Tunisia, 9-11 April 2003. - www.world-tourism.org/sustainable/climate/final-report.pdf - Letöltés dátuma: 2010. 02. 19. 55 p.
338. Szlovénia SWOT-elemzése - http://www.planed.org.uk/leaderplus/downloads/buss_slovinia%20visit/Presentation-Matjaz.pdf - Letöltés dátuma: 2010. 02. 19.
339. Szerbia SWOT-elemzése - http://www2.cedefop.europa.eu/etv/Upload/Projects_Networks/Skillsnet/Events/Halle_2004_Popesku.ppt#11 - Letöltés dátuma: 2010. 02. 19.
340. Bosznia-Hercegovina SWOT-elemzése - <http://www.pks.rs/LinkClick.aspx?fileticket=kimIDWymoy4%3D&tabid=1883&mid=9018&language=sr-Latn-CS#8> - Letöltés dátuma: 2010. 02. 19.
341. A világgazdasági válság és a turizmus - www.itthon.hu/szakmaioldalak - Letöltés dátuma: 2009. 12. 29.
342. A KSH jelenti - Gazdaság és Társadalom 2009/11. - <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel20911.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 29.
343. <http://index.hu/gazdasag> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 29.
344. Nota d' economia-Revista d' economia Catalana i de sector públic- http://www.gencat.cat/economia/doc/doc_83393453_1.pdf - Letöltés dátuma: 2010. 08. 09.
345. Az Európai Unió és Szerbia kapcsolata. - <http://www.euractiv.hu/bovites/linkdossziek/az-europai-unio-es-szerbia-kapcsolata-000113> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
346. Montenegró, az EU új tagjelöltje - <http://www.euractiv.hu/bovites/hirek/montenegro-az-eu-uj-tagjelltje-003097> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
347. Szlovénia - http://orszaginfo.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=si#gazdasag - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
348. Beindult Szlovénia gazdasága - <http://www.vg.hu/gazdasag/makrogazdasag/beindult-szlovenia-gazdasaga-326064> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
349. Slovenia - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/si.html> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
350. Horvátország - http://orszaginfo.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=hr#gazdasag - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
351. Croatia - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hr.html> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
352. Bosznia - http://orszaginfo.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=ba#gazdasag - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
353. Bosnia-Herzegovina - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk.html> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
354. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye: Szerbia- <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:224:0130:0136:HU:PDF> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
355. Serbia - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ri.html> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.

356. Szerbia -
http://orszaginfor.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=rs#gazdasag -
 Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
357. Macedónia -
http://orszaginfor.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=mk#gazdasag -
 Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
358. Macedonia - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
359. Montenegró -
http://orszaginfor.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=me#gazdasag -
 Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
360. Montenegró - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html> - Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
361. Kosovo - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html> -
 Letöltés dátuma: 2011. 01. 24.
362. Conference on Support to Tourism Development in Bosnia and Herzegovina Held Today -
<http://www.delbih.ec.europa.eu/?akcija=vijesti&akcija2=pregled&jezik=2&ID=307> -
 Letöltés dátuma: 2011. 01. 29.
363. Privatizációs lehetőségek, tenderek -
http://orszaginfor.itdhungary.com/?p=befektetesi_feltetelek&c=me#privat - Letöltés dátuma: 2011. 01. 29.
364. Az Európai Bizottság jóváhagyta Horvátország uniós csatlakozását -
http://www.napi.hu/nemzetkozi_gazdasag/az_europai_bizottsag_jovahagyta_horvatorszag_unios_csatlakozasat.486120.html - Letöltés dátuma: 2011. 06.18.
365. Szerbia, Montenegró és Macedónia is EU-tag lehet -
http://index.hu/kulfold/2011/06/18/szerbia_montenegro_es_macedonia_is_eu-tag_lehet_majd/ - Letöltés dátuma: 2011. 06.18.
366. Magyarországnak szívügye Montenegró Európai Unió csatlakozása -
<http://www.keh.hu/index.php?submenu=hirek&id=793&details=1&cat=5> - Letöltés dátuma: 2011. 06.18.

A statisztikai számításokhoz az alábbi szakmai kiadványokat és internetes forrásokat használtam fel:

367. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1987. Part. II. United Nations. New York. 1990. pp. 1668-1669.
368. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1989. Part. I. United Nations. New York. 1991. pp. 723-727.
369. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1989. Part. II. United Nations. New York. 1991. pp. 2019-2020.
370. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1991. Part. II., United Nations. New York. 1993. pp. 2086-2087.
371. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1992. Part. II. United Nations. New York. 1994. pp. 2137.
372. National Accounts Statistics Main Aggregates and Detailed Tables 1994. Part. II. United Nations. New York. 1997. pp. 1538-1540., 1724., 1964.
373. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1995. Part. I. United Nations. New York. 1999. pp. 995-1001.
374. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1995. Part. II. United Nations. New York. 1999. pp. 2082-2084., 2321-2323.

375. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1996-1997. Part. I. United Nations. New York. 2000. pp. 438-439.
376. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 1996-1997. Part. II. United Nations. New York. 2000. pp. 1930-1933., 2188., 2452-2453.
377. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 2000. Part. I. United Nations. New York. 2002. pp. 316-319.
378. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 2000. Part. II. United Nations. New York. 2002. pp. 1234-1237., 1360-1364.
379. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 2006. Part. I. United Nations. New York. 2008. pp. 396-398., 820-832.
380. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 2006. Part. II. United Nations. New York. 2008. pp. 132-146., 456., 472-473.
381. National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables 2006. Part. III. United Nations. New York. 2008. pp. 539-544., 553-554., 779-783.
382. Compendium of Tourism Statistics. WTO. Madrid. 1989. pp. 76., 183.
383. Compendium of Tourism Statistics 1985-1989. WTO. Madrid. 1990. pp. 62., 170.
384. Compendium of Tourism Statistics. WTO. Madrid. 1990. pp. 71.
385. Compendium of Tourism Statistics. WTO. Madrid. 1992. pp. 58., 67., 163.
386. Compendium of Tourism Statistics 1988-1992. WTO. Madrid. 1994. pp. 42.
387. Compendium of Tourism Statistics. 1989-1993. WTO. Madrid. 1995. pp. 44., 101., 156., 187.
388. Compendium of Tourism Statistics. 1991-1995. WTO. Madrid. 1997. pp. 47., 162., 174., 192.
389. Compendium of Tourism Statistics. 1993-1997. WTO. Madrid. 1999. pp. 27., 51., 170., 183., 204.
390. Compendium of Tourism Statistics. 1994-1998. WTO. Madrid. 2000. pp. 27., 50., 170., 183., 204.
391. Compendium of Tourism Statistics 2002 Edition. WTO. Madrid. 2002. pp. 27., 50., 87., 174., 187., 209.
392. Compendium of Tourism Statistics Data 2000-2004. WTO. Madrid. 2006. pp. 28., 50., 87., 171., 176., 189.
393. Tourism Market Trends: Europe-2001. WTO. Madrid. 2001. pp. 184., 185-188., 189-191., 192-193., 210-220., 220-222.
394. Tourism Market Trends: Europe-2002. WTO. Madrid. 2002. pp. 340. pp. 288., 290-295., 296., 329-334., 340-344.
395. Tourism Market Trends: Europe-2005. WTO. Madrid. 2006. pp. 296. pp. 250-254., 255-261., 296-302., 303-308., 316-321.
396. Yearbook of Tourism Statistics 1988-1992. WTO. Madrid. 1994. pp. 14., 59-60., 78., 191-193., 273., 325., 341., 354., 403., 418., 425., 443.
397. Yearbook of Tourism Statistics. 1990. Vol. I. WTO. Madrid. 1991. pp. 130.
398. Yearbook of Tourism Statistics 1989-1993. WTO. Madrid. 1995. pp. 63-64., 80-81., 199-201., 295., 338., 352., 364-365., 372., 402., 439-440., 441., 466., 488.
399. Yearbook of Tourism Statistics 1990. Vol. I. WTO. Madrid. 1991. pp. 130-131.
400. Yearbook of Tourism Statistics 1991-1995. WTO. Madrid. 1997. pp. 177-178., 245., 361., 418-419., 406-407., 425., 447-448., 480., 525-526., 546 547., 562-563., 581-582., 592-593.
401. Yearbook of Tourism Statistics 1993-1997. WTO. Madrid. 1999. pp. 96-97., 302., 319-323., 450-451., 544-545., 627-628., 730-731.
402. Yearbook of Tourism Statistics. Vol. I. WTO. Madrid. 1994. pp. 96.

403. Yearbook of Tourism Statistics 1995-1999. WTO. Madrid. 2001. pp. 172-180., 336-339., 340-341., 343., 345-348., 734-741., 875-882.
404. Yearbook of Tourism Statistics 2002 Edition. WTO. Madrid. 2002. pp. 175-183., 289-291.
405. Yearbook of Tourism Statistics Data 2000-2004. 2006. Edition. WTO. Madrid. 2006. pp. 113-116., 176-183., 335-341., 342-345., 346-347., 688-695., 711-718.
406. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 1995. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 1995. pp. 346-359.
407. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2000. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2000. pp. 362-383.
408. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2001. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2001. pp. 40., 83., 367.
409. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2002. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2002. pp. 42., 89.
410. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2003. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2003. pp. 396.
411. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2004. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2004. pp. 433.
412. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2005. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2005. pp. 428-449
413. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2006. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2006. pp. 425.
414. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2007. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2007. pp. 443-456.
415. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2008. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2008. pp. 428., 438-452.
416. Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2009. Central Bureau of Statistical of the Republic of Croatia. Zagraeb, 2009. pp. 408-421.
417. Statistical Yearbook of Yugoslavia 1993. Federal Statistical Office. Beograd. 1993. pp. 66.
418. Statistical Yearbook of Yugoslavia 1994. Federal Statistical Office. Beograd. 1994. pp. 66., 336-342.
419. Statistical Yearbook of Yugoslavia 1995. Federal Statistical Office. Beograd. 1995. pp. 68., 314-320.
420. Statistical Yearbook of Yugoslavia 1997. Federal Statistical Office. Beograd. 1997. pp. 74.
421. Statistical Yearbook of Yugoslavia 1998. Federal Statistical Office. Beograd. 1998. pp. 78., 350.
422. Statistical Yearbook of Yugoslavia 1999. Federal Statistical Office. Beograd. 1999. pp. 76.
423. Statistical Yearbook of Yugoslavia 2000. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 73., 331-340.
424. Statistical Yearbook of Yugoslavia 2001. Federal Statistical Office. Beograd. 2001. pp. 17., 77., 327.
425. Statistical Yearbook of Yugoslavia 2002. Federal Statistical Office. Beograd. 2002. pp. 87., 317-332.
426. Statistical Yearbook of Serbia and Montenegro 2003. Serbia and Montenegro Statistical Office. Beograd. 2003. pp. 58., 315-334.
427. Statistical Yearbook of Serbia and Montenegro 2004. Serbia and Montenegro Statistical Office. Belgrade. 2004. pp. 58., 207., 315-320.

428. Statistical Yearbook of Serbia and Montenegro 2005. Serbia and Montenegro Statistical Office. Belgrade. 2005. pp. 69., 199., 340.
429. Statistical Yearbook of Serbia 2006. Statistical Office of the Republic of Serbia. Belgrade. 2006. pp. 318.
430. Statistical Yearbook of Serbia 2008. Statistical Office of the Republic of Serbia. Beograd. 2008. pp. 69., 316-326.
431. Statistical Yearbook of Serbia 2009. Statistical Office of the Republic of Serbia. Beograd. 2009. pp. 67., 332-342.
432. Statistical Yearbook of Serbia and Montenegro. Serbia and Montenegro Statistical Office. Belgrade. 2005. pp. 207-212.
433. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 1995. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 1995. pp. 383-398.
434. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2000. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2000. pp. 39., 83., 424-443.
435. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2001. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2001. pp. 444-457.
436. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2002. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2002. pp. 85., 442., 452-454.
437. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2003. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2003. pp. 438-440.
438. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2004. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2004. pp. 425-434., 462-463.
439. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2005. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2005. pp. 425-443., 441-442.
440. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2006. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2006. pp. 432-443.
441. Statistical Yearbook of Republic of the Slovenia 2008. Statistical Office of the Republic of Slovenia. Ljubljana. 2004. pp. 429.
442. Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1996. State Statistical Office of the Republic of Macedonia. Skopje. 1996. pp. 488-502.
443. Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 1997. State Statistical Office of the Republic of Macedonia. Skopje. 1997. pp. 514-526.
444. Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2000. State Statistical Office of the Republic of Macedonia. Skopje. 2000. pp. 414-426.
445. Statistical Yearbook of the Republic of Macedonia 2008. State Statistical Office of the Republic of Macedonia. Skopje. 2008. pp. 14., 508-521.
446. Committed to Tourism: Travel and the Millennium Development Goals. Volume 6. No. 3. October 2008. UNWTO. Madrid. pp. 15., 17.
447. UNWTO World Tourism Barometer-Regions-Europe. Volume 7. No.1. January 2009. UNWTO, Madrid, pp. 15-19.
448. UNWTO World Tourism Barometer-Regions-Europe. Volume 7. No.3. October 2009. UNWTO, Madrid, pp. 18-22.
449. Tourism Highlights 2009 Edition. Regional Results-Europe. UNWTO, Madrid, pp. 6.
450. Pocketbook on candidate and potential candidate countries 2009 edition. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg. 2009. 165 p.
451. Idegenforgalmi Évkönyv 1988. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1989. pp. 12-17.
452. Idegenforgalmi Évkönyv 1989. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1990. pp. 11-13.

453. Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv 1998. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1999. pp. 9., 18-19., 78-79.
454. Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv 1999. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 2000. pp. 29., 42-43., 102-103.
455. Turisztikai Statisztikai Évkönyv 2005. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 2006. pp. 31-33.
456. Indicators - http://www.stat.gov.mk/english/glavna_eng.asp- Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
457. Montenegro in Figures 2008. - <http://www.monstat.cg.yu/EngPublikacije.htm> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
458. Montenegro in Figures 2007. - <http://www.monstat.cg.yu/Publikacije/CGuBrojkama/EngCG.BROJKE,2007.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
459. Annual data - Tourism - <http://www.monstat.cg.yu/Godisnji%20podaci/Godina2007/turizam%202007/engturizam%202007.htm> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
460. Statistical Yearbook 2006 - <http://www.monstat.cg.yu/Publikacije/Statistical%20Yearbook2006.zip> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
461. Statistical Yearbook 2009. - <http://www.monstat.org/EngPublikacije.htm> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
462. Annual data – Tourism - <http://www.monstat.cg.yu/EngPublikacije.htm> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
463. Bosnia and Herzegovina - <http://data.un.org/CountryProfile.aspx?crName=Bosnia%20and%20Herzegovina> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
464. Statistical Yearbook 2010 - <http://www.fzs.ba/Godisnjak2010.pdf> - Letöltés dátuma: 2011. 04. 02.
465. Economics, Business, and the Environment – Tourism: International tourism receipts <http://earthtrends.wri.org/text/economics-business/variable-252.html> - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
466. Tourism in the Republic of Macedonia 2003-2007. - <http://www.stat.gov.mk/english/Publikacii/8.4.8.02.pdf> - 2003-2007 - Letöltés dátuma: 2009. 08. 21.
467. Tourism in the Republic of Macedonia 2004-2008. - <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/8.4.9.01.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
468. Macedónia régiói - <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/GodisnikRegioni2007.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
469. Statistika Turizma – Kumulativni Podaci – Razdoblje od januara do maja 2009 - http://www.bhas.ba/ARHIVA/2009/SAO/TUR_2009M05_001_01_BA.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
470. Tourist traffic, July 2009 - <http://www.mint.hr/UserDocsImages/090907-July.pdf> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
471. Horvátország zsupánáságai - <http://www.about-croatia.com/croatia-counties.php> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
472. Nights spent by non-residents in hotels, similar establishments and camping (by country of residence) - http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A2001/Other/A2001_STO12_TB_MM_00_2005_06_F_EN.pdf - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.

473. Turizmus Magyarországon - <http://itthon.hu/portal/szakmai-oldalak/turizmus-magyarorszagon/turizmus-magyarorszagon> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
474. Turizmus 2008 - <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur08t.pdf> - Letöltés dátuma: 2009.12.30.
475. Tourist arrivals and overnight stays by countries, Slovenia, November 2009-provisional data - <http://www.stat.si/eng/PrikaziDatoteko.aspx?id=3378> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
476. Tourist arrivals and overnight stays by types of tourist resorts and by types of tourist accomodations, Slovenia, November 2009 – provisional data - <http://www.stat.si/eng/PrikaziDatoteko.aspx?id=3380> - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
477. Hotel Statistical 2008. - http://www.ks.gov.net/esk/eng/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=10&Itemid=8 - Letöltés dátuma: 2009. 12. 30.
478. Tourism in the Republic of Serbia December 2010 - <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/en/dokumententi/saopstenja/UT10/ut10122009.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
479. Tourism - <http://www.monstat.org/EngMeniGodisnjiPodaci.htm> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
480. Tourism, Slovenia, December 2009 – Provisional Data - http://www.stat.si/eng/novica_prikazi.aspx?id=2905 - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
481. Tourism, Slovenia, June 2010 http://www.stat.si/eng/novica_prikazi.aspx?id=3300 - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
482. Tourist arrivals and overnight stays by countries, Slovenia, June 2010 - provisional data - <http://www.stat.si/eng/PrikaziDatoteko.aspx?id=3979> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
483. Tourist arrivals by types of tourist resort, Slovenia, monthly - http://www.stat.si/pxweb/Database/XLS/Prihodi_in_prenocitve_turistov.xls - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
484. Tourist traffic Jan-March 2010 - <http://www.mint.hr/UserDocsImages/100510-traffic-I-III.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
485. Tourist traffic in Croatia for the year 2009 <http://www.mint.hr/UserDocsImages/100202Ttraffic09.pdf> - Letöltés dátuma: 2010.08. 05.
486. Statistical Yearbook 2009. - <http://www.fzs.ba/Statisticki%20godisnjak%202009.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
487. Monthly Statistical Review of the Federation of Bosnia&Herzegovina - <http://www.fzs.ba/Bilten0710.pdf> - Letöltés dátuma: 2010. 08. 05.
488. Statistical Yearbook of the Federation of Bosnia&Herzegovina - <http://www.fzs.ba/Statisticki%20godisnjak%202009.pdf> – Letöltés dátuma: 2011. 01. 29.
489. Turizmus Magyarországon 2009 - <http://itthon.hu/szakmai-oldalak/letoltesek/turizmus-magyarorszagon> - Letöltés ideje: 2011. 06.19.
490. Turizmus Magyarországon 2010 - http://itthon.hu/site/upload/mtrt/kiadvanyok/pager/hun_turizmus_magyarorszagon_2010/ - Letöltés ideje: 2010. 06. 19.
491. Tourist traffic in Croatia for the year 2009 - <http://www.mint.hr/UserDocsImages/100202Ttraffic09.pdf> - Letöltés ideje: 2011. 06. 19.

492. Tourist traffic 2010 - <http://www.mint.hr/UserDocsImages/110323-2010-stat-engl.pdf>
- Letöltés ideje: 2011. 06. 19.
493. Statistical Yearbook 2010 -
<http://www.stat.si/letopis/LetopisVsebinska.aspx?poglavje=25&lang=en&leto=2010> -
Letöltés ideje: 2010. 06. 19.

Mellékletek jegyzéke

1. melléklet: Statisztikai és gazdasági számítások munkatáblázatai

1. táblázat: A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora – számítási táblázat
2. táblázat: Turistaérkezések és vendégéjszakák számának változása küldő országoként 1997 és 2007 között
3. táblázat: Deviza átszámítási segédtáblázat
4. táblázat: A turizmus szolgáltatásokon belüli részarányának alakulása
5. táblázat: A nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya
6. táblázat: A kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értéke
7. táblázat: A turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez
8. táblázat: A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya
9. táblázat: Társadalmi Hatás Mutatójának értéke, turisztikai szálláshelyek koncentrációja, turisztikai funkció erősségére utaló érték
10. táblázat: A nemzetközi turistaérkezések számának változása az előző évhez, az egyes országok részesedése a nemzetközi turistaérkezések számából, a külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számából turisztikai létesítményekben
11. táblázat: Az egy főre jutó GDP értéke

2. melléklet: Utazási szokásaink - kérdőív

3. melléklet: Az utazási irodák vezetőivel készített mélyinterjúk kérdései
4. melléklet: A koszovói válság hatásai – The effects of Kosovo crisis
5. melléklet: Challenge utazási iroda vezetőjével készített mélyinterjú kérdései
6. melléklet: Montenegróba utaztató irodák vezetőivel készített mélyinterjúk kérdései
7. melléklet: Montenegró turizmusa
8. melléklet: Montenegró és a turizmus – kérdőív
9. melléklet: Utazási szokásaink (2008.) – kérdőív
10. melléklet: A Balkán-félsziget országai, Bosznia-Hercegovina és a turizmus – kérdőív

Minden országra – Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia és Szlovénia – vonatkozólag egységes volt a kérdőív.

1. melléklet: Statisztikai és gazdasági számítások munkatáblázata

1. táblázat: A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora – számítási táblázat

Ország	Bosznia- Hercegovina	Bosnyák- Horvát Föderáció	Horvátország	Szerbia	Macedónia	Szlovénia	Montenegró
Mértékegység	%	%	%	%	%	%	%
1989			2,253%	2,014%	0,137%		
1990			1,864%	1,729%	0,123%	0,414%	
1991			0,291%	0,082%	0,063%	0,065%	
1992			0,253%	0,031%	0,044%	0,122%	
1993	0,001%		0,293%	0,015%	0,040%	0,120%	0,004%
1994	0,001%		0,417%	0,017%	0,034%	0,136%	0,005%
1995	0,007%		0,234%	0,018%	0,026%	0,130%	0,004%
1996	0,017%		0,444%	0,050%	0,023%	0,139%	0,009%
1997	0,012%		0,627%	0,049%	0,020%	0,159%	0,010%
1998	0,014%		0,658%	0,045%	0,025%	0,156%	0,009%
1999	0,014%		0,579%	0,023%	0,028%	0,135%	0,004%
2000	0,025%		0,848%	0,035%	0,033%	0,159%	0,011%
2001	0,020%	0,007%	0,957%	0,051%	0,014%	0,178%	0,016%
2002	0,023%	0,008%	0,988%	0,064%	0,017%	0,185%	0,019%
2003	0,024%	0,007%	1,072%	0,070%	0,023%	0,199%	0,021%
2004	0,025%	0,007%	1,041%	0,076%	0,022%	0,197%	0,025%
2005	0,027%	0,007%	1,048%	0,056%	0,024%	0,192%	0,034%
2006	0,030%	0,009%	1,028%	0,056%	0,024%	0,192%	0,095%
2007	0,034%	0,011%	1,031%	0,077%	0,025%	0,194%	0,109%
2008	0,035%	0,012%	1,019%	0,070%	0,028%	0,192%	0,112%

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás

2. táblázat: Turistaérkezések és vendégéjszakák számának változása küldő országoként 1995 és 2007 között

	Jugoszlávia (2003 és 2006 között Szerbia-Montenegró, 2006-tól Szerbia)		Szlovénia		Macedónia		Horvátország	
	turistaérkezések	Vendégéjszakák	turistaérkezések	vendégéjszakák	turistaérkezések	vendégéjszakák	turistaérkezések	vendégéjszakák
Csehország	408,47%	368,34%	179,08%	151,98%	243,10%	260,04%	461,69%	394,10%
Belgium	190,36%	319,21%	206,80%	133,33%	83,61%	148,23%	707,50%	518,42%
Bosznia-Hercegovina	n. a.	n. a.	0,87%	-9,38%	162,88%	245,34%	380,87%	455,63%
Bulgária	135,27%	121,46%	596,93%	445,31%	-14,06%	-20,94%	1925,93%	472,93%
Olaszország	385,25%	212,24%	129,95%	134,96%	40,43%	53,42%	544,39%	583,44%
Egyesült Királyság	682,08%	437,54%	526,17%	363,34%	287,74%	277,57%	1054,89%	1079,29%
Franciaország	694,98%	437,63%	340,48%	211,19%	82,90%	136,88%	2422,89%	2103,49%
Görögország	104,59%	67,32%	442,71%	468,52%	734,59%	953,75%	608,72%	206,05%
Hollandia	674,10%	400,00%	210,38%	138,69%	89,13%	159,56%	945,74%	766,95%
Horvátország	n. a.	n. a.	38,45%	38,94%	90,66%	98,81%	-	-
Lengyelország	1967,46%	874,72%	52,04%	163,02%	197,42%	141,92%	3042,94%	2576,20%
Svájc	311,81%	353,31%	169,31%	132,72%	-30,53%	11,80%	980,21%	1026,20%
Macedónia	n. a.	n. a.	-40,99%	-36,38%	-	-	563,43%	710,81%
Németország	914,53%	646,96%	54,70%	12,18%	11,79%	44,04%	637,08%	466,63%
Dánia	362,43%	140,59%	392,27%	418,16%	154,47%	209,93%	1298,98%	1956,50%
Oroszország	5,02%	-32,20%	49,56%	61,43%	-69,83%	-66,30%	n. a.	n. a.
Ausztria	373,51%	520,50%	77,16%	51,76%	88,99%	157,26%	335,05%	238,37%
Svédország	488,24%	264,65%	390,11%	389,29%	137,15%	153,49%	1995,61%	2870,78%
1995. Jugoszlávia 2007. Szerbia	-	-	258,53%	119,99%	-7,77%	41,31%	n. a.	n. a.
USA	380,62%	195,72%	316,70%	250,40%	142,27%	127,86%	944,72%	823,00%
Japán	n. a.	n. a.	1255,84%	786,91%	234,11%	146,69%	7378,26%	4458,11%
Szlovénia	n. a.	n. a.	-	-	64,14%	64,62%	238,44%	176,24%
Szlovákia	n. a.	n. a.	216,70%	119,46%	544,83%	1155,53%	938,01%	814,96%

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatal adatai alapján saját számítás

n. a. – nincs adat

Megjegyzés: 2007-ben Macedóniában az adatok együttesen vonatkoznak Szerbiára és Montenegróra.

3. táblázat: Deviza átszámítási segéd táblázat

USD keresztárfolyamok

	DEM	EUR	GRD	HRK	RSD	SIT	USD	YUD	MKD
1988	1,75497		127,1993				1	9,006164	
1989	1,878127		139,3768				1	9,321097	
1990	1,614653		152,286				1	11,70346	
1991	1,659099		186,0042			98,62599	1	11,68339	
1992	1,558613		178,273	0,798188		63,18874	1		
1993	1,654855		179,0586	6,561927		64,24847	1		25,58
1994	1,616359		169,296	5,6287		87,40246	1		40,93
1995	1,430843		184,0201	5,3161		125,3822	1		38,05
1996	1,504517		205,3369	5,5396		164,5308	1		39,48
1997	1,734332		241,5918	6,3031		206,1458	1		56,71
1998	1,755617		275,2951	6,2475		161,2443	1		55,44
1999	1,836005	0,938735	304,1276	7,647654		171,9643	1		56,83
2000	2,122665	1,085314	363,502	8,155344		226,0118	1		67,44
2001	2,183402	1,116355	380,3976	8,356043		241,2073	1		67,96
2002	2,066857	1,061563	360,091	7,145744		238,8152	1		61,86
2003		0,885311	294,0362	6,118506		247,5326	1		54,28
2004		0,805124	289,2653	5,636883		207,5067	1		50,16
2005		0,804949	266,5386	6,233626		191,9631	1		49,2
2006		0,796561	257,5333	5,578401	65,17963	190,8406	1		48,1
2007		0,731489	253,4904	4,985456	59,10972	171,8049	1		45

Az átszámításhoz az alábbi forrásokat használtam fel:

<http://www.hnb.hr/tecarj>

<http://www.bsi.si/podatki/tec-BS-SIT>

<http://www.bsi.si/podatki/tec-BS-SIT-en.asp>

<http://www.gocurrency.com>

<http://www.hnb.hr/tecajn/etecajn.htm>

<http://www.a-z.info.hu/info/valuta/mac.html>

<http://www.cbbh.ba/index.php?id=4&year=2007>

<http://www.mnb.hu/engine.aspx?page=arfolyamlekerdezes>

Letöltések dátuma: 2009. 08. 31.

4. táblázat: A turizmus szolgáltatásokon belüli részarányának alakulása

Ország	Horvátország			Macedónia			Szlovénia		
	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	Szolgáltatás-export értéke	%	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	Szolgáltatás-export értéke	%	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	Szolgáltatás-export értéke	%
Mérték egység	millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%
1995	1 584,00	n. a.	-	19,00	184,9671485	10,27%	1 079,00	19 513,5	5,53%
1996	2 014,00	n. a.	-	35,00	156,0030395	22,44%	1 230,00	17 841,9	6,89%
1997	2 529,00	n. a.	-	29,00	137,1468877	21,15%	1 188,00	16 053,1	7,40%
1998	2 733,00	n. a.	-	30,00	175,4220779	17,10%	1 117,00	20 992,6	5,32%
1999	2 491,65	n. a.	-	85,22	354,6630301	24,03%	953,41	2 0015,7	4,76%
2000	2 751,28	4167,672142	66,01%	81,08	414,3090154	19,57%	961,93	18 781,4	5,12%
2001	3 358,25	4853,385747	69,19%	43,89	312,1718658	14,06%	989,83	1 9681,2	5,03%
2002	3 731,10	6016,154511	62,02%	51,81	336,028128	15,42%	1 072,95	23 115,2	4,64%
2003	6 294,62	8374,364592	75,17%	73,42	395,2487104	18,58%	1 337,38	27 386,4	4,88%
2004	6 838,20	n. a.	-	95,64	480,9110845	19,89%	1 629,56	32 374,8	5,03%
2005	7 452,52	n. a.	-	114,29	560,953252	20,37%	1 795,14	40 511,4	4,43%
2006	9 920,14	n. a.	-	195,84	n. a.	-	2 451,79	44 798,3	5,47%

Ország	Horvátország		Macedónia		Szlovénia	
	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	Szolgáltatás-export értéke	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	Turizmuson belüli részarány	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	Szolgáltatás-export értéke
mértéke gység	millió kuna	millió kuna	millió USD 99-től millió euró	millió TFYR macedón dínár	millió USD 99-től millió euró	tízmillió tolár
1995	1 584,00	n. a.	19,00	7 038,00	1 079,00	244 665,00
1996	2 014,00	n. a.	35,00	6 159,00	1 230,00	293 554,00
1997	2 529,00	n. a.	29,00	7 777,60	1 188,00	330 928,00
1998	2 733,00	n. a.	30,00	9 725,40	1 117,00	338 493,00
1999	2 339,00	n. a.	80,00	20 155,50	895,00	344 199,00
2000	2 986,00	33 988,80	88,00	27 941,00	1 044,00	424 481,00
2001	3 749,00	40 555,10	49,00	21 215,20	1 105,00	474 726,00
2002	3 960,80	42 989,90	55,00	20 786,70	1 139,00	552 027,00
2003	5 572,70	51 238,60	65,00	21 454,10	1 184,00	677 902,00
2004	5 505,60	n. a.	77,00	24 122,50	1 312,00	671 799,00
2005	5 998,90	n. a.	92,00	27 598,90	1 445,00	777 669,00
2006	7 902,00	n. a.	156,00	n. a.	1 953,00	854 933,00

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

n. a. – nincs adat

5. táblázat: A nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya

Ország	Bosznia-Hercegovina	Horvátország	Macedónia	Szlovénia
Mértékegység	százalék	százalék	százalék	százalék
1994	n. a.	9,19%	0,81%	4,54%
1995	n. a.	8,56%	0,43%	6,14%
1996	n. a.	10,33%	0,78%	7,30%
1997	n. a.	12,87%	0,88%	7,78%
1998	0,47%	12,41%	0,85%	5,15%
1999	0,48%	13,46%	2,32%	4,18%
2000	4,70%	14,71%	2,31%	5,06%
2001	5,27%	16,94%	1,28%	4,97%
2002	4,55%	14,71%	1,31%	4,78%
2003	4,68%	19,41%	1,58%	5,69%
2004	5,21%	18,11%	1,81%	5,39%
2005	4,07%	20,28%	1,96%	5,21%
2006	6,98%	23,09%	3,07%	6,57%
2007	7,45%	24,68%	3,28%	7,19%

Ország	Bosznia-Hercegovina			Horvátország			Macedónia			Szlovénia		
	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	részesedés	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	részesedés	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	részesedés	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	részesedés
mérte.	millió USD	Millió USD	%	millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%
1994	n. a.	n. a.	-	15 534,85	1427,00	9,19%	3 577,06	29,00	0,81%	21 118,75	959,00	4,54%
1995	2 860,00	7,00	-	18 506,42	1 584,00	8,56%	4 455,22	19,00	0,43%	17 562,47	1 079,00	6,14%
1996	4 124,60	16,00	-	19 492,56	2 014,00	10,33%	4 469,20	35,00	0,78%	168 394,20	1 230,00	7,30%
1997	6 561,60	n. a.	-	19 642,87	2 529,00	12,87%	3 280,18	29,00	0,88%	152 753,90	1 188,00	7,78%
1998	4 448,95	21,00	0,47%	22 025,45	2 733,00	12,41%	3 516,94	30,00	0,85%	216 727,10	1 117,00	5,15%
1999	4 450,75	21,31	0,48%	18 512,74	2 491,65	13,46%	3 677,81	85,22	2,32%	227 894,57	953,41	4,18%
2000	4 563,72	214,68	4,70%	18 701,72	2 751,28	14,71%	3 505,19	81,08	2,31%	190 271,02	961,93	5,06%
2001	4 742,08	249,92	5,27%	19 822,78	3 358,25	16,94%	3 440,86	43,89	1,28%	198 980,36	989,83	4,97%
2002	6 230,53	283,54	4,55%	25 361,95	3 731,10	14,71%	3 943,91	51,81	1,31%	224 250,39	1 072,95	4,78%
2003	7 886,54	369,36	4,68%	32 429,81	6 294,62	19,41%	4 633,13	73,42	1,58%	234 859,58	1 337,38	5,69%
2004	9 392,55	489,37	5,21%	37 755,97	6 838,20	18,11%	5 288,22	95,64	1,81%	302 245,39	1 629,56	5,39%
2005	16 767,64	683,27	4,07%	36 741,38	7 452,52	20,28%	5 825,59	114,29	1,96%	344 865,51	1 795,14	5,21%
2006	10 865,45	758,26	6,98%	42 960,91	9 920,14	23,09%	6 378,67	195,84	3,07%	373 401,34	2 451,79	6,57%
2007	13 365,89	995,23	7,45%	51 261,21	12 650,91	24,68%	7 700,00	252,91	3,28%	47 200,00	3 394,45	7,19%

n. a. – nincs adat

	Bosznia-Hercegovina		Horvátország		Macedónia		Szlovénia	
	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel	GDP	Nemzetközi turizmusból származó bevétel
mérte.	millió konvertibilis márka 20005-2007 között millió euró	millió USD19 99-től millió euró	millió kuna 2006-2007 millió euró	millió USD 1999-től millió euró	Millió TFYR macedón dinár 20006 m euró	millió USD 19999-től millió euró	tíz millió tolar	millió USD 1999-től millió euró
1994	n. a.	-	87 441,00	1 427,00	146 409,00	29,00	1 845 831,00	959,00
1995	2 860,00	7,00	98 382,00	1 584,00	169 521,30	19,00	2 202 021,00	1 079,00
1996	4 124,60	16,00	107 981,00	2 014,00	176 444,00	35,00	2 770 603,00	1 230,00
1997	6 561,60	-	123 811,00	2 529,00	186 019,00	29,00	3 148 957,00	1 188,00
1998	7 443,10	21,00	137 604,00	2 733,00	194 979,00	30,00	3 494 600,00	1 117,00
1999	8 603,30	20,00	141 579,00	2 339,00	209 009,70	80,00	3 918 974,00	895,00
2000	9 611,20	233,00	152 519,00	2 986,00	236 389,90	88,00	4 300 350,00	1 044,00
2001	10 480,00	279,00	165 640,00	3 749,00	233 840,70	49,00	4 799 552,00	1 105,00
2002	11 651,10	301,00	181 230,00	3 960,80	243 970,00	55,00	5 355 440,00	1 139,00
2003	12 303,00	327,00	198 422,00	5 572,70	251 486,30	65,00	5 813 540,00	1 184,00
2004	13 497,10	394,00	212 826,00	5 505,60	265 257,30	77,00	6 271 795,00	1 312,00
2005	8 655,00	550,00	229 032,00	5 998,90	286 619,00	92,00	6 620 145,00	1 445,00
2006	9 777,00	604,00	34221	7 902,00	5 081,00	156,00	7 126 012,00	1 953,00
2007	11065	728,00	37497	9 254,00	7,7 milliárd USD	185,00	47,2 milliárd USD	2 483,00

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

n. a. – nincs adat

6. táblázat: A kereskedelem-vendéglátás bruttó hozzáadott értéke

Ország	Horvátország			Macedónia			Szlovénia		
	GDP	kereskedelem- vendéglátás értéke	részesedés	GDP	kereskedelem- vendéglátás értéke	részesedés	GDP	kereskedelem- vendéglátás értéke	részesedés
	Millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%	Millió USD	millió USD	%
1992	3 391,43	489,86	14,44%	n. a.	801,00	-	16 109,91	187,47	1,16%
1993	5 943,83	705,59	11,87%	n. a.	223,87	-	22 336,64	273,71	1,23%
1994	15 534,85	1 913,94	12,32%	3 577,06	440,62	12,32%	21 118,75	271,94	1,29%
1995	18 506,42	2 173,06	11,74%	4 455,22	563,45	12,65%	17 562,47	235,29	1,34%
1996	19 492,56	2 500,79	12,83%	4 469,20	580,56	12,99%	16 839,42	199,05	1,18%
1997	19 642,87	2 588,76	13,18%	3 280,18	408,60	12,46%	15 275,39	193,94	1,27%
1998	22 025,45	2 780,15	12,62%	3 516,94	436,25	12,40%	21 672,71	264,57	1,22%
1999	18 512,74	2 027,51	10,95%	3 677,81	452,68	12,31%	22 789,46	264,97	1,16%
2000	18 701,72	2 130,77	11,39%	3 505,19	514,66	14,68%	19 027,10	220,74	1,16%
2001	19 822,78	2 479,15	12,51%	3 440,86	433,87	12,61%	19 898,04	236,37	1,19%
2002	25 361,95	3 543,48	13,97%	3 943,91	509,63	12,92%	22 425,04	270,48	1,21%
2003	32 429,81	4 855,43	14,97%	4 633,13	606,76	13,10%	23 485,96	286,47	1,22%
2004	37 755,97	5 294,66	14,02%	5 288,22	800,88	15,14%	30 224,54	362,04	1,20%
2005	36 741,38	n. a.	-	5 825,59	880,12	15,11%	34 486,55	235,29	1,16%

n. a. – nincs adat

	Horvátország		Macedónia		Szlovénia	
Ország	GDP	kereskedelem- vendéglátás értéke	GDP	kereskedelem- vendéglátás értéke	GDP	kereskedelem- vendéglátás értéke
mérték- egység	millió kuna	1990 és 1995 között ezer horvát dínár, millió kuna	millió TFYR macedón dínár	millió TFYR macedón dínár	tíz millió tolár	tíz millió tolár
1992	2 707,00	391,00	n. a.	405,00	1 017 965,00	129 482,00
1993	39 003,00	4 630,00	n. a.	5 726,70	1 435 095,00	185 452,00
1994	87 441,00	10 773,00	146 409,00	18 034,40	1 845 831,00	237 680,00
1995	98 382,00	11 552,20	169 521,30	21 439,30	2 202 021,00	284 763,00
1996	107 981,00	13 853,40	176 444,00	22 920,70	2 770 603,00	327 504,00
1997	123 811,00	16 317,20	186 019,00	23 171,70	3 148 957,00	399 807,00
1998	137 604,00	17 369,00	194 979,00	24 185,60	3 494 600,00	426 607,00
1999	141 579,00	15 505,70	209 009,70	25 726,00	3 918 974,00	455 647,00
2000	152 519,00	17 377,20	236 389,90	34 709,00	4 300 350,00	498 898,00
2001	165 640,00	20 715,90	233 840,70	29 485,70	4 799 552,00	570 131,00
2002	181 230,00	25 320,80	243 970,00	31 525,50	5 355 440,00	645 938,00
2003	198 422,00	29 708,00	251 486,30	32 935,00	5 813 540,00	709 095,00
2004	212 826,00	29 845,40	265 257,30	40 172,20	6 271 795,00	751 259,00
2005	229 032,00	391,00	286 619,00	43 302,00	6 620 145,00	809 959,00

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

n. a. – nincs adat

7. táblázat: A turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez

Ország	Horvátország			Macedónia			Szlovénia		
	kereskedelem- vendéglátás értéke	turizmus értéke	%	kereskedelem- vendéglátás értéke	turizmus értéke	%	kereskedelem- vendéglátás értéke	turizmus értéke	%
Mértékegység	millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%	millió USD	millió USD	%
1995	2 173,06	385,58	17,74%	n.a.	n.a.	-	235,29	38,28	16,27%
1996	2 500,79	493,14	19,72%	n. a.	n.a.	-	199,05	34,67	17,42%
1997	2 588,76	518,21	20,02%	408,60	49,70	12,16%	193,94	32,70	16,86%
1998	2 780,15	573,22	20,62%	436,25	55,25	12,67%	264,57	45,16	17,07%
1999	2 027,51	472,54	23,31%	452,68	70,11	15,49%	264,97	46,19	17,43%
2000	2 130,77	517,15	24,27%	514,66	51,35	9,98%	220,74	38,26	17,33%
2001	2 479,15	569,79	22,98%	433,87	50,18	11,56%	236,37	40,08	16,96%
2002	3 543,48	736,24	20,78%	509,63	66,08	12,97%	270,48	44,88	16,59%
2003	4 855,43	976,38	20,11%	606,76	85,73	14,13%	286,47	47,30	16,51%
2004	5 294,66	1 130,23	21,35%	800,88	n. a.	-	362,04	59,06	16,31%

Ország	Horvátország		Macedónia		Szlovénia	
	kereskedelem- vendéglátás értéke	turizmus értéke	kereskedelem- vendéglátás értéke	turizmus értéke	kereskedelem- vendéglátás értéke	turizmus értéke
mérték-egység	millió kuna	millió kuna	millió TFYR macedón dínár	millió TFYR macedón dínár	tízmillió tolar	tízmillió tolár
1995	11 552,20	2 049,80	n.a.	n. a.	29 501,80	4 799,80
1996	13 853,40	2 731,80	n. a.	n. a.	32 750,40	5 704,10
1997	16 317,20	3 266,30	23 171,70	2 818,60	39 980,70	6 740,50
1998	17 369,00	3 581,20	24 185,60	3 063,30	42 660,70	7 282,50
1999	15 505,70	3 613,80	25 726,00	3 984,10	45 564,70	7 943,00
2000	17 377,20	4 217,50	34 709,00	3 463,10	49 889,80	8 646,10
2001	20 715,90	4 761,20	29 485,70	3 410,00	57 013,10	9 667,70
2002	25 320,80	5 261,00	31 525,50	4 087,90	64 593,80	10 718,30
2003	29 708,00	5 974,00	32 935,00	4 653,40	70 909,50	11 707,50
2004	29 845,40	6 371,00	40 172,20	n. a.	75 125,90	12 254,80

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

n. a. – nincs adat

8. táblázat: A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya

Ország	Horvátország	Macedónia	Szlovénia
Mértékegység	százalék	Százalék	százalék
1992	-	-	6,60%
1993	-	1,20%	5,59%
1994	-	2,12%	7,68%
1995	0,10%	1,29%	11,24%
1996	0,20%	2,78%	14,16%
1997	0,00%	2,37%	14,64%
1998	0,24%	2,07%	9,76%
1999	0,28%	5,49%	8,56%
2000	2,44%	4,76%	9,10%
2001	2,60%	2,99%	8,70%
2002	2,47%	3,45%	8,37%
2003	2,42%	4,18%	10,20%
2004	2,73%	4,49%	8,99%
2005	3,95%	4,39%	8,06%
2006	-	-	9,49%

Ország	Horvátország bevétel	Horvátország nemzetközi kereskedelem	Macedónia bevétel	Macedónia nemzetközi kereskedelem	Szlovénia bevétel	Szlovénia nemzetközi kereskedelem
mértékegység	millió USD	millió USD	millió USD	millió USD	millió USD	millió USD
1992	n. a.	1 614,00	11,00		671,00	10 172,26
1993	n. a.	20 434,00	13,00	2 187,96	734,00	13 123,24
1994	n. a.	40 086,00	29,00	1 414,05	959,00	12 485,91
1995	1 584,00	7 138,92	19,00	1 470,72	1 079,00	9 599,97
1996	2 014,00	7 834,81	35,00	1 234,73	1 230,00	8 685,15
1997	2 529,00	8 071,03	29,00	1 111,44	1 188,00	8 115,45
1998	2 733,00	8 730,93	30,00	1 233,01	1 117,00	11 441,76
1999	2 491,65	7 573,53	85,22	1 285,29	953,41	11 132,58
2000	2 751,28	8 816,17	81,08	1 565,08	961,93	10 576,12
2001	3 358,25	9 603,35	43,89	1 426,07	989,83	11 383,02
2002	3 731,10	11 501,67	51,81	1 530,89	1 072,95	12 812,74
2003	6 294,62	15 266,11	73,42	1 611,68	1 337,38	13 116,55
2004	6 838,20	17 900,85	95,64	2 144,90	1 629,56	18 128,26
2005	7 452,52	17 297,16	114,29	2 464,61	1 795,14	22 275,72
2006	9 920,14	n. a.	195,84	n. a.	2 451,79	25 840,31

n. a. – nincs adat

Ország	Horvátország bevétel	Horvátország nemzetközi kereskedelem	Macedónia bevétel	Macedónia nemzetközi kereskedelem	Szlovénia bevétel	Szlovénia nemzetközi kereskedelem
mértékegység	millió USD 1999-től millió euró	1991 és 1995 között ezer horvát dínár, millió kuna	millió USD19 99-től millió euró	millió TFYR macedón dínár	millió USD 1999-től millió euró	tízmillió tolar
1992	543,00	1 614,00	11,00	6 409,00	671,00	642 772,00
1993	832,00	20 434,00	13,00	27 627,00	734,00	843 148,00
1994	1 427,00	40 086,00	29,00	55 920,00	959,00	1 091 299,00
1995	1 584,00	37 951,20	19,00	55 961,00	1 079,00	1 203 665,00
1996	2 014,00	43 401,70	35,00	49 722,00	1 230,00	1 428 975,00
1997	2 529,00	50 872,50	29,00	69 407,60	1 188,00	1 672 966,00
1998	2 733,00	54 546,50	30,00	80 343,50	1 117,00	1 844 918,00
1999	2 339,00	57 919,70	80,00	88 143,30	895,00	1 914 406,00
2000	2 986,00	71 898,90	88,00	114 958,00	1 044,00	2 390 328,00
2001	3 749,00	80 246,00	49,00	99 833,10	1 105,00	2 745 667,00
2002	3 960,80	82 188,00	55,00	92 780,80	1 139,00	3 059 878,00
2003	5 572,70	93 405,80	65,00	95 254,50	1 184,00	3 246 774,00
2004	5 505,60	100 905,00	77,00	106 758,00	1 312,00	3 761 735,00
2005	5 998,90	107 824,00	92,00	128 136,60	1 445,00	4 276 117,00
2006	7 902,00	n. a.	156,00	n. a.	1 953,00	4 931 379,00

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

n. a. – nincs adat

9. táblázat: Társadalmi Hatás Mutatójának értéke, turisztikai szálláshelyek koncentrációja, turisztikai funkció erősségére utaló érték

Ország	Horvátország				Macedónia				Szerbia				Szlovénia			
	terület	lakosság	turistaérkezések száma	ágyak száma	terület	lakosság	turistaérkezések száma	ágyak száma	terület	lakosság	turistaérkezések száma	ágyak száma	terület	lakosság	turistaérkezések száma	ágyak száma
	km ²	fő	ezer fő	db	km ²	fő	ezer fő	db	km ²	fő	ezer fő	db	km ²	fő	ezer fő	db
1985																
1986																
1987																
1988									88 361	9 778 000		123 187				
1989			9 669		25 713	2 033 964	221	84 558	88 361	9 833 000	1 835	120 540				
1990	56 542	4 784 265	8 497	862 680	25 713	2 033 964	258	82 411	88 361	9 885 000	1 624	119 652			1 889	
1991	56 542	4 784 265	1 346	596 970	25 713	2 033 964	103	80 296	88 361	9 792 000	838	115 455			299	
1992	56 542	4 784 265	1 271	534 548	25 713	2 033 964	106	79 628	88 361	9 826 000	341	114 659			616	
1993	56 542	4 784 265	1 521	570 269	25 713	2 033 964	121	81 328	88 361	9 855 000	255	113 269			624	
1994	56 542	4 784 265	2 293	620 342	25 713	1 945 932	185	81 604	88 361	9 912 000	220	109 895			748	
1995	56 542	4 784 265	1 324	609 263	25 713	1 945 932	147	78 913	88 361	9 912 000	204	108 319	20 273	1 965 986	732	72 853
1996	56 542	4 784 265	2 649	645 942	25 713	1 945 932	136	79 667	88 361	9 938 000	247	105 955	20 273	1 965 986	832	77 803
1997	56 542	4 784 265	3 834	683 334	25 713	1 945 932	121	78 425	88 361	9 956 662	239	105 803	20 273	1 965 986	974	79 949
1998	56 542	4 784 265	4 112	724 973	25 713	1 945 932	157	78 974	88 361	9 970 000	227	105 438	20 273	1 965 968	977	79 504
1999	56 542	4 784 265	3 805	670 879	25 713	1 945 932	181	79 203	88 361	9 979 000	124	97 800	20 273	1 965 986	884	78 746
2000	56 542	4 784 265	5 831	758 786	25 713	1 945 932	224	73 759	88 361	9 979 000	165	92 465	20 273	1 965 986	1 090	79 225
2001	56 542	4 437 460	6 544	786 027	25 713	1 945 932	99	74 130	88 361	7 503 433	243	92 490	20 273	1 965 986	1 219	79 893
2002	56 542	4 437 460	6 944	804 436	25 713	2 022 547	123	73 985	88 361	7 500 031	312	87 325	20 273	1 948 250	1 302	80 034
2003	56 542	4 437 460	7 409	840 706	25 713	2 022 547	158	72 059	88 361	7 480 591	339	85 634	20 273	1 948 250	1 373	80 724
2004	56 542	4 437 460	7 912	871 178	25 713	2 022 547	165	72 276	88 361	7 463 157	392	85 867	20 273	1 948 250	1 499	78 654
2005	56 542	4 437 460	8 467	909 210	25 713	2 022 547	197	72 637	88 361	7 440 769	453	86 731	20 273	1 948 250	1 555	78 960
2006	56 542	4 437 460	8 659	925 882	25 713	2 022 547	202	71 021	88 361	7 411 569	469	88 598	20 273	1 948 250	1 617	80 737
2007	56 542	4 437 460	9 307	944 076	25 713	2 022 547	230	70 898	88 361	7 381 579	695	112 708	20 273	1 948 250	1 751	82 515

Évek	Horvátország			Macedónia			Szerbia			Szlovénia		
	HII	CAT	I	HII	CAT	I	HII	CAT	I	HII	CAT	I
	%	db ágy /km ²	db ágy /100 lakos	%	db ágy /km ²	db ágy /100 lakos	%	db ágy /km ²	db ágy /100 lakos	%	db ágy /km ²	db ágy /100 lakos
1985												
1986												
1987												
1988							1,00%	1,394133158	1,26			
1989				1,11%	3,288531093	4,16	1,19%	1,364176503	1,23			
1990	2,78%	15,25733083	18,03160987	1,13%	3,205032474	4,05	1,16%	1,354126821	1,21			
1991	1,28%	10,55799229	12,47777872	1,05%	3,122778361	3,95	1,09%	1,30662849	1,18			
1992	1,27%	9,453998797	11,1730433	1,05%	3,096799284	3,91	1,03%	1,297619991	1,17			
1993	1,32%	10,08575926	11,91967836	1,06%	3,162913701	4,00	1,03%	1,281889069	1,15			
1994	1,48%	10,97134873	12,96629681	1,10%	3,173647571	4,19	1,02%	1,243704802	1,11			
1995	1,28%	10,77540589	12,73472519	1,08%	3,068992339	4,06	1,02%	1,225868879	1,09	1,37%	3,593597396	1,37%
1996	1,55%	11,42410951	13,50138423	1,07%	3,098316027	4,09	1,02%	1,199114994	1,07	1,42%	3,837764514	1,42%
1997	1,80%	12,08542323	14,28294628	1,06%	3,050013612	4,03	1,02%	1,197394778	1,06	1,50%	3,943619593	1,50%
1998	1,86%	12,82184924	15,15327851	1,08%	3,071364679	4,06	1,02%	1,193263997	1,06	1,50%	3,921669215	1,50%
1999	1,80%	11,86514449	14,02261371	1,09%	3,08027068	4,07	1,01%	1,106823146	0,98	1,45%	3,884279584	1,45%
2000	2,22%	13,41986488	15,86003284	1,12%	2,868548983	3,79	1,02%	1,04644583	0,93	1,55%	3,907907069	1,55%
2001	2,47%	13,90164833	17,71344418	1,05%	2,882977482	3,81	1,03%	1,04672876	1,23	1,62%	3,940857298	1,62%
2002	2,56%	14,22722932	18,12829862	1,06%	2,877338311	3,66	1,04%	0,98827537	1,16	1,67%	3,947812361	1,67%
2003	2,67%	14,86869937	18,9456581	1,08%	2,802434566	3,56	1,05%	0,969137968	1,14	1,70%	3,981847778	1,70%
2004	2,78%	15,40762619	19,63235725	1,08%	2,810873877	3,57	1,05%	0,971774878	1,15	1,77%	3,879741528	1,77%
2005	2,91%	16,08025892	20,48942413	1,10%	2,824913468	3,59	1,06%	0,981552948	1,17	1,80%	3,894835495	1,80%
2006	2,95%	16,37511938	20,86513456	1,10%	2,762065881	3,51	1,06%	1,002682179	1,20	1,83%	3,982489025	1,83%
2007	3,10%	16,69689788	21,27514389	1,11%	2,757282309	3,51	1,09%	1,275540114	1,53	1,90%	4,070191881	1,90%

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

10. táblázat: A nemzetközi turistaérkezések számának változása az előző évhez képest

Ország	Bosznia-Hercegovina	Horvátország	Szerbia	Macedónia	Szlovénia	Koszoó	Montenegró
mértékegység	%	%	%	%	%	%	%
1985							
1986			100,3%				
1987			105,2%				
1988			101,2%				
1989			95,9%				
1990		87,9%	91,2%	116,7%			
1991		15,8%	4,8%	39,9%	15,8%		
1992		94,4%	41,2%	102,9%	206,0%		
1993		119,7%	49,4%	114,2%	101,3%		
1994	200,0%	150,8%	118,2%	152,9%	119,9%	148,8%	127,7%
1995	616,7%	57,7%	109,9%	79,5%	97,9%	78,7%	88,6%
1996	267,6%	200,1%	301,0%	92,5%	113,7%	93,8%	232,6%
1997	76,8%	144,7%	99,0%	89,0%	117,1%	131,1%	109,4%
1998	118,4%	107,3%	95,0%	129,8%	100,3%		93,1%
1999	98,9%	92,5%	53,7%	115,3%	90,5%		50,5%
2000	192,1%	153,2%	157,2%	123,8%	123,3%		263,8%
2001	81,3%	112,2%	146,9%	44,2%	111,8%		147,8%
2002	115,1%	106,1%	127,6%	124,2%	106,8%		125,1%
2003	103,1%	106,7%	107,4%	128,5%	105,5%		104,1%
2004	115,2%	106,8%	120,6%	104,4%	109,2%		132,6%
2005	113,2%	107,0%	78,1%	119,4%	103,7%		144,6%
2006	119,1%	102,3%	103,5%	102,5%	104,0%		138,9%
2007	119,5%	107,5%	148,2%	113,9%	108,3%		157,4%

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás

Az egyes országok részesedése a nemzetközi turistaérkezések számából

Ország	Bosznia-Hercegovina	Horvátország	Szerbia	Macedónia	Szlovénia	Montenegró
mértékegység	ezer fő	ezer fő	ezer fő	ezer fő	ezer fő	ezer fő
1993	0,03%	12,91%	0,65%	1,03%	5,30%	0,17%
1994	0,04%	16,31%	0,65%	1,32%	5,32%	0,19%
1995	0,30%	10,60%	0,80%	1,18%	5,86%	0,19%
1996	0,74%	19,91%	2,26%	1,02%	6,25%	0,41%
1997	0,49%	24,84%	1,93%	0,78%	6,31%	0,38%
1998	0,54%	24,79%	1,71%	0,95%	5,89%	0,33%
1999	0,51%	21,99%	0,88%	1,05%	5,11%	0,16%
2000	0,83%	28,14%	1,15%	1,08%	5,26%	0,36%
2001	0,62%	29,06%	1,56%	0,44%	5,41%	0,48%
2002	0,69%	29,81%	1,92%	0,53%	5,59%	0,58%
2003	0,70%	31,27%	2,03%	0,67%	5,79%	0,60%
2004	0,80%	33,18%	2,43%	0,69%	6,29%	0,79%
2005	0,85%	33,29%	1,78%	0,77%	6,11%	1,07%
2006	0,93%	31,35%	1,70%	0,73%	5,85%	1,37%
2007	1,01%	30,61%	2,29%	0,76%	5,76%	1,96%

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás

Az egyes országok részesedése a külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben

Ország	Bosznia-Hercegovina turisztikai létesítményekben	Horvátország turisztikai létesítményekben	Szerbia turisztikai létesítményekben	Macedónia turisztikai létesítményekben	Szlovénia turisztikai létesítményekben
mértékegység	%	%	%	%	%
1993		68,45%	3,45%		28,10%
1994		73,21%	2,89%		23,89%
1995		57,51%	4,32%	6,38%	31,79%
1996		67,61%	7,69%	3,47%	21,23%
1997		73,34%	5,71%	2,32%	18,64%
1998		74,39%	5,11%	2,83%	17,67%
1999		73,89%	3,25%	3,88%	18,97%
2000	1,10%	37,46%	1,54%	1,44%	7,00%
2001	0,89%	42,06%	2,26%	0,64%	7,83%
2002	1,01%	43,89%	2,83%	0,78%	8,23%
2003	1,01%	45,30%	2,94%	0,96%	8,40%
2004	1,13%	47,07%	3,45%	0,98%	8,92%
2005		47,34%	2,53%	1,10%	8,70%
2006		46,32%	2,51%	1,08%	8,65%
2007		44,45%	3,32%	1,10%	8,36%

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás

Az egyes országok részesedése a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák számából turisztikai létesítményekben

Ország	Bosznia-Hercegovina turisztikai létesítményekben	Horvátország turisztikai létesítményekben	Szerbia turisztikai létesítményekben	Macedónia turisztikai létesítményekben	Szlovénia turisztikai létesítményekben	Montenegró turisztikai létesítményekben
mértékegység	%	%	%	%	%	%
1993		19,86%	0,43%		3,86%	0,90%
1994		26,21%	0,42%		4,00%	0,30%
1995		16,71%	1,58%	0,54%	4,78%	0,32%
1996		29,36%	1,95%	0,49%	4,53%	0,66%
1997		35,53%	1,50%	0,38%	4,43%	0,62%
1998		35,33%	1,35%	0,49%	4,16%	0,52%
1999		29,97%	0,70%	0,67%	3,85%	0,22%
2000	0,45%	39,17%	1,00%	0,57%	3,92%	0,79%
2001	0,38%	43,90%	1,47%	0,24%	4,36%	1,04%
2002	0,45%	45,17%	1,88%	0,31%	4,57%	1,04%
2003	0,47%	46,12%	1,91%	0,39%	4,66%	1,37%
2004	0,51%	47,16%	2,30%	0,40%	4,84%	1,76%
2005		48,86%	1,05%	0,47%	4,67%	2,33%
2006		45,89%	0,99%	0,43%	4,38%	6,29%
2007		47,43%	1,41%	0,50%	4,66%	0,00%

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás

11. táblázat: Az egy főre jutó GDP értéke

Évek	Horvátország			Macedónia			Szlovénia		
	GDP millió USD	lakosság	egy főre eső GDP	GDP millió USD	Lakosság	egy főre eső GDP	GDP millió USD	lakosság	egy főre eső GDP
1994	15 534,85			3 577,06	1 945 932	1 838	21 118,75		
1995	18 506,42			4 455,22	1 945 932	2 290	17 562,47	1 965 986	8 933
1996	19 492,56			4 469,20	1 945 932	2 297	16 839,42	1 965 986	8 565
1997	19 642,87			3 280,18	1 945 932	1 686	15 275,39	1 965 986	7 770
1998	22 025,45			3 516,94	1 945 932	1 807	21 672,71	1 965 968	11 024
1999	18 512,74			3 677,81	1 945 932	1 890	22 789,46	1 965 986	11 592
2000	18 701,72			3 505,19	1 945 932	1 801	19 027,10	1 965 986	9 678
2001	19 822,78	4 437 460	4 467	3 440,86	1 945 932	1 768	19 898,04	1 965 986	10 121
2002	25 361,95	4 437 460	5 715	3 943,91	2 022 547	1 950	22 425,04	1 948 250	11 510
2003	32 429,81	4 437 460	7 308	4 633,13	2 022 547	2 291	23 485,96	1 948 250	12 055
2004	37 755,97	4 437 460	8 508	5 288,22	2 022 547	2 615	30 224,54	1 948 250	15 514
2005	36 741,38	4 437 460	8 280	5 825,59	2 022 547	2 880	34 486,55	1 948 250	17 701
2006	42 960,91	4 437 460	9 681	6 378,67	2 022 547	3 154	37 340,13	1 948 250	19 166
2007	51 261,21	4 437 460	11 552	7 700,00	2 022 547	3 807	47 200,00	1 948 250	24 227
2007	73 300,00	4 437 460	16 518	18 520,00	2 022 547	9 157	59 440,00	1 948 250	30 509

Forrás: ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

2. melléklet

A kérdőív kitöltése nem kötelező!

UTAZÁSI SZOKÁSAINK

Kedves Utazó!

A következő kérdőív azzal a céllal készült, hogy megismerjük az Ön utazási szokásait és véleményét a Balkán-félszigeten kialakult helyzetről!

Kérjük, válassza ki az Ön által megfelelőnek ítélt választ és tegyen x-et a megfelelő -be .

Dátum:.....

1. Tavaly hol töltötte szabadságát?

☐ belföldön	☐ külföldön	☐ szabadság alatt sehová sem utazott
------------------------------------	------------------------------------	---

Amennyiben tavaly szabadsága alatt nem utazott el belföldre vagy külföldre, kérjük a 4. kérdésnél folytassa a kérdőív kitöltését.

2. Befolyásolta-e utazási döntését a koszovói válság?

☐ igen, éspedig:
☐ más úti célt választott, mégpedig:.....
☐ más közlekedési eszközt választott:
☐ autóbusz helyett repülőgéppel utazott
☐ személygépkocsi helyett repülőgéppel utazott
☐ nem

3. Ha Ön tavaly Horvátországban vagy Görögországban üdült, az utazás és a tartózkodás során tapasztalta-e a koszovói válság hatását?

☐ igen, mégpedig:.....
☐ nem

4. Járt-e már valaha

	Igen	Nem
Horvátországban?	☐	☐
Görögországban?	☐	☐
Bulgáriában?	☐	☐

5. Véleménye szerint mely fogalmak jellemzőek az egyes országokra?

Kérjük, X-szel jelölje véleményét!

/Több válasz is lehetséges!/

	szép természeti tájak	kellemes éghajlat	művészeti értékekben való gazdagság	magas szintű szolgáltatások megléte	szabadidős tevékenységek sokrétűsége	vendégszerető nép	fejlett infrastruktúra	jó közbiztonság	kiváló gasztro-nómia
Horvátország									

Görög-ország									
Bulgária									

6. Az Ön számára mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

	különösen fontos	némileg fontos	nem fontos
napfényes tengerpart	☐	☐	☐
művészeti értékekben való gazdaság	☐	☐	☐
változatos szabadidős tevékenységek megléte	☐	☐	☐
az üdülőhely turisztikai árszínvonala	☐	☐	☐
az üdülőhely megközelíthetősége	☐	☐	☐
az emberek vendégszeretete	☐	☐	☐
konzolidált belpolitikai helyzet	☐	☐	☐
megfelelő ellátási színvonal	☐	☐	☐
jó közbiztonság	☐	☐	☐
mások pozitív tapasztalatai	☐	☐	☐
ismert, divatos legyen az üdülőterület	☐	☐	☐

7. Véleménye szerint elképzelhető egy újabb konfliktus kialakulása a balkáni országok között?

☐ Igen	☐ nem
-------------------------------	------------------------------

Ha Ön nem-mel válaszolt, a kérdés befejeződött.

Kérjük, olvassa el a kérdőív végén lévő szöveget is!

8. Ha igen, mely országokat érintheti elsősorban a válság?

/Több válasz is lehetséges!/
 Magyarország
 Bulgária
 Horvátország
 Jugoszlávia
 Görögország

☐ Magyarország	☐ Bulgária
☐ Horvátország	☐ Jugoszlávia
☐ Görögország	

9. Egy újabb balkáni konfliktus megítélése szerint hogyan befolyásolná a térség idegenforgalmát?

☐ Jelentős mértékben	☐ kis mértékben	☐ nem befolyásolná
---	--	---

Köszönjük türelmét!

Kérjük, szánjon még egy percet a kérdőív további részének kitöltésére!

A kérdőívet kitöltő neme:

☐ férfi	☐ nő
--------------------------------	-----------------------------

A kérdőívet kitöltő életkora:

☐ 20 év alatt
☐ 21-30 év között
☐ 31-40 év között
☐ 41-50 év között
☐ 51-60 év között
☐ 60 év felett

Köszönjük a segítségét!

3. melléklet

AZ UTAZÁSI IRODÁK VEZETŐIVEL KÉSZÍTETT MÉLYINTERJÚK KÉRDÉSEI

1. Milyennek ítéli a jelenlegi politikai helyzetet Koszovóban?
2. Valószínűnek tartja-e egy újabb válság kialakulását az elkövetkezendő 1-2 éven belül?
3. Érződik-e az 1999-es délszláv válság hatása az idei szezonban az úti célok kiválasztásánál?
Ha igen: Ez miben nyilvánul meg?
4. Tavaly kirobbant háborús konfliktus hogyan hatott az iroda által kínált utazási lehetőségek iránti kereslet alakulására?
5. Hogyan tudtak reagálni a kereslet megváltozására?
6. Mi a véleménye a görög Nemzeti Turisztikai Hivatal által felkínált támogatásról?
7. Milyen turisztikai termékeket kínál az iroda a turistáknak Görögországban/Horvátországban?
8. Véleménye szerint a magyar turisták utazásaik kiválasztásánál milyen tényezők játszanak szerepet?
9. Elképzelése szerint az elkövetkezendő 5-10 éven belül milyen változások várhatók a magyar turisztikai kereslet alakulásában?
10. Az iroda hogyan kíván megfelelni a változó turisztikai keresletnek?

4. melléklet

A kérdőív kitöltése nem kötelező!

A KOSZOVÓI VÁLSÁG HATÁSAI

Kedves!

A következő kérdőív azzal a céllal készült, hogy megismerjük a koszovói válság vállalkozására gyakorolt hatásait, illetve véleményét a magyarok utazási szokásairól.

Kérjük, válassza ki az Ön által megfelelőnek ítélt választ és tegyen x-et a megfelelő -be.

1. Mi a véleménye a jelenlegi koszovói politikai helyzetről?

konszolidált

labilis

2. Valószínűnek tartja-e egy újabb válság kialakulását az elkövetkezendő 1-2 éven belül?

igen

nem

3. Érződött-e az 1999-es délszláv válság hatása az idei szezonban?

igen, éspedig.....

nem

4. Tavaly kirobbant háborús konfliktus hogyan hatott vállalkozására?

Kérjük, írja le véleményét!

.....
.....
.....
.....

5. Milyen módon igyekeztek megoldani a helyzetet?

Kérjük, írja le véleményét!

.....
.....
.....
.....

6. Kaptak-e az államtól valamilyen támogatást?

igen, mégpedig.....

nem

7. Hogyan ítéli meg a görög Nemzeti Turisztikai Hivatal által felkínált támogatást?

Kérjük, írja le véleményét!

.....
.....
.....
.....

8. Véleménye szerint a magyar turisták utazásaik kiválasztásánál milyen tényezők játszanak szerepet?

Több válasz is lehetséges!

napfényes tengerpart

művészeti értékekben való gazdagság

változatos szabadidős tevékenységek megléte

az üdülőhely turisztikai árszínvonala

- az üdülőhely megközelíthetősége
- az emberek vendégszeretete
- konszolidált belpolitikai helyzet
 - megfelelő ellátási színvonal
- jó közbiztonság
- mások pozitív tapasztalatai

9. Elképzelése szerint az elkövetkezendő 5-10 éven belül milyen változások várhatók a magyar turisztikai kereslet alakulásában?

Kérjük, írja le véleményét!

.....

.....

.....

.....

10. A vállalkozása hogyan kíván megfelelni a változó turisztikai keresletnek?

Kérjük, írja le véleményét!

.....

.....

.....

.....

Köszönjük segítségét!

It isn't compulsory to feel out this questionnaire!

THE EFFECTS OF KOSOVO CRISIS

This questionnaire made to find out about the effects of Kosovo crisis on your enterprise. I also would like to learn your opinion about the travelling habits of Hungarian tourists.

Please, choose the correct answer and put an X into the .

1. What's your opinion about the present political situation in Kosovo?

- stable unstable

2. Do you find it possible for a new crisis to be formed in the next few years?

- yes no

3. Did the crisis in 1999 have effect on the 2000 tourist season?

- yes, and.....
 no

4. How did the crisis started in 1999 effect your company?

Please, summarize your opinion.

.....
.....
.....
.....

5. How did you attempt to find solution for this problem?

Please, summarize your opinion.

.....
.....
.....
.....

6. Did you receive any kind of subsidy from the government?

- yes, and.....
 no

8. What do you think of the assistance offered by the EOT?

Please, summarize your opinion.

.....
.....
.....
.....

8. Why do you think Hungarian tourists travel to a particular destination?

You can choose more than one answers.

- sunny beaches
 cultural sites
 great variety of sport facilities
 the prices
 easy travel conditions

- hospitality of native people
- stable political situation
- good service facilities
- good public order
- good experiences of other people

9. What changes do you expect in the Hungarian tourist demand in the next 5-10 years?
Please, summarize your opinion.

.....
.....
.....
.....

10. How does your company want to meet the changing tourist demand?
Please, summarize your opinion.

.....
.....
.....
.....

Thank you for your assistance.

5. melléklet

CHALLENGE UTAZÁSI IRODA VEZETŐJÉVEL KÉSZITENDŐ MÉLYINTERJÚ KÉRDÉSEI

1. Milyennek ítéli a jelenlegi politikai helyzetet Bosznia-Hercegovinában?
2. Valószínűnek tartja-e egy újabb etnikai konfliktus kialakulását az elkövetkezendő 5-10 éven belül?
3. Véleménye szerint a magyar turisták mennyire tartják biztonságosnak Bosznia-Hercegovinát?
4. Milyen turisztikai termékeket kínál az iroda a turistáknak Bosznia-Hercegovinában?
5. Mely programok iránt a legnagyobb a kereslet?
6. Megítélése szerint melyek Bosznia-Hercegovina turizmusának erősségei/gyengeségei?
7. Elképzelése szerint az elkövetkezendő 5-10 éven belül milyen változások várhatók a magyar turisztikai kereslet alakulásában?
8. Az iroda hogyan kíván megfelelni a változó turisztikai keresletnek?

6. melléklet

MONTENEGRÓBA UTAZTATÓ IRODÁK VEZETŐIVEL KÉSZITENDŐ MÉLYINTERJÚK KÉRDÉSEI

1. Milyennek ítéli a jelenlegi politikai helyzetet Montenegróban?
2. Valószínűnek tartja-e egy újabb etnikai konfliktus kialakulását a környező térségben az elkövetkezendő 5-10 éven belül?
3. Véleménye szerint a magyar turisták mennyire tartják biztonságosnak Montenegrót?
4. Milyen turisztikai termékeket kínál az iroda a turistáknak Montenegróban?
5. Mely programok iránt a legnagyobb a kereslet?
6. Megítélése szerint melyek Montenegró turizmusának erősségei/gyengeségei?
7. Elképzelése szerint az elkövetkezendő 5-10 éven belül milyen változások várhatók a magyar turisztikai kereslet alakulásában?
8. Az iroda hogyan kíván megfelelni a változó turisztikai keresletnek?

7. melléklet

MONTENEGRÓ TURIZMUSA

Kedves Varga Szilvia !

A következő kérdőív azzal a céllal készült, hogy megismerjük véleményét Montenegro turizmusáról.

Kérjük, válassza ki az Ön által megfelelőnek ítélt választ és tegyen x-et a megfelelő -be.

1. Milyennek ítéli a jelenlegi politikai helyzetet Montenegróban?

konzolidált

labilis

2. Valószínűnek tartja-e egy újabb etnikai konfliktus kialakulását a környező térségben az elkövetkezendő 5-10 éven belül?

igen

nem

1. Véleménye szerint a magyar turisták mennyire tartják biztonságosnak Montegrót?

nagyon

kevésbé

egyáltalán nem

2. Milyen turisztikai termékeket kínál az iroda a turistáknak Montenegróban?
/Több válasz is lehetséges!/
 üdülés tengerparton
 üdülés hegyvidéken
 kulturális utazások
 aktív sportolási programok

3. Mely programok iránt a legnagyobb a kereslet?

Kérjük, írja le véleményét!

.....
.....
.....
.....

Megítélése szerint melyek Montenegro turizmusának erősségei/gyengeségei?

	Erősség	Gyengeség
Szép természeti tájak	☐	☐
Kellemes éghajlat	☐	☐
Művészeti étékekben való gazdagság	☐	☐
Magas szintű szolgáltatások megléte	☐	☐
Szabadidős tevékenységek sokrétősége	☐	☐
Vendégszerető nép	☐	☐
Fejlett infrastruktúra	☐	☐
Jó közbiztonság	☐	☐
Kiváló gasztronómia	☐	☐

4. Elképzelése szerint az elkövetkezendő 5-10 éven belül milyen változások várhatók a magyar turisztikai kereslet alakulásában?

Kérjük, írja le véleményét!

.....
.....
.....
.....
.....

5. A vállalkozása hogyan kíván megfelelni a változó turisztikai keresletnek?

Kérjük, írja le véleményét!

.....
.....
.....
.....
.....

Köszönjük segítségét!

8. melléklet

A kérdőív kitöltése nem kötelező!

MONTENEGRÓ ÉS A TURIZMUS

Kedves Utazó!

A következő kérdőív azzal a céllal készült, hogy megismerjük az Ön utazási szokásait és véleményét Montenegró idegenforgalmáról.

Kérjük, válassza ki az Ön által megfelelőnek ítélt választ és tegyen x-et a megfelelő -be .

Dátum:.....

1. Utazott-e már valaha Montenegróba?

☐ Igen, éspedig:	☐ Nem
☐ Egyszer	
☐ Kétszer	
☐ Háromszor	
☐ Több, mint háromszor	

Amennyiben még nem járt Montenegróban, kérjük a 3. kérdésnél folytassa a kérdőív kitöltését.

2. Milyen célból utazott Montenegróba?

/Több válasz is lehetséges!/
.

- Üdülés, nyaralás
- Sportolás
- Barátok, rokonok meglátogatása
- Üzletkötés

3. Milyen célból utazik Montenegróba?

/Több válasz is lehetséges!/
.

- Üdülés, nyaralás
- Kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése
- Sportolás
- Barátok, rokonok meglátogatása
- Üzletkötés

4. Milyen közlekedési eszközzel utazik Montenegróba?

/Több válasz is lehetséges!/
.

- Személygépkocsi
- Autóbusz
- Vonat
- Repülőgép

Milyen szállást vesz igénybe Montenegróban?

- Szálloda
- Apartman
- Magán szálláshely
- Barátoknál, rokonoknál történő elszállásolás

6. Véleménye szerint mely fogalmak jellemzőek Montenegróra?
Kérjük, X-szel jelölje véleményét!
/Több válasz is lehetséges!/
Szép természeti tájak
kellemes éghajlat
művészeti értékekben való gazdagság
magas szintű szolgáltatások megléte
szabadidős tevékenységek sokrétősége
vendégszerető nép
fejlett infrastruktúra
jó közbiztonság
kiváló gasztronómia

7. Az Ön számára mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

	különösen fontos	némileg fontos	nem fontos
napfényes tengerpart	☐	☐	☐
művészeti értékekben való gazdaság	☐	☐	☐
változatos szabadidős tevékenységek megléte	☐	☐	☐
az üdülőhely turisztikai árszínvonala	☐	☐	☐
az üdülőhely megközelíthetősége	☐	☐	☐
az emberek vendégszeretete	☐	☐	☐
konzolidált belpolitikai helyzet	☐	☐	☐
megfelelő ellátási színvonal	☐	☐	☐
jó közbiztonság	☐	☐	☐
mások pozitív tapasztalatai	☐	☐	☐
ismert, divatos legyen az üdülőterület	☐	☐	☐

8. Véleménye szerint elképzelhető egy újabb etnikai konfliktus kialakulása Montenegróban?

Igen

Nem

***Ha Ön nem-mel válaszolt, a kérdés befejeződött.
Kérjük, olvassa el a kérdőív végén lévő szöveget is!***

9. Ha igen, mely országokat érintheti elsősorban a válság?
/Több válasz is lehetséges!/
 Magyarország
 Horvátország
 Görögország
 Bulgária
 Szerbia és Montenegró

Köszönjük türelmét!

Kérjük, szánjon még egy percet a kérdőív további részének kitöltésére!

A kérdőívet kitöltő neme:

Férfi

Nő

A kérdőívet kitöltő életkora:

- 20 év alatt
- 21-30 év között
- 31-40 év között
- 41-50 év között
- 51-60 év között
- 60 év felett

9. melléklet

UTAZÁSI SZOKÁSAINK

A kérdőív kitöltése nem kötelező!

Kedves Utazó!

A következő kérdőív azzal a céllal készült, hogy megismerjem az Ön utazási szokásait. A kérdőívet abban az esetben töltsse ki, hogyha idén belföldi vagy külföldi utazáson szándékozik részt venni.

Kérem, válassza ki az Ön által megfelelőnek ítélt választ.

1. Általában milyen utazások iránt érdeklődik?

Belföldi

Külföldi

Amennyiben belföldi utazások iránt érdeklődik, kérem a 3. kérdésnél folytassa a kérdőív kitöltését.

2. Hová szeretne utazni?

Több válasz is lehetséges!

Európa, és pedig:

Amerika, és pedig:

Ázsia, és pedig:

Afrika, és pedig:

Ausztrália, és pedig:

3. Tavaly hol töltötte szabadságát?

Több válasz is lehetséges!

Belföldön:

Dunakanyar

Észak-Dunántúl

Dél-Dunántúl

Nyugat-Dunántúl

Balaton

Velencei-tó

Észak-Magyarország

Alföld

Tisza-tó

Budapest és környéke

Külföldön:

Közép-Európa

Nyugat-Európa

Dél-Európa

Észak-Európa

Amerika

- Ázsia
- Afrika
- Ausztrália
- szabadság alatt sehová sem utazott

Amennyiben tavaly szabadsága alatt nem utazott el belföldre vagy külföldre, kérem a 6. kérdésnél folytassa a kérdőív kitöltését.

4. Hogyan szervezte utazását?

- Egyénileg
- Utazási iroda által szervezett utazáson vett részt
- Szállásfoglalás/repülőjegyvásárlás miatt vett igénybe utazási irodai szolgáltatást

5. Milyen jellegű nyaraláson vett részt?

Több válasz is lehetséges!

- vízparti nyaralás
- hegyvidéki üdülés
- városlátogatás
- körutazás
- gyógyüdülés
- wellness üdülés
- sportolással egybekötött utazás

egyéb, éspedig:

6. A felsorolt országok közül melyikben járt már?

Több válasz is lehetséges!

- Olaszország
- Szerbia
- Montenegró
- Szlovénia
- Horvátország
- Bosznia-Hercegovina
- Macedónia
- Spanyolország
- Görögország
- Bulgária
- Albánia

7. Mi jut eszébe, ha az alábbi országokra gondol?

Több válasz is lehetséges!

	szép termé- szeti tájak	kellemes éghajlat	művészeti értékekben való gazdagság	magas szintű szolgált atások megléte	szabadi dős tevéken ységek sokrétű sége	vendég- szerető nép	fejlett infra- struktúra	jó közbiz- tonság	kiváló gasztro- nómia	gazda- sági, társadal- mi elmara- dottság
Olaszország	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Szerbia	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Montenegró	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Szlovénia	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Horvátország	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Bosznia- Hercegovina	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Macedónia	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Spanyolország	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Görögország	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Bulgária	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Albánia	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

8. Az Ön számára mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

	különösen fontos	némileg fontos	nem fontos
napfényes tengerpart	☐	☐	☐
művészeti értékekben való gazdaság	☐	☐	☐
változatos szabadidős tevékenységek megléte	☐	☐	☐
az üdülőhely turisztikai árszínvonala	☐	☐	☐
az üdülőhely megközelíthetősége	☐	☐	☐
az emberek vendégszeretete	☐	☐	☐
konzolidált belpolitikai helyzet	☐	☐	☐
megfelelő ellátási színvonal	☐	☐	☐

jó közbiztonság	☐	☐	☐
mások pozitív tapasztalatai	☐	☐	☐
az üdülőterület státusszimbóluma	☐	☐	☐

9- Honnan szerzi meg az utazásához szükséges információkat?

Több válasz is lehetséges!

- korábbi saját tapasztalatai alapján
- ismerősök, barátok ajánlata alapján
- Internetről
- Utazási iroda prospektusaiból, kiadványaiból
- TV műsorból, rádióműsorból
- turisztikai vásárokon, mégpedig:
- hirdetésekben, és pedig:
- Egyéb, forrásból:

Köszönöm türelmét!

Kérem, szánjon még egy percet a kérdőív további részének kitöltésére!

A kérdőívet kitöltő neme:

- Férfi
- Nő

A kérdőívet kitöltő életkora:

- 20 év alatt
- 21-30 év között
- 31-40 év között
- 41-50 év között
- 51-60 év között
- 60 év felett

Köszönöm segítségét!

10. melléklet

BOSZNIA-HERCEGOVINA ÉS A TURIZMUS

A kérdőív kitöltése nem kötelező!

Kedves Utazó!

A következő kérdőív azzal a céllal készült, hogy megismerjem az Ön utazási szokásait és véleményét Bosznia-Hercegovina idegenforgalmáról.

A kérdőívet abban az esetben töltsse ki, hogyha 2000 és 2007 között járt Bosznia-Hercegovinában.

Kérem, válassza ki az Ön által megfelelőnek ítélt választ.

1. Hányszor járt már Bosznia-Hercegovinában?

- Egyszer
- Kétszer
- Háromszor
- Több, mint háromszor

2. Milyen célból utazott Bosznia-Hercegovinába?

Több válasz is lehetséges!

- Üdülés, nyaralás
- Kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése
- Sportolás
- Barátok, rokonok meglátogatása
- Üzletkötés
- Egyéb, éspedig:

3. Milyen közlekedési eszközzel utazott általában Bosznia-Hercegovinába?

Több válasz is lehetséges!

- Személygépkocsi
- Autóbusz
- Vonat
- Repülőgép

4. Milyen szállást vett igénybe leggyakrabban Bosznia-Hercegovinában?

Több válasz is lehetséges!

- Szálloda
- Apartman
- Magán szálláshely
- Barátoknál, rokonoknál történő elszállásolás
- Egyéb, éspedig:

5. Utazása(i) során mely területeket, településeket látogatta meg?

6. Hogyan szerzett tudomást Bosznia-Hercegovina utazási lehetőségeiről?

- korábbi saját tapasztalatai alapján
- ismerősök, barátok ajánlata alapján
- Internetről
- TV műsorból, rádióműsorból
- utazási iroda prospektusaiból, kiadványaiból
- turisztikai vásárokon, mégpedig:
- hirdetésekben, és pedig:
- egyéb forrásból:

7. Hogyan szervezte általában utazását?

- Egyénileg
- utazási iroda által szervezett utazáson vett részt
- szállásfoglalás/repülőjegyvásárlás miatt vett igénybe utazási irodai szolgáltatást

8. Véleménye szerint mely fogalmak jellemzőek Bosznia-Hercegovinára?

Több válasz is lehetséges!

- szép természeti tájak
- kellemes éghajlat
- művészeti értékekben való gazdagság
- magas szintű szolgáltatások megléte
- szabadidős tevékenységek sokrétősége
- vendégszerető nép
- fejlett infrastruktúra
- jó közbiztonság
- kiváló gasztronómia

9. Az Ön számára mennyire fontosak az alábbi tényezők az utazás kiválasztásánál?

	különösen fontos	némileg fontos	nem fontos
napfényes tengerpart	☐	☐	☐
művészeti értékekben való gazdaság	☐	☐	☐
változatos szabadidős tevékenységek megléte	☐	☐	☐
az üdülőhely turisztikai árszínvonala	☐	☐	☐
az üdülőhely megközelíthetősége	☐	☐	☐

az emberek vendégszeretete	☐	☐	☐
konzolidált belpolitikai helyzet	☐	☐	☐
megfelelő ellátási színvonal	☐	☐	☐
Jó közbiztonság	☐	☐	☐
mások pozitív tapasztalatai	☐	☐	☐
az üdülőtérület státusszimbóluma	☐	☐	☐

10. Véleménye szerint elképzelhető egy újabb etnikai konfliktus kialakulása a Balkán-félszigeten?

- igen
 nem

Ha Ön nem-mel válaszolt, a kérem a 13. kérdésnél folytassa a kérdőív kitöltését!

10. Ha igen, mely országokat érintheti elsősorban a válság?

Több válasz is lehetséges!

- Magyarország
 Horvátország
 Szlovénia
 Montenegró
 Bulgária
 Szerbia
 Bosznia-Hercegovina
 Macedónia
 Görögország

11. Egy újabb balkáni konfliktus megítélése szerint hogyan befolyásolná a térség idegenforgalmát?

- jelentős mértékben
 kis mértékben
 nem befolyásolná

12. Tervezi-e, hogy idén is ellátogat Bosznia-Hercegovinába?

- igen
 nem

14. Amennyiben Ön nem-mel válaszolt, a kérdés befejeződött. Kérem, olvassa el a kérdőív végén lévő szöveget is!

15. Milyen célból utazik Bosznia-Hercegovinába?

Több válasz is lehetséges!

- Üdülés, nyaralás

- Kulturális programokon való részvétel, nevezetességek megtekintése
- Sportolás
- Barátok, rokonok meglátogatása
- Üzletkötés
- Egyéb, éspedig:

Köszönöm türelmét!

Kérem, szánjon még egy percet a kérdőív további részének kitöltésére!

16. A kérdőívet kitöltő neme:

- Férfi
- Nő

17. A kérdőívet kitöltő életkora:

- 20 év alatt
- 21-30 év között
- 31-40 év között
- 41-50 év között
- 51-60 év között
- 60 év felett

Köszönöm segítségét!